



## **Teleurstelling en illusie**

**Beeldvorming van Rusland door Nederlandse reizigers, 1780-1830**

**Henriëtte Krijger ( 033569)**

**Begeleider: Dr. R.J. Adriaansen**

**Tweede lezer: Dr. G. Oonk**

**6 Juli 2015**

**Erasmus Universiteit Rotterdam**

**Erasmus School of History, Culture and Communication**

**Masterscriptie Maatschappijgeschiedenis**



# Teleurstelling en illusie

Beeldvorming van Rusland door Nederlandse reizigers,  
1780-1830

Henriëtte Krijger

nr 033569

Begeleider: Dr. R.J. Adriaansen

Tweede lezer: Dr. G. Oonk

6 juli 2015

Erasmus Universiteit Rotterdam

Erasmus School of History, Culture and Communication

Masterscriptie Maatschappijgeschiedenis

'Door de sneeuw die aan 't smelten was,  
en waar van de weg die kleij is zoweeck was geworden  
dat de koets tot aan de as en de p aarden tot de buik  
erdoor gingen, wij vonden nog een paard dat zoo  
diep in de sneeuw en modder gesakt was dat men  
't er niet uit had kennen krijgen, en er in stikte.  
de koets is twee maal blijven zitten, de eene reis  
hadden veertig menschen werk genoeg om Ze er uit te krijgen  
Sommige zakten tot over de helft van hun lijf er in.  
Zoo als mij de bedienden gezegt hebben,  
want de Hogguer en ik waeren vooruit gewandeld hetgeen men kon doen.'

Pieter Johan Jhr. Bangeman van den Hulst

17931

---

1 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst, Centraal Bureau Genealogie, Den Haag, NGGW Familiearchief Bangeman Huygens, inventarisnummer 37, 'Reis van Bangeman van der Hulst naar Rusland enz. 1793' (1793) 9.

# Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	5
<b>Hoofdstuk 1: Reisverslagen naar Rusland. Over bronnen, methoden en historiografie .....</b>	<b>7</b>
1.1 Probleemstelling en afbakening .....	8
1.2 Historiografie van reizen naar Rusland .....	10
1.2.1 Reisverslagen als bron .....	10
1.2.2 Rusland tussen Oost en West.....	12
1.2.3 Het demi-oriëntalisme en de Russische 'Ander' .....	17
1.3 Methoden .....	24
<b>Hoofdstuk 2: Ruimtelijke representatie van de reis .....</b>	<b>36</b>
2.1 De noordelijke as: Sint-Petersburg .....	37
2.2 De zuidelijke as: de Krim .....	50
2.3 Ten westen van de lijn .....	53
2.4 Ten oosten van de lijn .....	66
2.5 De uitvinding van Oost-Europa.....	75
2.6 Conclusie .....	81
<b>Hoofdstuk 3: Culturele representatie van Rusland .....</b>	<b>85</b>
3.1.1 Verlicht despotisme.....	85
3.1.2 Politieke Representatie .....	97
3.2 Een filosofische constructie: geciviliseerd versus barbaars .....	103
3.2.1 Het beschaafde Rusland .....	104
3.2.2 Het barbaarse Rusland .....	111
3.3 Romantiek en platteland .....	117
3.4 Over de orthodoxe kerk en andere religieuze zaken .....	125
3.4.1 De verbinding tussen Oosters-Orthodox en Rooms-Katholiek .....	127
3.4.2 De schone schijn en de beeldvorming rond 1804/1805.....	130
3.4.3 Houding van de reizigers na 1815.....	134
3.4.4 Religie in 'Oost-Europa' .....	136
3.5.5 Plattelandsreligie in de 'Oriënt' .....	138
3.5 Conclusies .....	140
<b>Hoofdstuk 4: Conclusies.....</b>	<b>145</b>
<b>Bijlagen.....</b>	<b>160</b>
Bijlage II Lijst secundaire bronnen .....	163
Bijlage III Totaal aantal reisverslagen naar Rusland, geschreven tussen 1780 en 1830 .....	166

<b>Bijlage IV De campagne van 1812.....</b>	<b>167</b>
<b>Bijlage V Lijst met geografische namen .....</b>	<b>168</b>
<b>Bijlage VI Verantwoording illustraties .....</b>	<b>169</b>
<b>Bijlage VII Tabel 1 – Persoonskenmerken reizigers .....</b>	<b>170</b>
<b>Bijlage VIII Tabel 2: achtergronden van de reizigers. ....</b>	<b>171</b>
<b>Bijlage IX Tabel 3 Kenmerken over reis en geschriften.....</b>	<b>172</b>

# Hoofdstuk 1: Reisverslagen naar Rusland. Over bronnen, methoden en historiografie

'Hoeveel onderscheid is er toch niet  
tusschen de bevallige Koerlanderin, (...),  
en de zwaarlijvige Russische vrouw, (...)  
op den kemel gelijk,  
met de schatten van den handel bevracht.'

Willem de Clercq, 1822<sup>1</sup>

Rusland lijkt soms exotisch en vreemd. Al vele eeuwen hebben bezoekers uit het Westen, waaronder veel Nederlanders, zich verwonderd en hun waarnemingen op papier gezet. Vandaag de dag verbazen we ons nog altijd. Voor de reiziger geldt dat misschien minder sterk dan vroeger, maar de Russische politiek verrast ons nog steeds. Wat wil die Poetin nu precies? Hoort Rusland bij ons, het Westen, of toch niet? Is Rusland de exotische 'Ander',<sup>2</sup> of is zij voluit deel van Europa, deel van onszelf? Het moeizaam verlopende Nederland-Ruslandjaar wees in 2013 op wederzijds onbegrip. Het bleek echter slechts een voorproefje voor wat daarna volgde, de Oekraïne-crisis, de vliegcrisis en de sancties. De autoritaire kanten. De oligarchen. Wie de kranten leest, valt het onbegrip op voor de motieven van Rusland, de moeite het land te plaatsen en te begrijpen. We dachten dat het land zich na de val van de Berlijnse muur zou ontwikkelen tot een keurige democratie, tot iets net als wijzelf, maar dat is niet gebeurd. Dit onbegrip van het Westen bleek een lange voorgeschiedenis te hebben. In de internationale literatuur wordt al zeker sinds Montesquieu de vraag gesteld of Rusland gezien moet worden als een onderdeel van Europa, of van Azië, of was het een diffuus gebied waar beiden samenkwamen, ergens tussenin?<sup>3</sup>

---

1 Allard Pierson (ed), *Willem de Clercq, Naar zijn dagboek I, 1811-1824* (Haarlem 1869) 89.

2 Het begrip 'Ander' refereert aan othering, het construeren van stereotype beelden waarin de 'Ander' als anders dan wijzelf wordt voorgesteld en wordt buitengesloten. Stewart-Hall, 'Who needs identity?', in Paul du Gay, Jessica Evans and Peter Redman (eds.) *Identity Reader* (Londen 2005) 15-30.

3 Een voorbeeld van iemand die zijn vraagstelling binnen het grotere vraagstuk of Rusland een deel was van Europa of Azië plaatste is J.H.C. Kern, *Denken over Rusland. Europese beschouwingen over de Grote Hervormingen, 1861-1861* (Leiden proefschrift 2008) 1-12. Een voorbeeld van onderzoek naar Oost-Europa inclusief Rusland als diffuus gebied tussen West en Oost is L. Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford 1994).

## 1.1 Probleemstelling en afbakening

In deze thesis worden reisverslagen onderzocht van Nederlandse reizigers naar Rusland, geschreven tussen 1781 en 1830. De probleemstelling of centrale vraag daarbij luidt: *welk beeld schetsten Nederlandse reizigers tussen 1781 en 1830 van Rusland en in hoeverre is hier sprake van demi-oriëntalisme en 'othering'?* Demi-oriëntalisme wil zeggen een in de achttiende eeuw in het Verlichte West-Europa uitgevonden concept van 'Oost-Europa', waarin Europa en Azië op ambigue wijze samenkwamen in een mengeling van civilisatie en barbaarsheid, terwijl dat Oost-Europa tegelijk als bemiddelaar tussen beiden fungeerde en als de 'Ander' binnen hetzelfde Europa.<sup>4</sup> Rusland is inbegrepen in Oost-Europa. 'Othering' betekent het construeren van stereotyperende beelden waarin de 'Ander' als anders dan wijzelf wordt voorgesteld en wordt buitengesloten.<sup>5</sup>

De deelvragen zijn:

1. Wat waren de achtergronden en reismotieven van deze reizigers en welke consequenties voor hun beeldvorming had dat?
2. Hoe zagen de reizen er uit en welk beeld hadden de reizigers van de verschillende locaties in relatie tot de ruimtelijke representatie aangaande 'Oost-Europa' en de 'Oriënt'?
3. Hoe werd het Ruslandbeeld door de reizigers geconstrueerd op diverse aspecten zoals autocratie, representatie, beschaafd en barbaars, Romantiek en platteland en tenslotte religie en waarom?

De eerste deelvragen zijn opgevoerd omdat eerst de vraag naar de achtergrond van de reizigers en hun contextualisering moet worden beantwoord voordat aan de vragen over de daadwerkelijke reis en over beeldvorming kan worden toegekomen. Het gaat hierbij om de communicatieve context in het algemeen, wie vervaardigde het reisverslag met welke intentie en waar en wanneer. Het moet immers duidelijk zijn hoe de schrijver in een specifieke historische context functioneerde, of hoe een document in de contemporaine context functioneerde. Met dat laatste wordt bedoeld hoe tijdgenoten het verslag lazen, betekenisverschuivingen, tijdgebondenheid. Daarna wordt de vraag naar de eigenlijke reizen en de daadwerkelijk beeldvorming over

---

4 Zie voor het demi-oriëntalisme: Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 5-9, 13. Op de inhoud hiervan wordt later ingegaan.

5 Hall, 'Who needs identity?', 15-30.



Rusland pas gesteld. De diverse aspecten zijn ontleend aan de historiografie.

Bij de afbakening in tijd en ruimte is gestreefd de Nederlandse bronnen zo te kiezen dat ze in dezelfde periode zijn geschreven als de Franse en Engelse bronnen uit de demi-oriëntalistische theorie. Dit maakte een goede vergelijking mogelijk. Dit streven werd uiteraard beperkt door de daadwerkelijke beschikbaarheid van geschikte primaire bronnen. Dit waren in 1781 het eerste boek van Pieter van Woensel en in 1830 het tweede reisverslag van Johannes van der Harten.<sup>6</sup> Van der Harten is erbij genomen omdat hij de enige katholiek was. Veel vroegere en geschikte – Nederlandse – reisverslagen uit de achttiende eeuw zijn er niet.<sup>7</sup> Na 1830 zijn er wel andere geschikte bronnen, maar een deel daarvan is al eens bestudeerd in het kader van een vergelijkbare vraagstelling en bovendien viel dit in de tijd te ver van het demi-oriëntalisme.<sup>8</sup> De in deze theorievorming gebruikte bronnen beslaan namelijk de periode 1768 tot 1824 (plus een uitzonderlijk vroege 1708-1720).<sup>9</sup> De bronnen uit juist deze periode hadden bovendien de meerwaarde dat tijdens de Bataafse Republiek enkele zeer boeiende reisverslagen zijn gepubliceerd, namelijk opnieuw van Van Woensel en verder van Johan Meerman.<sup>10</sup> Daarnaast leverde de periode rond 1812 de beschikbaarheid op van reisverslagen van Nederlandse officieren in Napoleons *Grande Armée*, een weinig gebruikte cultuurhistorische bron.<sup>11</sup> Tenslotte moet het gekozen tijdvak worden gezien in de specifieke historische context van de twee grote bewegingen van de achttiende en deels negentiende eeuw, die van Verlichting en Romantiek. Hoewel beide begrippen niet eenduidig maar problematisch zijn, kan de Verlichting toch het beste worden gekarakteriseerd als het uittreden van de mens uit zijn onmondigheid en

---

6 Het gaat om de volgende twee reisverhalen: P. van Woensel, *De Tegenwoordige staat van Rusland* (Amsterdam 1781); Reisverslag Johannes van der Harten, Regionaal archief Eindhoven, Collectie Van der Harten, toegangsnummer 10006, Inventarisnummer 2, 'Korte aantekeningen van mijn reis van Z.Zee na St.Petersburg.' (1830).

7 Voor de zestiende en zeventiende eeuw is er meer. Bijvoorbeeld H. van Nierop, 'Als in een Spiegel: de veranderende beeldvorming van Rusland in de zeventiende eeuw' in *Rusland-Nederland: op het kruispunt van meningen. Materialen van de internationale wetenschappelijke conferentie. Mededelingen van het Nederlands-Russisch Genootschap* (St. Petersburg 2008) 192-205.

8 J.H.C. Kern, 'Met eigen ogen aanschouwd. Drie heren in het Rusland van Nicolaas I', *Leidschrift* 5/2 (1989) 47-71. Kern analyseerde hierin het beeld van Rusland vooral in relatie tot de persoonlijke karaktereigenschappen en omstandigheden van drie belangrijke negentiende eeuwse reizigers in een periode die net iets later valt dan de periode uit mijn scriptie: J. Ackersdijk (1835), J. van 's -Gravenweert (1835 en 1837) en H. Dijkema (1840-1841).

9 De belangrijkste waren, met tussen haken het jaar van verslag of publicatie en in die volgorde: de Fransen Chappe d'Auteroche (1768), Jean Louis Carra (1777), baron De Tott (1785), Blanc d'Hauterive (1787), Claude de Rulhière (1783, 1807), Charles-Marie de Salaberry (1799), Louis-Philippe de Ségur (1824) en de Engelsen lady Montagu (1708-1720), Joseph Marshall (1772), William Richardson (1784), lady Elisabeth Craven (1789), William Coxe (1802) en tenslotte de Italiaanse Giacomo Casanova (1792-1798).

10 Pieter van Woensel, *Rusland beschouwd* (Amsterdam 1804); J. Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa*. Deel III en IV (Den Haag 1805).

11 Joost Welten, 'Hollandse krijgsgevangenen in Rusland, 1812-1814' *Leidschrift. Rusland en Europa. Westerse invloeden op Rusland* 24-2 (2009) 45-68.

de Romantiek als een opvolgende reactie daarop.<sup>12</sup> Kortweg stond bij de Verlichting de rede centraal, bij de Romantiek waren dat het gevoel en het individuele ik. Beide bewegingen speelden in de onderhavige periode een grote rol en juist de Verlichting zou het *othering* veroorzaken.

Wat de ruimte betreft, het gaat om reizigers uit het geografische gebied dat nu Nederland heet. Het gaat dan achtereenvolgens om de Republiek der Verenigde Nederlanden (tot 1795), de Bataafse Republiek (1795-1806), het Nederlandse deel van de Franse Republiek (1810-1813) en het Koninkrijk der Nederlanden (vanaf 1813, tussen 1815 en 1830 alleen het Noordelijk deel daarvan).<sup>13</sup> Het land van bestemming was het Russische keizerrijk. De grenzen daarvan staan aangegeven in het kaartje in de bijlage.

## 1.2 Historiografie van reizen naar Rusland

In dit hoofdstuk wordt eerst aandacht besteed aan reisverhalen als historische bron. In de paragraaf methoden komen daarmee samenhangend de verschillende soorten verslagen aan bod alsmede het begrip egodocumenten. Ook komt aan de orde de historiografie over het reisonderzoek naar Rusland, met name over Westerse beeldvorming. Verder wordt het belangrijkste werk voor mijn scriptie, de uit 1994 stammende studie *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, van de Amerikaanse historicus Larry Wolff over het demi-oriëntalisme besproken met daarnaast aandacht aan enkele andere relevante werken zoals van de taalkundige Edward Said en de Bulgaarse historica Maria Todorova.<sup>14</sup> Daarnaast worden de tien reizigers voorgesteld.

### 1.2.1 Reisverslagen als bron

Tot ongeveer 1960 werd het reisverslag gezien als product van objectieve waarneming en daarom was zijn reputatie als historische bron niet al te best, want onbetrouwbaar, met te veel ste-

---

12 Immanuel Kant, *Wat is verlichting?* Ed. B. Delfgaauw (Kampen 1988) 59.

13 Uit de periode 1806-1810 (Koninkrijk Holland) zijn geen reisverhalen beschikbaar.

14 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 20, 23, 33.; Edward W. Said, *Orientalism* (Londen, New York 1978) [2003]; Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford 2009).

reotypen, conventies, vooroordelen en leugens.<sup>15</sup> Sinds de jaren zestig wordt deze bron echter in verschillende wetenschappelijke disciplines veel serieuzer genomen. Er is inmiddels zeer veel reisonderzoek gedaan, vooral naar de Grand Tour en de opkomst van het toerisme. Voor deze scriptie zijn vooral de Grand Tour en de zakenreis van belang, want vrijwel al mijn reizigers reisden vanwege hun beroep, één maakte een Grand Tour. Dat is een in het *ancien régime* wortelende elitaire reisvorm die in de loop van de negentiende eeuw aan betekenis inboette. Het doel ervan was veelal jonge mannen uit de betere kringen ter afronding van de universitaire opleiding beschaafde manieren, talenkennis en nuttige contacten te verschaffen tijdens een soms meerdere jaren durende reis door landen als bij voorkeur Frankrijk en Italië. De reiziger moest zich immers de werelden van Oudheid, Renaissance en Franse taal en cultuur goed eigen maken. De conventies van de Grand Tour schreven een open blik en een observerende houding voor met de pen in de hand.<sup>16</sup> Er zijn zeer veel studies naar dit type reizen verricht.<sup>17</sup> Naast Grand Tour-onderzoek is ook de toeristische reis veelvuldig bestudeerd, een voorbeeld van een onderzoeker is de Britse taalkundigen James Buzard.<sup>18</sup> Judith Adler, Amerikaanse sociologe en van belang voor toerismeonderzoek, wees op het zakelijke, objectiverende karakter van achttiende- en negentiende-eeuwse reisverhalen.<sup>19</sup> De Belgische historicus Gerrit Verhoeven meende dat veel zakelijke reizigers tevens al deels toerist waren.<sup>20</sup> Ten onrechte meenden sommigen dat de zakenreiziger gehaast en zonder enig oog voor het landschap zou zijn geweest.<sup>21</sup>

Recentere belangrijke werken, uit respectievelijk 2011 en 2013, zijn die van twee andere Britse taalkundigen, Carl Thompson en Tim Youngs, met een wetenschappelijke, analytische be-

---

15 Pien Steringa, *Nederlanders op reis naar Amerika 1812-1860: Reisverhalen als bron voor negentiende-eeuwse mentaliteit* (Utrecht 1999) 9-11. In druk verschenen doctoraalscriptie.

16 Josef Jasnowski, 'Eastern Europe and western travelers during the period of the grand tour.' *The Polish Review*, Vol. 5, No. 3, Contributions of the Polish historical society abroad to the XI-th international congress of historical sciences (Stockholm 1960) 31-36.

17 Een voorbeeld met betrekking tot de Nederlanden: Gerrit Verhoeven, *Anders reizen, 94-98*. Een voorbeeld over Britse reizigers: Jeremy Black, *The British Abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century* (Brimscombe Port 1992).

18 James Buzard, *The beaten track. European tourism, literature and the ways to 'culture', 1800-1918* (Oxford 1993). Een inventariserend artikel is geschreven door Verhoeven: Gerrit Verhoeven, 'Vaut le voyage! Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)', *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 61-73. dit zijn slechts enkele voorbeelden van de enorme hoeveelheid studies.

19 J. Adler, 'Origins of sightseeing', *Annals of tourism research* 16 (1989) 7-29.

20 Gerrit Verhoeven, *Anders reizen: evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009). 94-98.

21 Een voorbeeld hiervan is Steringa, *Nederlanders op reis*, 13.

nadering van het reisverslag.<sup>22</sup> De Canadese taalkundige Mary Louise Pratt heeft reisliteratuur bestudeerd vanuit een oriëntalistische visie.<sup>23</sup> Belangrijk zijn verder de gemaakte inventarisaties van de stand van zaken binnen de reisgeschiedschrijving, zoals van de Nederlandse cultuurhistoricus Rudolf Dekker uit 1994 of van de Britse cultuurhistoricus Peter Burke uit 2000.<sup>24</sup> Een laatste reisonderzoekaspect tenslotte betreft het onder meer bij Thompson voorkomende begrip *imaginative geographies*. Het gaat hierbij om een verbeelde ruimte, dat wil zeggen een geobserveerde, imaginaire ruimte, die met de machtsblik van Foucault wordt geïnterpreteerd. Dat is de blik van toezicht en inspectie van vreemde volken door de filter van de Verlichting. Een creatie die gemaakt wordt door beelden, teksten of discoursen. Deze zienswijze is ontleend aan het oriëntalisme van de Palestijns-Amerikaanse letterkundige Edward Said, waarover later meer. De verbeelde ruimte bestond bij zowel de individuele reiziger als in de algemene culturele achtergrond waaronder ook die van zijn lezers.<sup>25</sup> Thompson heeft ook aandacht besteed aan de beweging andersom, een tegendiscours, waarbij het primitieve op een op Rousseau geïnspireerde wijze wordt verheerlijkt en waarbij het onbedorven vreemde wordt gezien als verheven boven de eigen cultuur.<sup>26</sup> Deze begrippen zijn bruikbaar voor mijn analyse.

### 1.2.2 Rusland tussen Oost en West

Relevant voor mijn scriptie is de historiografie over het reisonderzoek naar Rusland, meer in het bijzonder over Westerse beeldvorming. De inzet bij de Engelstalige historiografie over deze periode wordt gedomineerd door Amerikaanse historici, zoals Martin Malia, John Gleason, Raymond McNally, Oscar Hammen, Michael C. Paul, Larry Wolff en Richard Pipes.<sup>27</sup> Andere in dit

---

22 Tim Youngs, *The Chambridge introduction to travel writing* (Cambridge 2013); Peter Burke, 'Directions for the History of Travel', in Lars M. Andersson et al. (eds), *Rätten: en Festschrift till Bengt Ankarloo* (Lund 2000) 176-198.; Carl Thompson, *Travel writing* (New York 2011).

23 M.L. Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (Londen 1992).

24 Rudolf Dekker, 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 8-25; Peter Burke, 'Directions for the History of Travel'.

25 Thompson, *Travel writing*, 134-136.

26 *Ibidem*, 149-153.

27 Zie voor een overzicht: Henk Kern, 'Het weerzien van Rusland en Europa.' *Leidschrift, Rusland en Europa. Westerse invloeden op Rusland* 24-2, (2012) 7-13. Zie verder: Fiona Denayer, *Rusland als anachronisme. Over de creatie van een beeld van Rusland in Belgische kranten, 1853-1856* (Gent 2013) 56. Masterscriptie; Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great-Britain.*; O.J.Hammen, 'Free Europe versus Russia, 1830-1854.' *American Slavic and East European Review*, 11 (1952), 1, 27-41; M. Malia, *Russia under western eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Harvard, Cambridge en Londen 1999); R.T. McNally, 'The Origins of Russophobia in France: 1812-1830.' *American Slavic and East European Review*, 17 (1958), 2, 173-189; M.C. Paul, 'Western neg-

verband relevante historici zijn de Argentijnse Ezequiel Adamovsky, de Bulgaars-Israëlische Michael Confino en de Britten Geoffrey Hosking en Orlando Figes.<sup>28</sup> Binnen de Nederlandstalige historiografie, waarbij Nederlandse beeldvorming meer centraal staat, zijn onder meer historici als Bruno Naarden, Henk Kern en E. Waegemans van belang.<sup>29</sup> Er is in Nederland overigens weinig over deze periode geschreven. Naarden schetste het Nederlandse Ruslandbeeld steeds in grove penseelstreken, bijvoorbeeld voor 1800 zou integraal een negatief beeld bestaan en daarna werd het overwegend positief met in ieder geval tot 1850 geen russofobie. Het standdenken zou begin negentiende eeuw zijn verdwenen. Hij trok vaak de vergelijking met het barbarenbeeld uit de Oudheid, zonder zich rekenschap te geven van het feit dat de betekenis van het begrip 'barbaars' over eeuwenlang duizenden jaren aan verandering onderhevig kan zijn geweest. Verder was hij van mening dat Nederlanders geen originele bijdrage aan het Europese Ruslandbeeld hebben geleverd. Hij plaatste het Ruslandbeeld vooral in het zelf van de reiziger.<sup>30</sup> De Neerlandicus Van Nierop heeft veel aan Naarden ontleend, bij hem is sprake van een oriëntalistische visie op vroegmoderne reisverslagen naar Rusland, waarbij de 'andersheid' van de Russen ten opzichte van de inwoners van de Republiek sterk werd benadrukt volgens stereotype beeldvorming op drie aspecten, godsdienst, vrijheid en beschaving. De belangrijkste waarden van de Republiek zouden zodoende bevestigd zijn. De Russen werden neergezet als afgodendienaars en bijgelovig, horig en passief, pervers en smerig.<sup>31</sup>

Er komen verschillende aspecten in de historiografie naar voren, zowel tegengestelde standpunten als consensus. Men was het bijvoorbeeld eens over de aard van de clichébeelden, namelijk Rusland als de barbaarse, achterlijke, despotische 'Ander'.<sup>32</sup> Over de vraag of Rusland bij

---

ative perceptions of Russia: 'the cold war mentality' over five hundred years.' *International Social Science Review* (2001); Richard E. Pipes, *Russia under the old Regime* (1974).

28 Ezequiel Adamovsky, 'Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810-1880.' *The Journal of Modern History*, 77, 3 (2005) 591-628; M. Confino, 'Russia before the 'Radiant Future'. *Essays in Modern History, Culture and Society* (New York 2011); O. Figes, *Natasja's dans; een culturele geschiedenis van Rusland*. (Utrecht 2003) [Natasha's dance: a cultural history of Russia (Londen 2002)]. Geoffrey Hosking, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Harvard 1998).

29 Van belang zijn onder meer: E. Waegemans, S.A.M. van Koningsbrugge (eds.), *Noord- en Zuid-Nederlanders in Rusland 1703-2003* (Groningen 2004) 364-392; Bruno Naarden, *De spiegel der barbaren. Socialistisch Europa en Revolutionair Rusland (1848 - 1923)* (Groningen 1986). Proefschrift; Bruno Naarden, *Nederlanders en het Europese Ruslandbeeld voor 1917 in Nederlandse ogen: een bundel opstellen* In Joziën Driessen, Marc Jansen en Roobol ed. (Amsterdam 1986) 9-32; Voor 1700: Van Nierop, 'Als in een spiegel'. Na 1830: Kern, *Denken over Rusland*.; Kern, 'Met eigen ogen aanschouwd, 47-71.

30 Naarden, *Nederlanders en het Europese Ruslandbeeld*, 9, 16, 19.; Naarden, *De spiegel der barbaren*.

31 Van Nierop, 'Als in een spiegel', 192-194.

32 Denayer, *Rusland als anachronisme*, 56.

Azië dan wel Europa hoorde bestaat echter verschil van inzicht. Pipes en Malia kunnen worden beschouwd als oudere Ruslandkundigen uit de tijd van de Koude Oorlog. Pipes dacht echter vanuit een ander discours dan Malia. Hij meende dat de wortels van Rusland in Azië lagen, in het vijftiende-eeuwse Moskovië. Malia zag Rusland daarentegen als deel van Europa en vergelijkbaar met Frankrijk, in een parallelle beschavingsontwikkeling met slechts tempo-verschillen. Malia voerde zo een discussie met degenen die vonden dat het wezen van Rusland Aziatisch was. In tegenstelling tot Larry Wolff, waar ik later nog op terugkom, verdeelde Malia Europa niet in een 'West-Europa' en een 'Oost-Europa', maar in een spectrum van zones, die zich gradueel bewogen van West naar Oost, van een hoger naar een lager beschavingsniveau.<sup>33</sup>

Een van Malia's belangrijkste werken is het uit 1999 stammende en door velen als briljant omschreven *Russia under Western Eyes*.<sup>34</sup> Het was diens doel Westerse stereotype beeldvorming over Rusland sinds 1700 te situeren in het Westen zelf, in een projectie van de eigen wensen en angsten. Hij meende dat het afwisselend demoniseren dan wel verheerlijken van Rusland in verschillende perioden meer met de eigen frustraties en hoop van de Westerse publieke opinie te maken had dan met Ruslands werkelijke rol. Beeld en werkelijkheid spoorden niet en daarom moest de oorzaak van het beeld wel irrationeel zijn. Zo vreesde het Westen het tsarenrijk het meest in de eerste helft van de negentiende eeuw, in de dagen van Nicolaas I, toen het al over zijn hoogtepunt heen was, terwijl juist het grootste vertrouwen bestond in de late achttiende eeuw onder Catharina. In een tijd dat Rusland op het hoogtepunt van zijn expansieve macht was dus. Ook al kan Malia's werk niet als oriëntalistisch gekarakteriseerd worden, toch is één van zijn uitgangspunten een Oost-West dichotomie, Russisch versus Europees, die wortelde in de veel diepere antithese tussen Oriënt en Occident, barbarisme versus beschaving.<sup>35</sup>

Malia onderscheidde vier perioden, waarbij hij vier archetypen van beeldvorming presenteerde. Voor deze scriptie zijn alleen de eerste twee relevant. Het betrof de periode tussen 1700 en 1815 waarin Russofilie domineerde, waarin het verlichte despotisme van Peter, Catharina en

---

33 Malia, *Russia under western eyes*, 12-13, 142.

34 Malia, *Russia under western eyes*. Zie voor de commentaren: S. Frederick Starr, 'The Great Other, Russia under Western Eyes by Martin Malia', *The Wilson Quarterly*, 23, 2 (1999) 123-126; Robert Legvold, 'Eastern Europe and Former Soviet Republics', *Foreign Affairs*, 78, 2 (1999) 151; Walter M. Pintner, 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *Russian Review*, 59, 1 (2000), 135-136. Pintner noemde het boek erudiet, complex en moeilijk. Hugh Ragsdale, 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *The Slavonic and East European Review*, 79, 3 (2001), 556-559. Ragsdale noemde het boek van ongewoon belang.

35 Malia, *Russia under western eyes*, 6-8, 159. Zie ook Ragsdale, 'Review Russia', 556; Abbott Gleason, 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *Slavic Review*, 59, 1 (2000) 212-214, Kern, *Denken over Rusland*, 6.

Alexander in het Westen een positief onthaal kreeg. Het Verlichte deel van de Russische elite en het Verlicht despotisme werden gezien als een deel van het eigen Verlichte Europa. Dit is de Verlichtingsmythe. Voltaire had hiervoor de aftrap gegeven. De tweede periode van 1815 tot 1855 echter werd gedomineerd door Russofobie, waarin Rusland werd gezien als gevaarlijk, bedreigend en barbaars.<sup>36</sup>

Het boek is interessant, met een originele analyse en de archetypen van Russofilie en Russofobie, maar door zijn wortels in de Koude Oorlog enigszins achterhaald. Er lijkt te weinig rekening te zijn gehouden met moderne theorieën zoals het oriëntalisme. Verder heeft een aantal auteurs terecht naar voren gebracht dat Malia te sterk vanuit een liberaal uitgangspunt heeft geschreven.<sup>37</sup> De Amerikaan lijkt zich te baseren op de gedachte dat in ieder geval in Frankrijk en Engeland liberale opvattingen sterk de overhand hadden en dit trekt hij door naar het hele 'Westen', met vaak het adjectief 'liberale', vaak als een *pars pro toto*.<sup>38</sup> Malia lijkt daarmee zelf voor de tweede periode, van 1815 tot 1855, een kunstmatige tweedeling te construeren, aan de ene kant liberaal Engeland en Frankrijk, aan de andere kant 'the autocratic "northern monarchies," Prussia, Austria, and Russia.'<sup>39</sup> Vereenzelvigde de liberale Malia zich daarmee niet te veel met de twee liberaal geachte landen die tot zijn eigen Westen hoorden? De andere drie zouden dan als de 'Ander', dat wil zeggen, als minder liberaal en daarom als minder worden geconstrueerd. Als dat zo is, dan is dat ook een Oriëntalistische visie.

Malia vroeg zich af of het met betrekking tot de fluctuaties in Europese Ruslandbeelden mogelijk was te spreken van het Westen in enkelvoud, of dat de verschillende beelden de reflecties waren van een aantal Westens. Hij concludeerde dat links en rechts, rationalisten en romantici, Engelsen, Fransen, Duitsers en Polen allemaal op een verschillende manier naar hetzelfde Rusland hebben gekeken. Veel in wezen gelijke Russische acties waren dan ook in de ogen van verschillen' de westerse sociale of politieke constellaties verschillend beoordeeld.<sup>40</sup> Mogelijk heeft Malia vanuit een nogal Amerikaans perspectief naar Europa gekeken. De grote variatie die zo kenmerkend is voor Europa, de duizend gewesten met elk een eigen karakter, sfeer, geschiedenis en identiteit, lijken door deze Amerikaanse bril niet goed zichtbaar. Malia lijkt voorname-

---

36 *Ibidem*, 84. Marcel van Hamersveld, 'Het westerse denken over Rusland' *Volkskrant*, 1/10/1999.

37 Frances Nethercott, 'The cultural Gradient. The Transmission of Ideas in Europe 1789-1991 by Catherine Evtuhov; Stephen Kotkin.' *Studies in East European Thought*, 58, 1 (2006), 37-41. Ook Kingston-Mann plaatste Malia in de context van het Koude Oorlogsdenken. Esther Kingston-Mann, 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *The American Historical Review*, 105, 2 (2000) 643-644.

38 Bijvoorbeeld Malia, *Russia under western eyes*, 96, 159.

39 *Ibidem*, 96-97. Malia gebruikte hier de term 'Noordelijk'.

40 Malia, *Russia under western eyes*, 8-10, 129.

lijk de Duitse, Engelse of Franse elite zichtbaar te maken, leunend op Anglo-Franse bronnen.<sup>41</sup> Nederland en de meeste andere Europese landen kwamen er niet aan te pas en het niet-adellijke en niet-filosofische deel van de bevolking evenmin.

Figes is een Ruslandkundige van na 1990. In zijn cultuurgeschiedenis werd Rusland voorgesteld als een mengeling van de Europese cultuur van Sint-Petersburg met de Oosterse boerencultuur van Moskou. De kloof tussen beiden zou immens zijn. Hosking heeft de grote verschillen tussen imperiaal Rusland en de natie Rusland benadrukt. Adamovsky heeft de uitvinding van Oost-Europa rond 1880 geplaatst, als tegenhanger van het liberalisme. Hij noemde dit euro-oriëntalisme. Hij benadrukte dat oriëntalistische denkers als Said, Todorova en Wolff te weinig oog hebben gehad voor economische aspecten en zich te veel richtten op het bekritisseren van de Verlichting.

Een aparte historiografie bestaat natuurlijk ook ten aanzien van Napoleons reis naar Rusland. De Belgische historicus Dominic Lieven heeft hierover een onderscheid aangebracht tussen aan de ene kant de Frans-Engelse geschiedschrijving, met een oriëntalistische en nationalistische visie op Rusland en op basis van nagenoeg alleen Engelse en Franse bronnen en aan de andere kant de Duitse en Russische geschiedschrijving, op basis van Russischtalige en de volgens hem veel gevarieerdere Duitstalige bronnen. Vanuit dat andere bronnenmateriaal heeft hij getracht een ander, minder eurocentrisch beeld te construeren. De Fransen koesterden volgens Lieven een bijna koloniale minachting voor 'de Russische barbaren' en veel van deze Franse teksten zijn kritiekloos door de Engelstalige wereld overgenomen.<sup>42</sup> Tenslotte moet de Poolse historicus Adam Zamoyski hier worden genoemd, die een reconstructie van de veldtocht maakte op basis van onder meer Poolse en Franse egodocumenten. Ook hij vond de historiografie te eenzijdig Frans-Engels.<sup>43</sup>

Er bestaan ook verschillende opvattingen over aanvang en oorzaak van Russofobie, een zeer negatief beeld met angst en haat jegens Rusland. Er is consensus over dat dit zijn hoogtepunt in de negentiende eeuw had. Russofobie ging gepaard met de stereotypering van barbaarsheid vanuit het eigen superioriteitsgevoel in het Westen. Gleason situeerde de oorsprong van de Britse Russofobie in de eerste helft van de negentiende eeuw in de context van de impe-

---

41 En daarnaast te weinig bronnen, Malia nam soms bevindingen van Wolff over op basis van slechts één reiziger.

42 Dominic Lieven, *Rusland tegen Napoleon: de strijd om Europa, 1807-1814* [vert. uit het Engels: *Russia against Napoleon* (Londen 2009) [2011]. Lieven heeft ook ander gezaghebbend werk over Rusland geschreven, zoals: D. Lieven, *The Cambridge History of Russia. Deel II. Imperial Russia, 1689-1917*. (Cambridge 2006).

43 Zamoyski, *1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou*. (Amsterdam 2011). [Vertaald uit het Engels: *1812. Napoleon's Fatal March to Moscow* (2004)].



riale ambities van beide landen. Hammen plaatste de West-Europese Russofobie rond 1830 bij de Poolse opstand als reactie op tsaar Nicolaas I en in relatie tot de liberale revoluties in België, Frankrijk en Engeland. McNally zag de Franse Russofobie al iets eerder opkomen, namelijk tijdens de Napoleontische oorlogen.<sup>44</sup> Enkelen, zoals Bruno Naarden of Michael Paul plaatsten de aanvang van Russofobie echter veel verder terug, al in de vijftiende eeuw.<sup>45</sup> Het zou dan gaan om een al vijfhonderd jaar bestaand negatief beeld van Rusland als het 'Rijk van het Kwaad', vol barbaren die uit waren op de wereldheerschappij. Naarden plaatste de oorsprong van deze angsten nog verder terug, in de Oudheid bij de Grieken en hun angst voor invasies van barbaren en Scythen. Het tegenovergestelde van Russofobie is Russofilie, een bewonderende beeldvorming over Rusland. De oorsprong ervan wordt vaak in de achttiende eeuw gelegd door de Europeïsering van Peter en Catharina, maar denkers zoals Naarden of Paul legden de nadruk op één langdurige staat van Russofobie, waarbij Russofilie dus niet of nauwelijks voor zou komen.

### 1.2.3 Het demi-oriëntalisme en de Russische 'Ander'

Een belangrijk werk voor mijn scriptie is de al genoemde studie *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, waarin het baanbrekende werk van Edward Said (1935-2003) over het oriëntalisme door Wolff is toegepast in een theorie over de uitvinding van Oost-Europa.<sup>46</sup> Beide werken worden hier besproken en daarnaast wordt ingegaan op het werk over de Balkan van Maria Todorova.<sup>47</sup> De Amerikaanse historicus wil aantonen dat het concept 'Oost-Europa' is uitgevonden in de achttiende eeuw als de complementaire andere helft van West-Europa. Hij toont daarmee de wens van het Westen zichzelf als rationeel economische zwaartepunt te zien en de behoefte daar een contrast tegenover te stellen. In deze intellectuele constructie van 'Oost-Europa' werden aan dit gebied daarom eigenschappen als barbaarsheid en achterlijkheid, achtergeblevenheid, impulsiviteit en irrationaliteit toegekend. De Verlichting zou zelf een nieuwe opvatting van beschaving hebben geproduceerd met deze barbaarse elementen als aanvulling. Men voelde behoefte aan deze beelden, want West-Europa zag beschaving als een maatstaf voor de eigen samenhang en

---

44 Denayer, Rusland als anachronisme, 49-52.

45 Bruno Naarden, *De spiegel der barbaren. Socialistisch Europa en Revolutionair Rusland (1848 - 1923)* (Proefschrift Groningen 1986). Denayer, Rusland als anachronisme, 50-51. Van Nierop, die zich in zijn artikel sterk op Naarden baseerde, deed dat eveneens.

46 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 20, 23, 33.; Said, *Orientalism*.

47 Todorova, *Imagining the Balkans*.

bepaalde op deze manier zijn eigen superieur geachte identiteit. Het idee van Oost-Europa was aldus een uitvinding van de West-Europese Verlichting en Rusland werd opgenomen in dat idee.<sup>48</sup>

Het kenmerkende van dit Oost-Europadiscours is niet het totaal 'Andere', zoals dat bij Said het kenmerk van de Oriënt is, maar het ambigue, het ook in geografische zin onbestemde, met vage, veranderlijke grenzen. Europa en Azië die in dit gebied samen kwamen, sloten elkaar binnen- en buiten, met een mengeling van civilisatie en barbaarsheid. 'Oost-Europa' definieerde West-Europa zodoende door contrast, zoals de Oriënt de Occident, maar was tegelijk een bemiddelaar tussen Europa en de Oriënt. Wolff noemt dit demi-oriëntalisme. Deze nieuwe, moderne oriëntatie van Oost en West zou aan het einde van de achttiende eeuw het Renaissance-perspectief van Noord en Zuid, dat noordelijk als barbaars en zuidelijk als geciviliseerd benoemde, hebben vervangen. Polen en Rusland zouden daarbij mentaal losgemaakt zijn van Zweden en Denemarken, en voortaan geassocieerd worden met Hongarije, Bohemen, de Balkan en de Krim.<sup>49</sup>

Andere kenmerken van het Oost-Europadiscours van Wolff zijn het regelmatig terugkeren van het begrip melancholie en het als Aziatisch beschrijven van joden, met lange zwarte jurken en lange baarden. Ziekte, vuilheid, het gebruik van de bijl en slechte wegen werden aan achterlijkheid of een gebrek aan beschaving toegekend. Aanwezigheid van meubilair was echter een belangrijk signaal van beschaving. Wolff zag 'Oost-Europa' overal, in haarstijl en kostuums, in raciale distinctie van gezichtskenmerken en in huidskleur. Nog een kenmerk zou contrast zijn, zoals tussen illusie en teleurstelling. Een voorbeeld daarvan was de observatie van een stad die heel wat leek vanuit de verte, met imponerende kerktorens, maar eenmaal binnen slechts uit een tegenvallende verzameling houten hutten en nederige krotten bleek te besaan. Een illusie, zelfbedrog.<sup>50</sup>

Speciale aandacht verdient Wolffs beschrijving van de Krim, in de achttiende eeuw nog volop bewoond door Tartaren. Deze voorstelling toont overeenkomsten met de Oriënt van Said. De Krim was volgens Wolff het meest oriëntaalse deel van Oost-Europa. Net als de Oriënt werd de Krim voorgesteld als exotisch, een schat, een pittoresk droomoord. Het gebied riep Oriëntaalse fantasieën op van sensualiteit. De steppe werd vergeleken met de groene woestijn van de

---

48 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 3-4, 11-16.

49 *Ibidem*, 5-9, 13.

50 *Ibidem*, 29-38.

Oriënt. De Europese reizigers op de Krim zouden net als in de Oriënt macht ervaren, speciaal de macht om te observeren en te examineren. Ze gingen zelfs de harems en de moskeeën binnen tijdens het gebed. De moslims waren slechts subjecten die niets konden weigeren.<sup>51</sup> Hierin klinkt de machtsvisie van Foucault door, de macht van de Verlichte blik die oordeelt en indeelt, maar ook van de macht die uiteindelijk daadwerkelijk verovert en in bezit neemt.<sup>52</sup>

De auteur heeft zich in acht verschillende hoofdstukken op een keur aan primaire bronnen zoals echte en imaginaire reisverslagen, Franse en Duitse filosofen en geografische materiaal gebaseerd.<sup>53</sup> Zijn reizigers waren Grand Tour-reizigers en diplomaten van vooral Franse en Engelse origine. Ongeveer de helft verscheen pas in of na 1789.<sup>54</sup> Helaas heeft Wolff Duitse reisbeschrijvingen buiten beschouwing gelaten. Het boek is naar mijn mening origineel, erudiet en goed geschreven. Wolff heeft geprobeerd op een eigen wijze Saids oriëntalisme toe te passen in een nieuwe theorie voor Oost-Europa, in de vorm van het al bij Thompson aan de orde gekomen *imaginative geographies*. Een creatieve en nieuwe vorm van geschiedschrijving die nieuwe vragen aan oude bronnen stelt.

Waarin verschilt Wolffs concept voor Oost-Europa van Saids concept voor de Oriënt? Saids opvattingen houden in het kort in dat in veel Westerse representaties van de Oriënt – ongeveer het gebied tussen Egypte en Japan, met de nadruk op de Arabisch-islamitische wereld - in essentie steeds hetzelfde onderliggende repertoire van stereotypen ligt, met dezelfde conventies. De voornaamste kenmerken hiervan waren onder meer statisch, vrouwelijk, sensueel en passief. Said trof deze stereotypen in allerlei soorten beelden en verhalen aan, in kunst, fictie, reisbeschrijvingen en in etnologische studies. Hij onderscheidde drie varianten. De academische vorm betrof academische onderwijs en onderzoek. Verder was er de verbeelde, imaginaire vorm, dat wil zeggen het repertoire van beelden en stereotypen die diep verankerd zijn in de Westerse zienswijzen over de Oriënt. Tenslotte was er het vanaf de late achttiende eeuw geïstitutionaliseerd oriëntalisme, door Said gekoppeld aan de legitimering van de koloniale politiek. In deze Westerse beeldvorming werd een dichotomie tussen het Westen en het Oosten geschapen, waarbij het Oosten als anders en minderwaardig werd voorgesteld. Hiertegen kon de eigen

---

51 *Ibidem*, 66, 124, 127, 133-135.

52 Sara Mills, *Discourse* (London en New York 1997) 9.

53 Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Diderot (1773), Herder (1769, 1785), Lessing (1751) en Kant (1798).

54 De belangrijkste waren, met tussen haken het jaar van verslag of publicatie en in die volgorde: de Fransen Chappe d'Auteroche (1768), Jean Louis Carra (1777), baron De Tott (1785), Blanc d'Hauterive (1787), Claude de Rulhière (1783, 1807), Charles-Marie de Salaberry (1799), Louis-Philippe de Ségur (1824) en de Engelsen lady Montagu (1708-1720), Joseph Marshall (1772), William Richardson (1784), lady Elisabeth Craven (1789), William Coxe (1802) en tenslotte de Italiaanse Giacomo Casanova (1792-1798).

Westerse identiteit worden bepaald. Voor onderzoek naar beeldvorming is dit zeer invloedrijke maar ook veelvuldig bekritiseerde werk van groot belang.<sup>55</sup>

Allerlei vormen van oriëntalisme dienen als discours te worden gezien. Dat wil onder meer zeggen dat het gaat om een samenhangend verhaal in het Westen waarmee een imaginair gebied werd gecreëerd. Het begrip discours, het spreken en schrijven van een bepaalde groep op een bepaald niveau, heeft Said ontleend aan de Franse filosoof Michael Foucault.<sup>56</sup> De Amerikaanse feministe Sara Mills heeft Foucaults gebruik van discoursen geanalyseerd, onder meer in relatie tot het (post) kolonialisme. Zij liet onder meer zien dat Foucault een van de belangrijke denkers binnen het poststructuralisme is, waarbij fundamentele kanttekeningen worden geplaatst bij de notie dat het individuele subject volledige controle uitoefent over het zelf. Hiermee hebben de poststructuralisten sterke kanttekeningen geplaatst bij de liberale humanistische ideologie en bij het modernisme, met zijn universalistische pretenties van de waarheid en van de notie dat het subject op rationele wijze richting geeft aan zijn leven. Foucault wilde vooral het arbitraire van de bestaande reeksen discoursen aantonen. Discoursen worden gevormd door representatie van de werkelijkheid en wijzigen zich steeds. Bij deze denkwijze wordt het kennen in de taal gesitueerd en niet in het bewustzijn van het soevereine subject, zoals bij de modernisten al sinds Descartes het geval is.<sup>57</sup>

Foucault onderscheidde volgens Mills drie niveaus van discours, namelijk de *grand narrative*, dat wil zeggen het overkoepelende verhaal in een bepaald tijdperk, vervolgens het specifieke discours, waarbij uitingen met een bepaalde samenhang optreden, zoals het politieke of het koloniale discours en tenslotte het morele discours.<sup>58</sup> Een begrip dat verbonden is met discoursen en stereotype beeldvorming is identiteit. Volgens Britse socioloog Stewart Hall worden anderen buitengesloten op het moment dat een identiteit wordt gedefinieerd.<sup>59</sup> Bij het gebruik van het begrip 'Ander' is relevant dat stereotype beelden worden geconstrueerd waarin de 'Ander' als anders dan wijzelf wordt voorgesteld en wordt buitengesloten. Dit definiëren van een

---

55 Said, *Orientalism*, 1-110; Carl Thompson, *Travel writing*.

56 Sara Mills, *Discourse* (London en New York 1997) 2. Het Franse begrip discours kan – anders dan het gebruik in het Nederlands – ook de betekenis hebben van gebabbel, gewone conversatie en komt dus – oorspronkelijk uit het dagelijks spraakgebruik.

57 Mills, *Discourse*, 33-34. De manier waarop taal wordt gebruikt, het hanteren van begrippen en definities, het heeft in deze zienswijze gevolgen voor de opvatting van wat waarheid is.

58 *Ibidem*, 105-130. Mills werkt hier het koloniale discours verder uit, mede aan de hand van het werk van Said. Juist in het koloniale discours komt Foucaults formulering van discours het duidelijkst naar voren. In het morele discours wordt een beschrijving of reflectie vermengd met morele waardeoordelen. Deze oordelen verwijzen vaak weer naar het grotere discours. Foucault koppelde discoursen aan machtsrelaties.

59 Hall, 'Who needs identity?', 15-30.

identiteit wordt meestal aan de grenzen gedaan, waar verschillende identiteiten samen-komen, door anderen te definiëren als minder, aldus Hall. Een stereotype kan worden gedefinieerd als: 'het isoleren van één eigenschap uit een verzameling van eigenschappen en het voorstellen van die eigenschap als representatief voor de hele verzameling.'<sup>60</sup> Stereotype waar-neming ziet alles als hetzelfde. Maar het geeft wel houvast. Het was dit proces dat volgens Wolff plaatsvond in de grenslanden van Oost-Europa.

Wolff gaf zijn eigen interpretatie aan Saids oriëntalisme en is ook merkbaar beïnvloed door Foucault, bijvoorbeeld in het machtsdenken. Verschillen met Said zijn dat Oost-Europa bij Wolff niet het totaal 'Andere' is, zoals de Oriënt, maar het ambigue. Europa en Azië die in dit gebied samen kwamen, sloten elkaar binnen en buiten, met een mengeling van civilisatie en barbaarij. Oost-Europa definieerde weliswaar aan de ene kant West-Europa door contrast, zoals de Oriënt de Occident, maar was aan de andere kant juist de bemiddelaar tussen beiden. Een tweede verschil met het oriëntalisme is de diversiteit binnen 'Oost-Europa', met grote onderlinge verschillen zoals in godsdienst, ras, imperium. Het gebied met zijn veranderlijke grenzen liep toch ongeveer van de lijn Stettin-Triëst in het westen tot de lijn Sint-Petersburg-de Krim in het oosten. Een noordelijke pool met een zuidelijke as.<sup>61</sup> Oost-Europa werd bevolkt door katholieken, orthodoxen, joden en in mindere mate moslims op de Balkan en protestanten in de Baltische staten. Het werd bovendien bewoond door een mengelmoes van volken, die van verschillende imperia deel uitmaakten of hadden gemaakt waarvan de grenzen zich ook regelmatig wijzigden, zoals het Russische rijk, Oostenrijk-Hongarije, het Pools-Litouwse rijk, het Ottomaanse rijk. Een grote verscheidenheid kortom. De Oriënt van Said daarentegen wordt vooral gekoppeld aan de Arabisch-islamitische wereld en wordt daarmee meer als eenheid voorgesteld.<sup>62</sup>

Een derde verschil is dat Oost-Europa niet enkel als concept bestaat, zoals de Oriënt, maar dat het daarnaast een reëel bestaand geografisch onderdeel van Europa is. De Oriënt van Said is echter louter een concept, een geografisch niet duidelijk gebied dat tot diep in Azië reikt, tegelijk ook delen van Afrika kan omvatten, maar dat ook nagenoeg gelijk kan worden gesteld met de islamitische wereld. Tenslotte plaatste Said de Oriënt tegen de achtergrond van het negentiende eeuwse kolonialisme en richtte zich allereerst op de grote kolonialiserende machten de

---

60 Nederlands woordenboek Van Dale (2008).

61 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 6-9, 13, 122. Wolff identificeerde ook de lijn Sint-Petersburg-Constantinopel.

62 Said besteedde ook wel aandacht aan bijvoorbeeld Brits Indië of aan China, maar de nadruk lag toch sterk op het Midden-Oosten. Dat het Midden-Oosten vele eeuwen lang aanzienlijke christelijke en joodse populaties heeft gehad kreeg bij hem weinig nadruk.

Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk. Oost-Europa daarentegen stond niet in die verhouding tot West-Europa, hoewel er zeker enkele koloniale elementen meespeelden, zoals de diepe penetratie van de Duitse orde in de Baltische gebieden.

Terug naar Larry Wolff. Enkele belangrijke criticasters van diens theorie zijn de al genoemde historici Adamovsky en Confino. Zo was Adamovsky van mening dat Saids oriëntalisme niet op de achttiende eeuw toegepast kon worden, maar als koloniaal discours nadrukkelijk alleen aan de negentiende en twintigste eeuw refereerde. Verder zou Wolff nergens duidelijk hebben aangegeven wanneer de term Oost-Europa precies verscheen en wanneer het gebruikelijk werd. Ook kwam de term 'Oost-Europa' in zijn bronnen niet voor, maar in plaats daarvan werd gesproken van het louter geografische begrip 'het oosten van Europa', overigens ook maar vier keer. Wolff gaf de betekenis ervan ook niet duidelijk aan. Bovendien werd de geografische term 'oosten' rond 1600 ook al gebruikt. Al met al veel te weinig empirisch bewijs om een hypothese op te bouwen. Ook het bewijs ontleend aan Voltaire was volgens Adamovsky mager, want deze gebruikte ook maar één keer de term 'het oosten van Europa', maar hij noemde Catharina honderden malen 'de Semiramis van het Noorden'.<sup>63</sup>

Confino meende dat veel waarnemingen van de reizigers helemaal niet uniek waren voor West-Europeanen in Oost-Europa. Ze konden ook elders vaak worden aangetroffen, zo vonden Engelsen de Schotten barbaars en Italianen vonden dat van de Noord-Europeanen. Confino miste daarom een breed georiënteerde vergelijking met andere reisverslagen.<sup>64</sup> Ook kon 'Oost-Europa' geen uitvinding van de Verlichting zijn indien deze term ontbrak in de primaire bronnen. In dat geval kon het ook niet hebben gediend als een code voor de culturele en politieke betekenissen die Wolff eraan toekende. In alle door Wolff gebruikte citaten van primaire bronnen werden landen en volken immers juist bij hun specifieke naam genoemd. Het ging over 'Brits' en over 'Engelsman', over 'Rus' en 'Rusland'. Confino bekritiseerde Wolffs werkwijze, namelijk eerst een reizigerscitaat met een specifieke geografische en/of etnische aanduiding opschrijven, waarna deze stevast in het commentaar van de auteur werd vervangen door de term 'Oost-Europa'. Hetzelfde patroon trof hij aan bij de analyse van teksten van filosofen en historici. De term 'Oost-Europa' werd toebedeeld aan achttiende-eeuwse denkers en reizigers, zelfs wanneer zij expliciet andere geografische en etnische bestemmingen gebruikten. Wolff zou zo niet de kracht van empirisch bewijs, maar de kracht van herhaling en accumulatie gebruiken.

---

63 Adamovsky, 'Euro-Orientalism and the Making', 591-628.

64 Confino, *Russia before the 'Radiant Future'*, 187-189.

Belangrijke kenmerken van de Verlichting waren volgens Confino het geloof dat betere instituties betere mensen maakten, dat alle politiek een oefening was in opvoeding en verder het universalistische idee dat alle mensen gelijk waren. In deze context werd geografie door de filosofen instrumenteel gebruikt. Het diende niet om een verbeelde scheidslijn tussen Oost en West te trekken, maar om aan te tonen dat alle mensen, volken en naties gelijk waren en dat goede instituties goede volken maakten en slechte instituties slechte volken. Deze slechte instituties waren nu juist het kenmerk van de landen van West-Europa. Het ging niet om Aziatisch of Europees. Goede zeden waren overall het product van goede wetten, ze waren goed of slecht, maar of ze Afrikaans, Aziatisch of Europees waren deed er niet toe.

De filosofen creëerden volgens Confino de Verlichtingsmythe van Peter de Grote en diens creatie *ex nihilo* als een strategie, om Rusland als voorbeeld te stellen voor naties als Frankrijk. De schema's van de filosofen waren niet bedoeld voor de volken van Oost Europa, maar voor de eigen maatschappij. De beschrijvingen van het achttiende-eeuwse Rusland als een welgeordende, rationele staat waren een truc, gemaakt in het volle besef van de ellendige Russische realiteit. Het ging echter om de didactische en propagandistische waarde. Het waren volgens de filosofen juist de oude naties die in een miserabele staat verkeerden, met hun oude tradities, bijgeloof, feodalisme en autoritaire kerk. In deze voorstelling van Rusland, ver weg en onbekend, konden alle elementen van de Verlichting aan elkaar worden geknoopt: de schepping uit het niets, de achterlijkheid, het advies van de filosofen, de draai naar een civilisatieproces onder een verlichte monarch en tenslotte de lessen die door koningen (van Frankrijk) moesten worden geleerd. Voor hun doel was het reëel bestaande Rusland niet nodig. Volstaan kon worden met een ver land, onbekend en oncontroleerbaar. Confino kwam dan ook tot de conclusie dat Wolffs verbindingen, van Voltaire naar De Custine, van Disraeli naar Oost-Europese professoren en naar Churchill en het IJzeren gordijn, buiten hun historische context waren geplaatst en daarom goedkoop en ahistorisch.<sup>65</sup>

Beiden, Adamovsky en Confino, waren van mening dat het begrip 'Oost-Europa' in werkelijkheid pas in het midden van de negentiende eeuw opkwam. Een echt discours was er volgens Adamovsky pas rond 1880. Gebruik van de term in een achttiende-eeuwse context was een anachronisme. Ook over de verschuiving van het Noorden naar het Oosten als zetel voor barbaarsheid vonden ze geen bewijs.<sup>66</sup>

---

65 *Ibidem*, 194-204.

66 *Ibidem*, 189-194.

Tenslotte wil ik een parallel trekken met Maria Todorova en het boek *Imagining the Balkans* uit 2009.<sup>67</sup> Net als Wolff heeft Todorova het oriëntalisme op originele wijze toegepast op een bepaalde regio, in dit geval de Balkan, in een concept dat zij het Balkanisme noemt. Net als Wolffs Oost-Europa wordt dit gebied geconstrueerd als een diffuus overgangsgebied vol dichotomieën, waar Oost en West samenkomen. De Balkan wordt voorgesteld als een imaginair concept van westerse uitvinding. Er zijn nog meer overeenkomsten met het Oost-Europaconcept, zoals de invloed van de scheiding tussen Oost en West door het religieuze schisma van 1054, toen er een diepe kloof ontstond tussen de katholieke en orthodoxe varianten van het christendom. De religieuze verscheidenheid die in heel Oost-Europa voorkomt, is ook aanwezig op de Balkan, alleen samengebond in een veel kleiner gebied. En net als Oost-Europa wordt ook de Balkan geconstrueerd als de 'Ander', in dit geval als een gebied dat door het Westen de negatieve kenmerken van oorlogszuchtig en middeleeuws heeft toebedeeld gekregen. Een proces van temporele distantie, aan anderen de kenmerken toekeuren van het eigen verleden. Dit proces begon vanaf het einde van de twee Balkanoorlogen aan het begin van de twintigste eeuw, maar de aard van de stereotypering lag volgens Todorova in de Ottomaanse overheersing gedurende 500 jaar. Daarmee kent zij zelf overigens negatieve kenmerken toe aan de islamitische Ottomanen. Zo zijn er dus vrij veel overeenkomsten tussen Wolff en Todorova, die door Wolff is beïnvloed.<sup>68</sup> Enkele verschillen met Wolff zijn er ook, zo wordt de Balkan in tegenstelling tot Oost-Europa, gekenschetst als mannelijk en oorlogszuchtig. Todorova's analyse kan echter beschouwd worden als een uitwerking ten behoeve van het specifieke gebied Balkan van het Oost-Europadiscours van Larry Wolff.

### 1.3 Methoden

Reisverslagen worden gerekend tot de egodocumenten. Dit zijn schriftelijke bronnen waarbij de 'ik', het schrijvend subject, duidelijk in de tekst aanwezig is.<sup>69</sup> Of, in de woorden van Jacques Presser, de bedenker van de term: 'documenten waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk

---

67 Todorova, *Imagining the Balkans*.

68 *Ibidem*, 11-12, 153.

69 <http://www.egodocument.net>. (geraadpleegd 30/01/2013).



onthult of verbergt'.<sup>70</sup> Ze kunnen het beste als literaire teksten, met een bepaalde narratieve structuur, worden gelezen.<sup>71</sup> De belangrijkste egodocumenten zijn autobiografieën, brieven, dagboeken en reisverhalen. De waarde van deze bronnen is dat de stem weerklinkt van hen die voorheen in de geschiedschrijving weinig tot helemaal niet aan bod kwamen en die binnen het dominante discours veelal afwezig waren.<sup>72</sup> Ook kan aandacht aan de belevenissen en het perspectief van individuen worden geschonken en zijn egodocumenten zeer geschikt voor studies naar beeldvorming.

De gegroeide belangstelling voor egodocumenten had onder meer te maken met de veranderde oriëntatie van historici, die de invloed van het postmodernisme en de *linguistic turn* ondervonden.<sup>73</sup> Het begrip waarheid is door het postmodernisme ondermijnd en juist dat maakte de opkomst van de per definitie subjectieve egodocumenten verklaarbaar. Het gevolg hiervan was dat een tekst kritischer werd benaderd dan vroeger, in het besef dat zij meerdere betekenissen en lagen kon bevatten. Motieven van de schrijver, verborgen betekenissen en stiltes waren van groter belang dan voorheen. Ook de beleving van het verleden kwam meer op de voorgrond te staan. In de bronnen wordt niet meer zozeer gezocht naar feiten maar naar belevingswerelden en meningen. Representativiteit is minder van belang want soms zegt één dagboek meer dan duizend andere teksten. Kort en goed, door het einde van het grote verhaal kwam ruimte voor het kleine verhaal.<sup>74</sup> Tegenwoordig worden egodocumenten daarom in het licht van de moderne cultuurgeschiedenis opvatting beschouwd als volwaardige historische bron. Dekker maakte dan ook een uitgebreide inventarisatie van teksten van Nederlandse reisverslagen die overal verspreid in bibliotheken en archieven lagen, wat een erg nuttige chronologische lijst van 490 manuscripten opgeleverd heeft met een egodocumentair karakter.<sup>75</sup>

---

70 Geciteerd in Steringa, *Nederlanders op reis naar Amerika 1812-1860*, 12.

71 Gert-Jan Johannes en Rudolf Dekker, 'Het egodocument: stiefkindje of oogappel?' *Vooys*. 17 (Utrecht 1999) 22-29. De auteurs suggereerden dat het 'zelf' is ontstaan als narratieve constructie als gevolg van onder meer het autobiografisch schrijven.

72 Mills, *Discourse*, 106-118.

73 A. Baggerman en R. Dekker (eds.), 'De gevaarlijkste van alle bronnen' *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven*. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) IV, 3-5,9. Met de term *linguistic turn* wordt bedoeld de basis die aan het begin van de twintigste eeuw werd gelegd voor de opkomst van de hedendaagse cultuurgeschiedenis, waardoor onder invloed van onder meer het postmodernisme, het post-structuralisme en het constructivisme de concepten van hoge cultuur en waarheidsvinding werden losgelaten. Zie ook Peter Burke, *Wat is cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2007) [Oorspr. *What is cultural history?* (2004)].

74 Baggerman en Dekker, 'De gevaarlijkste', 10-12.

75 Rudolf Dekker, 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 8-25.

Dit onderzoek is gebaseerd op een analyse van reisverslagen. Tussen 1781 en 1830 werden veertien reisbeschrijvingen overgeleverd door tien reizigers die om verschillende redenen vanuit de (Bataafse) Republiek of het Koninkrijk naar het Tsarenrijk reisden.<sup>76</sup> Het ging om Pieter van Woensel, Pieter Johan Jhr. Bangeman van den Hulst, Johan Meerman, Ferdinand Vermeulen Krieger, Albrecht Nicolaas Baron van Aerssen Beijeren van Voshol, Johannes van der Harten, Carel Johannes Wagevier, Willem d'Auzon de Boisminart, Willem de Clercq en Marie Cornelia, gravin van Wassenaer Obdam. Een overzicht met biografische gegevens is te vinden in de tabellen 1,2 en 3 in de bijlagen. Er is een lijst van circa 30 bronnen uit de onderhavige periode gemaakt. Zie hiervoor bijlage III. Dit zijn zo goed als alle reisverslagen naar Rusland die zijn overgeleverd in deze periode. Rusland was immers geen populaire reisbestemming. De gebruikte criteria zijn dat het om Nederlanders moest gaan en in principe om Nederlandstalige verslagen, waarop overigens twee uitzonderingen zijn gemaakt, namelijk de verslagen van Van Aerssen en van Van Wassenaer. Verder moest het om echt gemaakte reizen gaan, niet om denkbeeldige. Veel bronnen vielen af, ze bleken niet beschikbaar of het betrof alleen een korte kroniek.<sup>77</sup>

Tien reizigers. Negen mannen, één vrouw, grote verschillen. Eerst wordt hier een zevental kenmerken van deze bezoekers aan Rusland in grote lijnen uiteen gezet. Het gaat om maatschappelijke positie, beroep, opleiding, godsdienst, geografische afkomst, type reisverslag en soort reis. Het referentiekader van de tien reizigers varieerde daarbij sterk. De reizigers kwamen uit diverse rangen en standen, maar de elite was sterker aanwezig dan de gewone man. Zowel Meerman en Van Woensel als het adellijke trio Bangeman, Van Aerssen en Van Wassenaer behoorden tot de beter gesitueerde (regenten)stand. Sommigen, zoals Meerman, Van Aerssen en Van Wassenaer kwamen zelfs uit exorbitant rijke milieus. De meesten kregen de kans al op betrekkelijk jonge leeftijd veel te reizen en een brede blik te ontwikkelen. Ze waren in staat hun Vaderland en Rusland in een internationale context te plaatsen.<sup>78</sup> Dat gold overigens

---

76 Hun daadwerkelijke reizen vonden plaats tussen 1771 en 1830.

77 Bij Van Aerssen en Van Wassenaer waren geautoriseerde vertalingen beschikbaar, daarom zijn zij wel opgenomen. Ook vielen bronnen af omdat er alleen wat lijstjes in stonden, in andere gevallen was de schrijver overduidelijk niet in Rusland geweest, of niet verder gekomen dan een Duitse stad.

78 Dat gold het sterkst voor Meerman. Zie bijvoorbeeld M. van der Burg, 'Johan Meerman', in Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Meerman> (1/5/2014) P.G. Witsen- Geysbeek, 'Meerman, Johan', in: *Biographisch en anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 4. (Amsterdam 1822) 377.; J.W. te Water, *Levensberigt van den Heere Mr. Johan Meerman, Heer van Dalem en Vuuren: Voorgelezen In de Jaarlijksche Algemeene Vergaderinge van de Maatschappij der Nederlansche Letterkunde te Leyden in 't jaar 1816, 12, 18*; A.J. van der Aa, 'Meerman, Johan', in *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 12. Eerste stuk* (Haarlem 1869) 496; Verhoeven, *Anders rei-*

ook, in mindere mate, voor de officieren, die veel standplaatsen hadden en van hot naar her trokken, zoals Van Aerssen die zijn jeugd in Kaapstad had doorgebracht en die in het leger onder andere in de Duitse landen diende.<sup>79</sup> Anderen, zoals Krieger en Van der Harten en vermoedelijk ook Wagevier, waren echter van eenvoudige afkomst.<sup>80</sup> De Clercq kwam uit een 'deftigen koopmansstand' en Boisminart stamde uit een milieu van oorspronkelijk Hugenootse beroepsmilitairen.<sup>81</sup> De beroepen die ze uitoefenden waren divers. Er was een militaire arts, een hofdame, vier officieren uit de Grande Armée, twee handelaren en twee regenten. Tien reizigers. Zoals nog gebruikelijk in die tijd bestond een sterke relatie tussen beroep en afkomst. Ambten en ambachten gingen nog vaak over van va-der op zoon, de opleiding diende ter voorbereiding op het latere ambt. Zodoende waren Meerman en Van Woensel van goede ambten voorzien en hadden ze een gedegen universitaire opleiding genoten. De niet universitair geschoolde De Clercq slaagde er evenwel in door zelfstudie een grote kennis te vergaren.<sup>82</sup>

Traditioneel trok de adel naar de militaire professie, wat mede de militaire loopbaan van Bangeman en Van Aerssen verklaart. Ook de functie van hofdame lag voor de hand, in het geval van de rijke gravin Van Wassenaer. Toch kon een gewone jongen als Krieger ook al de hogere militaire rang van luitenant-kolonel verkrijgen, zeker mede dankzij eigen verdienste.<sup>83</sup> De eenvoudige Van der Harten was handelaar en schopte het tot vermogend rentenier, ook door eigen

---

zen, 17; J. van Heel, *Een wereld van verzamelaars en geleerden: Gerard en Johan Meerman, Willem van Westreenen en Pieter van Damme en hun archieven* (Hilversum 2012) 80. Verhoeven rekent Johan Meerman tot de Grand Tour reizigers op basis van zijn vroege reizen. Zijn gedegen opleiding in de humaniora maakte hem doordrongen van kennis van de Oudheid en ook zijn talenkennis was fenomenaal. Hij heeft zijn leven lang veel gereisd, studeerde in de Duitse landen rond te neuzen en maakte een Grand Tour naar Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Zwitserland. Ook sloot hij vriendschap met vele Europese geleerden in de traditie van de Grand Tour. Ook Van Woensel reisde veel, onder meer naar Suriname. Zie bijvoorbeeld K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. (Den Haag/Djakarta 1952); Pieter van Wissing, 'Woensel, Pieter van', in *Biografisch Woordenboek van Nederland* [URL: http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/woensel](http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/woensel) [12/11/2013].

79 Albrecht Nicolaas van Aerssen Beijeren van Voshol, *Krijgsgevangene in Rusland: verslag van zijn belevenissen door Albrecht Nicolaas van Aerssen Beijeren van Voshol, die tijdens Napoleons tocht naar Rusland in 1812 door kozakken gevangen werd genomen. Voorwoord, inleiding en nawoord door zijn achterkleinzoon Marnix van Aerssen* (Rotterdam 2012); 30-31.

80 W.A. van Rees, *Vermeulen Krieger. Tafereelen uit het Indische kriegsleven (Arnhem 1870)* 6; Zie voor Van der Harten, die de zoon was van een kleermaker en winkelier in ellewaren: J.W. Hagen, 'Twee Petersburgse reizen van Johannes van der Harten uit Zierikzee (1815, 1830).' *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* (1993) 75-92.

81 Zie voor de biografie van De Clercq onder meer: C. de la Saussaye, 'Clercq, Willem de' in P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914) 238-239; Willem de Clercq, M.E. Kluit (inleiding en toelichting), *Per karos naar St.-Petersburg. Reisdagboek van de Amsterdamse graanhandelaar Willem de Clercq uit het jaar 1816* (Lochem 1962) 5-6. Voor Boisminart: Burlage, 'Levensbericht van Willem Pieter', 505-524.

82 J.H. Burlage, 'Levensbericht van Willem Pieter d' Auzon de Boisminart'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1870* (Amsterdam 1870) 505-524; De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 5,6.

83 Van Rees, *Vermeulen Krieger. Tafereelen*, 242.

verdiens<sup>84</sup>. De meritocratische opwaartse mobiliteit van de nieuwe tijd begon dus al zijn schaduwen vooruit te werpen.

Ook hun godsdienst verschilde. Meerman was een actief lid van de dominante Gereformeerde kerk, evenals kennelijk Bangeman, Krieger en Van Aerssen.<sup>85</sup> De Clercq, Boisminart en Van Wassenaer behoorden ook tot deze kerk, die vanaf 1815 Nederlands Hervormd werd genoemd. De Clercq was met zijn Romantische vriend Da Costa zeer actief binnen het Réveil, een romantisch-emotioneel en piëtistisch getinte opwekkingsbeweging binnen het protestantisme.<sup>86</sup> Tenslotte waren er drie reizigers uit de tot 1796 dissidente kerken. Van der Harten was Katholiek, Wagevier Luthers en Van Woensel was afkomstig uit Remonstrantse kringen, maar had de kerk verlaten.<sup>87</sup> De reizigers kwamen ook uit verschillende landstreken en de beroepsmilitairen hadden zelfs wisselende standplaatsen door het hele land. Drie reizigers kwamen uit het dominante Holland, Meerman, Van Woensel en De Clercq. Van der Harten was een Zeeuw, Bangeman was afkomstig uit Brabant. Boisminart, Wagevier en Van Wassenaer wisselden Holland als woonplaats af met de provincie (Overijssel, Gelderland, Utrecht). De militairen Krieger en Van Aerssen, beiden al op jonge leeftijd (half-)wees, waren buiten de Republiek geboren en getogen en hadden voor 1812 nog maar kort in ons land doorgebracht.

Zoals gezegd hadden alle reizigers op Meerman na een beroepsmatige reden als reismotief. Zo werkte Van Woensel jarenlang in Rusland als leger- en marinearts, zowel in Sint-Petersburg als op de Krim. Bangeman ging naar Rusland als legatiesecretaris, maar werd later

---

84 [www.genealogieonline.nl](http://www.genealogieonline.nl). (geraadpleegd 20/1/2015). Van der Harten kon al in 1852 gaan rentenieren.

85 Van deze laatste drie was de godsdienst moeilijker te achterhalen dan bij Meerman, men leek minder kerkelijk actief dan de Hagenaar. Zie P.W.Klein, 'Johan Meerman (1753-1815). Conservatief aan de kantlijn', in M. Bruggeman e.a. (edd), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 399-413; C.L. van Langenhuysen, *Dietsche Warande. Nieuwe reeks. Deel I* (Amsterdam 1876) 417. Hieruit kan worden opgemaakt dat de familie Bangeman naar de Gereformeerde kerk was overgegaan. Ook bij Van Aerssen waren slechts summiere gegevens over zijn godsdienst te achterhalen. Bij zijn vertrek uit Kaapstad kreeg hij een attest van de Gereformeerde Kerk. NL-HaNA, Aerssen, van, 1.10.01, inv.nr. 530, 'Attest van de kerkeraad van de Gereformeerde Christelijke kerk van Kaap de Goede Hoop uitgereikt bij zijn vertrek naar Nederland. 17 februari 1806.' Ook hij kwam uit een oude oligarchische familie, steunpilaren van de Oranjes, dus het is aannemelijk dat ze bij de publieke kerk hoorden.

86 T. Coppens, *Marie Cornélie. Dagboek van haar reis naar het hof van Sint-Petersburg 1824-1825* (Amsterdam 2003) 17-20. Hieruit blijkt Marie Cornélie uit de oligarchische families hoorde en aangenomen mag worden dat de familie daarom tot de publieke kerk behoorde, maar nergens werd dit expliciet vermeld. Over de godsdienst van Réveilman De Clercq is veel geschreven. Zie onder meer: C. de la Saussaye, 'Clercq, Willem de' in P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914) 237-239; W.J.C. Buitendijk, 'Clercq, Willem de' in G.J. van Bork, *Schrijvers en dichters. DBNL Biografieënproject I* (2002).

87 [www.genealogieonline.nl](http://www.genealogieonline.nl). (geraadpleegd 20/1/2015). Hieruit is de godsdienst van Van der Harten op te maken. Van Wissing, 'Woensel, Pieter van'; C.J. Wagevier, *Aanteekeningen, gehouden gedurende mijnen marsch naar, gevangenschap in, en terugreize uit Rusland, in den jaren 1812, 1813 en 1814.* (Amsterdam 1820) 69. Hier schreef Wagevier dat hij Luthers was. Over Van Woensel: Ter Laan, *Letterkundig woordenboek.*; Van Wissing, 'Woensel, Pieter van'.

beroepsmilitair in het Russische leger. Krieger, Van Aerssen, Wagevier en Boisminart trokken uit hoofde van hun militaire functie met Napoleons leger naar Rusland. Van der Harten en De Clercq maakten zakenreizen en Van Wassenaer ging als hofdame in het gevolg van de prinses van Oranje, Anna Paulowna, naar Sint-Petersburg. Alle tien hebben over hun reizen naar Rusland geschreven. Bij de intellectuelen Van Woensel en Meerman en bij de militairen Wagevier en Boisminart waren dit dikke gedrukte boekwerken, de andere zes waren aanmerkelijk bescheidener en lieten slechts handgeschreven aantekeningen na. Tabel 1 en 2 in de bijlage geven samen een overzicht.

De tien reizigers trokken naar het onbekende Rusland in een tijd die bol stond van de verandering. De grote transitie van de late achttiende eeuw betekenden onder veel meer de afbrokkeling van de op geboorte gebaseerde oude orde. Met het Verlichtingsdenken kwam het geloof in opwaartse mobiliteit, individualisme en rationaliteit en West-Europa ging zichzelf als rationeel economisch zwaartepunt zien. De veranderingen culmineerden in de Franse Revolutie maar ook in de omwenteling in de Republiek der Verenigde Nederlanden in 1795, toen het *ancien régime* hier te lande ten einde kwam. In deze onrustige gisting stonden schrijvers en kunstenaars op die teruggrepen op de natuur en het irrationele in een dialectische reactie op de Verlichting.<sup>88</sup> Dit was het begin van de Romantiek, die de hele eerste helft van de negentiende eeuw aanhield. Dit was de context waarin deze reizigers zich een beeld trachten te vormen van het verre en onbekende Russische Rijk.

Wat is verder van belang? Er dient een onderscheid gemaakt te worden tussen gedrukte en ongedrukte verslagen. De bronnen die voor deze scriptie zijn gebruikt betreffen ongedrukte, nooit gepubliceerde manuscripten die alleen in archieven zijn terug te vinden, verder de tot voor kort ongedrukte maar in de laatste decennia gedrukte bronnen en tenslotte de reisverhalen die de schrijver tijdens zijn leven al had laten drukken. De vijf ongedrukte bronnen betreffen tweemaal die van Bangeman van der Hulst, verder Vermeulen Krieger en tweemaal Van der Harten, dus drie personen met vijf verhalen. De tand des tijds is niet ongemerkt aan deze documenten voorbij gegaan, soms hadden ze een zekere slordigheid, vooral bij de kladversies vol met doorhalingen, een andere keer waren de documenten niet bepaald vlek-vrij en vaak was de inkt verkleurd. In veel gevallen ontbrak het aan leestekens. Soms was er een

---

<sup>88</sup> J.W. Oerlemans, 'Voor en tegen de vooruitgang. Sociale mobiliteit en culturele radicalisering', in Wessels en Bosch (red) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1815-1919* (Nijmegen 1992) 165-174.

klad- en een netversie, zoals bij Bangeman uit 1798. Klad- en netversie kunnen wezenlijk van elkaar verschillen. Aan de teksten is verder te zien dat de schrijver geen achtergrondinformatie tot zijn beschikking had, zo ontbraken vaak namen van rivieren of andere aardrijkskundige aanduidingen, plaatsnamen waren fonetisch gespeld en de steden diep in Rusland bleven zonder enige achtergrondinformatie. De teksten worden gekenmerkt door een vrij directe waarneming en een kroniekachtige chronologie. Brede filosofische betogen ontbreken en intertekstualiteit en verwijzing naar gelezen boeken ontbreken grotendeels. Verder waren de teksten vrij kort. Krieger en Bangeman hadden wel lijstjes toegevoegd met plaatsnamen, de afstanden daartussen, zonsop- en ondergangen. Krieger had zelfs een boekenlijst. Over een aantal van deze verhalen is wel eens een artikel geschreven.<sup>89</sup>

Bijzondere vermelding verdient de bron van Krieger, wat aanvankelijk niet meer was dan een anoniem reisverslag uit het gemeentearchief in Goes. Het ging om een blauw schrift met daarin een regelmatig handschrift.<sup>90</sup> De identiteit van deze anonieme scribent bleek de latere luitenant-kolonel Ferdinand Vermeulen Krieger te zijn. Er is een dossier van hem in het Nationaal Archief.<sup>91</sup> Zijn identiteit was te achterhalen omdat hij in zijn schrift zeven maal de naam noemde van ritmeester Geisweit van der Netten, die in Tschornojaar elf maanden zijn kamergenoot was. Bijvoorbeeld, bij hun vertrek uit Tschornojaar: 'Marsch Route, (...) 'Met den Ritmeester Gersweijk van der Netten' en: '1814 15 Mei, vertrokken uit Tscheznoijjaar Astracan.'<sup>92</sup> In een brief aan zijn echtgenote schreef Van der Netten over dezelfde gebeurtenis: '15 Mei reisde ik af van Tschornojaar in gezelschap van mijn lotgenoot den luitenant Krieger.'<sup>93</sup> Voor zover was na te gaan, is het handschrift van Krieger maar in één bron eerder gebruikt, namelijk in de biografie van koloniaal militair W.A. van Rees uit 1870, dus reeds enkele jaren na

---

89 Voorbeelden zijn bijvoorbeeld artikelen van Hagen, 'Twee Petersburgse reizen' 75-92 en Welten, 'Hollandse krijgsgevangenen'.

90 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger, Gemeentearchief Goes, Collectie handschriften, inventarisnummer 119, 'Dagboek, zedert mijne gevangenschap in Rusland 28 november 1812' (1812-1814).

91 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 045 Vermeulen Krieger, 1817-1834, nummer toegang 2.21.006.45, inventarisnummers 1-5. Dit is het archief Vermeulen Krieger, waar het anonieme handschrift uit Goes eigenlijk thuishoort.

92 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger, (1812-1814) 1806.

93 NL-HaNA, Collectie 142 Geisweit van der Netten, 1619-1942, nummer toegang 2.21.067, inventarisnummer 31, verslag IV. Dit reisverslag viel buiten mijn selectie omdat het alleen in het Frans beschikbaar was. In dit dossier bleken echter ook brieven te zitten. Van der Netten en Krieger deelden een kamer tijdens hun verblijf in Tschornojaar, zo schrijft Krieger. Wie zijn verslag vergelijkt met enkele brieven van Van der Netten, ziet veel overeenkomsten. Zo meldden beiden dezelfde prijzen voor dezelfde levensmiddelen, dezelfde doorgangplaatsen en data. Ze kwamen overigens uit verschillende legeronderdelen, maar ontmoeten elkaar ergens op de lange mars naar Zuid-Rusland.

Kriegers dood.<sup>94</sup> Vermoedelijk is het handschrift daarna in vergetelheid geraakt. Met dit reisverslag uit het archief van Goes kunnen daarom enkele nuttige gegevens aan de tot dusverre onvolledige biografie van Krieger worden toegevoegd.

De tweede groep betreft handgeschreven bronnen die pas vanaf circa 1960 in druk zijn verschenen. Dit zijn er slechts drie, van Van Aerssen, De Clercq en Van Wassenaer. De twee van oorsprong Franstalige teksten zijn toch geselecteerd omdat het inhoudelijk interessante bronnen zijn en van een Nederlandse vertaling voorzien. Alle drie de boeken hebben een inleiding met een biografie van de reiziger, een historische context en een annotatie. Van Aerssens Franstalige 'Mémoires' werd later door zijn zoon François overgeschreven en vertaald in het Nederlands en in 2012 door zijn achterkleinzoon, Marnix van Aerssen, in druk uitgebracht, voorzien van een historische inleiding en biografie. De Clercq heeft in 1822, zes jaar na zijn reis, zelf hierover een verhandeling geschreven voor een letterkundig blad.<sup>95</sup> De derde categorie tenslotte betreft reisbeschrijvingen die al bij leven door de reiziger zelf in druk zijn uitgebracht, soms binnen enkele jaren, soms pas aan het einde van het leven. Dit betreft vier personen, met in totaal zes verslagen: Van Woensel, Meerman, Wagevier en D'Auzon de Boisminart.

Bijlage III bevat een groslijst met alle gevonden bronnen, te vinden in allerlei archieven en bibliotheken, waarvan ik de selectie van veertien heb gemaakt (bijlage I). Als datering is het jaar van druk gekozen. Soms zijn de memoires pas decennia na terugkeer in Nederland geschreven. Dat vereist een andere omgang met deze bron en een goede bronnenkritiek. Zoals gezegd zijn de reisverslagen hier grotendeels als indirecte bron gebruikt.<sup>96</sup> Andere 'beeldvormingsbronnen' zoals overheidsdocumentatie, literaire werken of krantenartikelen blijven buiten beschouwing.<sup>97</sup>

Aard en omvang van de verslagen varieerden enorm. De twee geleerden en de twee militairen lieten over hun reizen gedrukte boekwerken na van vele honderden bladzijden, bij de andere zes varieerde de omvang sterk. Meer informatie hierover is te vinden in tabel 3 in de bijlage.

---

94 Van Rees, *Vermeulen Krieger*. Hieruit blijkt dat een zoon van Krieger in Zeeland woonde. Mogelijk is het handschrift om die reden in Goes beland.

95 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg.*; Pierson, *Willem de Clercq*, 75-90. De verhandeling van De Clercq uit 1822 voor het *Letterkundig Magazijn* is hier integraal in opgenomen; Van Aerssen, *Krijgsgevangene in Rusland.*; Coppens, *Marie Cornélie*.

96 Steringa, *Nederlanders op reis naar Amerika 1812-1860*. Steringa maakt dit onderscheid.

97 Kern, *Denken over Rusland*, 230. Kern attendeert erop dat deze bronnen ook gebruikt kunnen worden voor beeldvormingsstudies over Rusland.

Van Woensel spande de kroon, zijn Russische omzwervingen van jaren resulteerden in maar liefst drie kloeke boeken.<sup>98</sup> Alle vier schreven voor een leespubliek. Waren de ongedrukte verslagen alleen voor kleine kring geschreven, bij de gedrukte is steeds een lezer in de tekst aanwezig. Dit heeft de teksten beïnvloed. Vooral Van Woensel richtte zich zeer nadrukkelijk tot de lezer, die hij niet wilde vervelen en die hij betrok bij zijn tekst: 'Of iets belangrijk is hangt niet af van de belangrijkheid van een onderwerp, maar van de deelneming van de lezer.'<sup>99</sup> Wagevier wilde de lezer vooral aangename momenten verschaffen: 'vermaak voor de lezer.'<sup>100</sup> Ook Boisminart begon gelijk met: 'Mijne lezers', bij hem zijn bovendien twee nieuwe elementen te vinden, namelijk inspelen op het gevoel en daarnaast aandacht voor de vrouwelijke lezer: 'Hij wilde het gevoel van zijn lezers sparen.'<sup>101</sup> En:

'daar de bedenking dat ook dit boek ligt door beschaafde vrouwen kan gelezen worden, mij terughoudt, dergelijke toonelen in al derzelve treurige waarheid te beschrijven.'<sup>102</sup>

Hier is al aan te zien dat in 1824 een vrouwelijk leespubliek was ontstaan. De grote nadruk op het gevoel duidt op de invloed van de Romantiek, waarover later meer. De doelgroep waar hij voor schreef was echter in de eerste plaats de – jonge - militairen en hun nabestaanden: 'Voor u, brave Krijgsmakkers, en voor de nabestaanden' en verder hoopte hij troost te bieden, waarbij zaken van uitsluitend militair belang werden weggelaten, omdat ze niet voor alle lezers interessant waren.<sup>103</sup> Kortom, er vond een sterke bewerking plaats ten opzichte van de kladtekst, mede omdat de schrijver rekening hield met de toekomstige lezer.

Aan de teksten van Wagevier en Boisminart is bovendien goed te zien dat deze pas in de jaren twintig zijn verschenen, tien jaar na de reis. De Romantische inslag, de natiestaat die zich inmiddels gevestigd heeft, maar ook de in godsdienstig opzicht andere toon dan twintig jaar daarvoor. Het liet zien dat godsdienst was gelokaliseerd in het innerlijk, zoals de Amsterdamse godsdienstsocioloog Peter van Rooden heeft aangegeven en ook de spectaculaire ervaring van

---

98 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat van Rusland.*; P. van Woensel, *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89, deel II* (Amsterdam 1795) en Idem, *Rusland beschouwd*. Deel I van Aanteekeningen betrof Constantinopel en het Ottomaanse Rijk.

99 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 65.

100 Wagevier, *Aanteekeningen*, 6, VI.

101 W.P. d'Auzon de Boisminart, *Herinneringen uit den veldtocht van Rusland, in den jare 1812 (Amsterdam/Den Haag 1824)* V, 371.

102 *Ibidem*, 289.

103 *Ibidem*, V-VII, 192.



godsdienst die na 1815 volgens Altena en Van Lente optrad is er in zichtbaar.<sup>104</sup> De algemene boodschap van Wagevier lijkt in 1820 te zijn, alle mensen zijn broeders, christelijke naastenliefde en vergevingsgezindheid zijn nodig ten opzichte van de voorbije oorlog.<sup>105</sup> Scènes lijken soms geconstrueerd. Er werd naar voren geblikt, het was immers al bekend wat ging komen. En Boisminart schreef bijvoorbeeld, na een zeer vermoeiende mars terwijl hij half ziek was: 'Te Lepel, schoone ligging aan een tamelijk uitgestrekt meer.'<sup>106</sup> Zulke teksten lijken op constructies achteraf aan de hand van de in 1824 heersende romantische conventies, want het is onwaarschijnlijk dat hij ter plekke zoveel oog voor de 'schoone ligging' had. Herinneringen worden immers geconstrueerd in het vertellen.<sup>107</sup>

De andere zes lieten zoals gezegd slechts handgeschreven reisaantekeningen of dagboeken na. Van Bangeman is een reisverslag uit 1793 in kladversie nagelaten, waarin het eerste deel het desbetreffende reisverslag zelf is, terwijl het tweede deel een verslag van de Petersburgse ceremonies rond het vredesverdrag tussen Rusland en het Ottomaanse Rijk in 1793 betreft.<sup>108</sup> Een tweede document betreft een meer analytische beschouwing over Rusland en meer in het bijzonder de Krim uit 1798.<sup>109</sup> De handgeschreven teksten zijn in de regel eenvoudiger van structuur en zonder de bij de gedrukte boeken veelvuldig voorkomende verwijzingen naar onderliggende literatuur. De handgeschreven teksten werden geschreven voor eigen kring. Vaak gingen dergelijke papieren en schriften van hand tot hand om de 'leunstoelreiziger' te grieven. Johannes van der Harten schreef voor zijn kinderen: 'Mijne lieve kinderen, wanneer gij dit eenmaal leest', terwijl Van Aerssen voor zijn moeder, zijn vrouw en zijn vrienden schreef.<sup>110</sup>

De aandacht die later aan de diverse reizigers is besteed, hing samen met hun historische betekenis, de bestaande belangstelling voor Rusland en de vraag of de verslagen in druk beschikbaar waren. Indien dat laatste niet het geval was, zijn er vaak ook betrekkelijk

---

104Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 200; L.J. Altena L.J.en D. van Lente, *Vrijheid en rede: geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003 [2011]) 99-100.

105Wagevier, *Aanteekeningen*, 106.

106D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 186.

107Dit meent de historica Lotte van der Pol: Lotte van der Pol, 'Het autobiografisch geheugen onder constructie. De herinneringen van Wilhelmina van Pruisen aan haar Berlijnse kinderjaren.' *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 1, 4 (2004) 123.

108Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793), 11, blad 4. Met een uitgebreide beschrijving van de huwelijksplechtigheid van de latere tsaar Alexander I. Halverwege kwam het opschrift: 'Relaas van de feiten die te St Petersburg gegeven zijn, tot viering van de gesloottenen vredese tusschen Rusland en de Ottomanische Porta, in 't jaar 1793.'

109Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1798). Er is een net- en een kladversie.

110Reisverslag Johannes van der Harten (1830), 34; Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 37, 66.

weinig biografische gegevens over een reiziger bekend, zoals bij Bangeman en Van der Harten. Voor De Clercq geldt dat lang alle aandacht is uitgegaan naar diens betekenis voor het Réveil.<sup>111</sup> Van Aerssen en VanWassenaer in mindere mate waren onbekende, ongelezen figuren voordat hun Franstalige aantekeningen in druk verschenen. Wagevier bleef echter zelfs ondanks zijn boek een onbekende figuur, terwijl aan Boisminart alleen in de negentiende eeuw enige aandacht werd geschonken.<sup>112</sup> De moeilijk in hokjes te plaatsen Van Woensel bevond zich ook lange tijd achter de schermen van de belangstelling, maar de laatste decennia is een behoorlijk aantal publicaties over hem verschenen en bij Meerman tenslotte ging de aandacht vooral uit naar diens betekenis voor het Nederlandse cultuurbeleid en daarnaast – in mindere mate – naar Meerman als historicus. Zijn reizen bleven grotendeels onder de radar.<sup>113</sup>

Met betrekking tot de duur en aard van het Russische verblijf waren Van Woensel en Bangeman de enigen die in Russische dienst waren en vele jaren achtereenvolgend in het Tsarenrijk verbleven. Ze waren *insiders*, de anderen, ook de krijgsgevangenen, bleven tot in wezen *outsiders*.<sup>114</sup> Van Woensel was de taal goed machtig en refereerde vaak aan zijn Russische zegslieden. De anderen spraken geen of slechts een beetje Russisch, voor Bangeman, Krieger, Van Aerssen en Wagevier gold dat in ieder geval aan het begin. Deze militairen trachten in de loop van de tijd wel Russisch te leren, maar in hoeverre ze daar in slaagden blijft onduidelijk.

---

111De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 15; De la Saussaye, 'Clercq, Willem de', 237. De Clercq schreef zelf in 1822 een verhandeling over zijn reis in het Letterkundig magazijn van N.G. van Kampen. Aan zijn handgeschreven reisverslag, dat pas in 1962 in druk verscheen, is lange tijd weinig aandacht besteed.

112Burlage, 'Levensbericht van Willem', 505-524. Verder verscheen er in 1824 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een recensie van zijn boek: G.S. Leeneman van der Kroe en J.W. IJntema, 'Herinneringen uit den Veldtocht van Rusland, in den jare 1812; door W.P. d'Auzon de Boisminart, gepensioeneerd Majoor der Koninklijke Nederlandsche Armee. Met twee Platen en eene Kaart.' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1824). 489-491. Twintig jaar later, in 1844, verscheen er van dezelfde auteurs nog een recensie, naar aanleiding van Boisminarts grotere bundel 'Gedenkschriften', waarin zijn reisverslag naar Rusland als afzonderlijk deel was opgenomen. G.S. Leeneman van der Kroe en J.W. IJntema, 'Gedenkschriften van den Majoor W.P. d'Auzon de Boisminart'. IIde deel. Tijdvak 1806-1840. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1844) 363-364. Ook in het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek is een korte lemma over hem opgenomen, waarin bovendien wordt verwezen naar de Militaire Spectator. A.J.A. Flament, 'Auzon de Boisminart' (Willem Pieter d'), P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nnbw*, Deel I, 1911.

113Een belangrijk proefschrift over Van Woensel: René Bakker, *Reizen en de kunst van schrijven: Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk, de Krim en Rusland 1784 -1789* (proefschrift Leiden 2008). Zie bijvoorbeeld ook J. van het Reve-Israël, 'Een Hollandse arts in Rusland: Pieter van Woensel', in B. Naarden, J.W. Bezemer (eds.), *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986). Voor Meerman bijvoorbeeld Klein, 'Johan Meerman (1753-1815) 399-413. Voor de literatuur in de andere noten geldt hetzelfde, het gaat nauwelijks over de Ruslandreis. Voor Meermans reisverslagen in het algemeen is weinig belangstelling geweest, hooguit de *Grand Tour* naar Italië. Zie voor dit laatste bijvoorbeeld Edwina Hagen, 'Een meer of min doodlyken haat': *Antipapisme en cultureel natiebeseef in Nederland rond 1800* (Amsterdam Nijmegen 2008) 149-157.

114A.J.L. Coenen, *The image of Spain in Dutch travel writing (1860-1960)* (Amsterdam 2013) proefschrift. De Euro-padeskundige Coenen heeft op het onderscheid hiertussen gewezen. Volgens haar was het van groot belang te weten of een reiziger de taal van het land sprak.

Wel spraken de meeste reizigers goed Frans en Duits, waarmee kon worden volstaan in de communicatie met de elite. Van Wassenaer was een *insider* voor wat betreft het Hofleven, waar ze veel dichterbij kwam dan alle anderen. Al deze aspecten zijn van invloed op iemands beeldvorming.

Deze scriptie heeft tot doel te onderzoeken of bronnen uit Nederland, een onderbelicht Europees land als het gaat om beeldvormingsstudies naar Rusland, tot aanvullingen of andere inzichten in het Ruslandbeeld zouden kunnen leiden. De opzet van deze scriptie is als volgt. Na het onderhavige hoofdstuk over de probleemstelling, historiografie, theoretisch kader, methoden en een korte voorstelronde van de reizigers, komt in hoofdstuk 2 de ruimtelijke representatie van de reis aan bod waar ook de reizen en bestemmingen in Rusland worden behandeld. In hoofdstuk 3 komt de culturele representatie van de reis aan de orde. Aan deze respectievelijke representaties is aandacht besteed omdat dit past binnen het kader waarin Larry Wolff zijn boek heeft geschreven, waarbij immers ruimtelijke en geografische representaties een grote rol spelen naast de culturele representatie. Tenslotte worden in hoofdstuk 4 conclusies getrokken.

## Hoofdstuk 2: Ruimtelijke representatie van de reis

Sint-Petersburg wordt door Wolff voorgesteld als de noordelijke pool van de imaginaire Noord-Zuid grens Sint-Petersburg – de Krim, een grens tussen enerzijds het ambigue 'Oost-Europa' en anderzijds de 'Oriënt', een immens Tartaars gebied tot diep in Siberië. Het gaat hier dus om denkbeeldige lijnen en verbeelde gebieden, niet om een politieke of geografische grens of gebied. Volgens Lady Craven kon de Russische hoofdstad zelfs probleemloos naar de Krim worden verplaatst en het was volgens Wolff juist deze noord-zuid-as die het mogelijk maakte om Oost Europa voor te stellen als het oostelijke deel van het continent. Karel XII en Voltaire hadden het bijna per ongeluk ontdekt toen ze struikelden van overwinning naar verslagenheid, van Rusland en Polen naar de Oekraïne en de Krim.<sup>115</sup>

Zowel de noordelijke als de zuidelijke punt werd door de reizigers bezocht, waarbij bij maar liefst negen van de veertien reizen de Russische hoofdstad werd aangedaan. De Krim werd tweemaal bezocht en twee keer kwam een reiziger langs steden die min of meer langs deze denkbeeldige lijn lagen, zoals Smolensk en Novgorod. Alle details voor de reisbestemmingen staan in tabel 3 in de bijlage. Een aanzienlijk deel van de reizigers had het gebied rond deze lijn als einddoel, zoals Van der Harten, De Clercq en Van Wassenaer die alleen in Sint-Petersburg kwamen, of Van Woensel en Bangeman, die zowel de Neva-stad als de Krim bezochten en tussen beide polen heen en weer reisden.<sup>116</sup> Uiteraard liep de reis van Europa naar Rusland en terug door het gebied ten westen van de lijn als men niet over zee reisde, door het grensgebied van 'Oost-Europa'. Voor de vier militairen was deze zone het eigenlijke strijdtoneel en twee van hen, Van Aerssen en Boisminart, kwamen zelfs nooit oostelijker dan 'Oost-Europa.' De twee anderen, Krieger en Wagevier, werden ver ten oosten van de lijn gevoerd. Ook Meerman kwam er, vooral rond Moskou. In dit hoofdstuk wordt aan de hand van de ruimtelijke representatie van Wolff in een Noord-Zuid lijn, hier verder de 'Wolff-lijn' genoemd, en de verdeling in een 'Oriënt' ten oosten daarvan en 'Oost-Europa' ten westen van die lijn, de vraag gesteld hoe de diverse reizen en eruit zagen en welk beeld de reizigers van de verschillende locaties hadden.

---

115 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 22-23, 122-124. Karel XII vocht als koning van Zweden aan het begin van de achttiende eeuw op Russisch grondgebied tegen Peter de Grote in de Grote Noordse Oorlog.

116 Het is niet bekend hoe Van Woensel precies naar Sint-Petersburg reisde, over land of over zee, alleen dat hij via Riga reisde. Bij zijn tweede reis ging hij van de Krim via Sint-Petersburg naar huis, maar langs welke route precies is niet bekend. Bangeman ging juist van Sint-Petersburg naar de Krim, maar ook bij hem is er niets over die tocht bekend.

## 2.1 De noordelijke as: Sint-Petersburg

*'The aspect of Petersburg strikes the spirit with a double astonishment; there are united the age of barbarism and that of civilisation, the tenth and the eighteenth centuries, the manners of Asia and those of Europe, coars Scythians and polished Europeans, a brilliant, proud nobility, and a people plunged in servitude.'*<sup>117</sup>

Larry Wolff

Negen reizen deden dus de hoofdstad, de noordelijke as aan waarbij de modale reiziger een aantal maanden in deze plaats verbleef. Van Woensel was daarbij een uitzondering, zijn eerste verblijf duurde jarenlang, terwijl zijn tweede reis waarschijnlijk alleen de doorreis betrof.<sup>118</sup> Gezegd moet worden dat alle reizigers die erover schreven waren onder de indruk van de stad. De spits werd afgebeten door Van Woensel, die als net afgestudeerde arts in 1771 in Sint-Petersburg arriveerde. Hij verbleef er tot 1778 en werkte als legerarts in het hospitaal van het adellijke landcadettenkorps, tevens was hij aan een school verbonden.<sup>119</sup> Zijn reismotief was dus zijn baan in Sint-Petersburg. Hoewel dit verblijf resulteerde in een uitgebreid boek over de Russische maatschappij, heeft Van Woensel niet veel aan het papier toevertrouwd over het daadwerkelijke reizen zelf. Hoe hij in de Russische hoofdstad is gekomen, over land of over zee, in een lichte of zware reis, het blijft allemaal in nevelen gehuld.

Sint-Petersburg was door Peter de Grote uit het stinkende moeras opgetrokken en bedoeld als nieuwe hoofdstad van het Russische Rijk in plaats van het meer oriëntaalse en orthodoxe Moskou. Het moest met zijn haven aan de Oostzee het venster op Europa worden en de nieuwe zetel van het Tsaristische Hof. Sint-Petersburg werd gebouwd als modelstad van de Verlichting, een licht in de duisternis. Zoals Voltaire al had geschreven triomfeerde Peter met de bouw van deze stad over de natuur. Slechts door de rationele discipline van de Verlichting was het immers mogelijk geweest een modern en Europees ogende stad op deze onherbergzame plek in het ontoegankelijke moeras te bouwen. Wolff schetste echter nadrukkelijk, via de blik van zijn reizigers, haar hybride karakter, waarbij in een proces van mentale *mapping*, in een

---

117 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 22.

118 Van Woensel heeft hier niet expliciet over geschreven.

119 Van Wissing, 'Woensel, Pieter van'; Van het Reve-Israël, 'Een Hollandse arts in Rusland', 94.

vergelijking door associatie, het Aziatische en het Europese, het barbaarse en het beschaafde, maar ook de tiende en de achttiende eeuw, de Scythen en de gepolijste adel, in een verwarrende mengeling in Sint-Petersburg samenkwamen.<sup>120</sup> Toen Van Woensel in deze Verlichte stad aankwam was een Duitse prinses, Catharina, al negen jaar aan de macht. Deze ingetrouwde Romanova had vanaf haar aantreden in 1762 de Europeaniserende lijn van Peter de Grote voortgezet. Bijvoorbeeld met haar Verlichte wetgeving op basis van Montesquieu, de *Nakaz*. Ruslands orthodoxe identiteit was bovendien door Peter en Catharina ondergeschikt gemaakt aan een universele Verlichting. Andere aspecten van Europeanisering waren de grote stedelijke bouwprogramma's in Italiaanse en Franse stijl die de vorstin had laten realiseren, veelal met behulp van uit West-Europese landen afkomstige architecten.<sup>121</sup>

Welk beeld construeerden de bezoekers van Sint-Petersburg? Op Van Woensel kwam het in 1781 over als een schitterend oord. De Haarlemse arts hemelde Petersburg bepaald op, als een moderne stad van de toekomst. Regelmatig maakte hij een vergelijking met Amsterdam, wat steeds in het nadeel van de Hollandse plaats uitviel.<sup>122</sup> De Petersburgse straten waren breder en de wegen naar buiten beter. Hij schetste geen beeld van barbaarsheid, achtergeblevenheid of van het verleden, maar juist een plaats van de toekomst, leidinggevend in de wereld zelfs:

'dat hare natuurlyke legging overaangenaam is, dat de konst niet veel verwaarloosd heeft, om dezelve heerlyk en prachtig te maken. Waarschynelyk zal zy in een paar eeuwen de eerste stad van de waereld zyn.'<sup>123</sup>

Het ambigue van Wolff wordt dus niet bevestigd. Van Woensel ervaarde nauwelijks het Aziatische, maar beschreef Sint-Petersburg als een louter Europese stad van de toekomst.

Pas in de jaren negentig kwamen andere reizigers naar de hoofdstad. Eerst Bangeman, daarna keerde Van Woensel terug en toen het jaar 1798 al naar zijn einde liep, arriveerde Meerman. De Brabantse baron Bangeman maakte zijn reis naar Rusland vermoedelijk in 1793,

---

120 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 6, 13, 17, 21-22.

121 J.W. Bezemer en M. JANSEN, *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Gorbatsjov*. (Amsterdam 1994 [2010]) 92-115.

122 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 120-121, 145.

123 *Ibidem*, 132.

in gezelschap van zijn baas, het hoofd van de legatie te Sint-Petersburg, baron D'Hogguer.<sup>124</sup>

Bangeman beschreef in zijn dagboek alleen de reis zelf en in Sint-Petersburg het hofspectakel, maar niets over de stad als zodanig. Toen hij mogelijk al was vertrokken, verbleef Van Woensel van september 1796 tot juni 1797 als '*correspondent et agent secret*', dat wil zeggen dat zijn reisdoel spionage was, voor een derde keer in Sint Petersburg, ten tijde dus van de breuklijn bij de overgang van Catharina's regime naar dat van haar zoon Paul in november 1796. Hij heeft hier geen apart reisverslag van gemaakt, maar al zijn Russische indrukken in 'Rusland Beschouwd' van 1804 verwerkt.<sup>125</sup> Sint-Petersburg werd expliciet als Europese stad aangeduid: 'En gij, o *St. Petersburg!* (...), van *Europa* eene der jongsten.'<sup>126</sup>

Het geestelijke klimaat in het Sint-Petersburg van de jaren negentig was aan het veranderen en dat werd versneld doorgezet met de komst van Paul I op de troon. Tijdens diens korte heerschappij werd de Europeaniserende lijn afgebroken, heersten terreur, een strenge censuur en werden vreemdelingen massaal uitgewezen. Deze tsaar was namelijk doodsbang voor de export van de Franse Revolutie. Hervormingen werden stopgezet. Terwijl in West-Europa de Franse Revolutie een grote impuls gaf aan reeds eerder begonnen vernieuwingen, gebeurde ten oosten van de Elbe het tegenovergestelde, het conservatisme kreeg hier snel na 1789 de overhand.<sup>127</sup>

Het Sint-Petersburg van eind 1798, wanneer Meerman zijn intrede doet, was een plaats waar Pauls straffe regime overal merkbaar was. Meerman had, reeds als man van middelbare leeftijd, samen met zijn Anna en drie bedienden de lange, slopende en dure reis door Scandinavië, Rusland en Pruisen ondernomen, van juni 1797 tot september 1800. Zijn verblijf in Rusland zelf duurde anderhalf jaar, van november 1798 tot mei 1800 en bracht hem onder meer in Sint-Petersburg, Moskou, Riga, Mitau en Novgorod.<sup>128</sup> Zijn reisdoel lijkt vooral kennisverwerving door eigen waarneming in het kader van de Grand Tour. Veruit het grootste deel van zijn

---

124 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 9; NL-HaNA, Legatie Rusland, 1710-1810, 1.02.13. inv.nr. 161. In deze stukken van de legatie prijkt ook de naam van D'Hogguer. Bovendien is uit een aantal passages uit het reisverslag op te maken dat het om D'Hogguer ging, zoals: 'want de Hogguer en ik waaren vooruit gewandeld.' Uit een ander stuk is op te maken dat Bangeman van 1791 tot 1795 in dienst was als secretaris was bij deze Legatie: Brief van de gezant de baron d'Hogguer, Centraal Bureau Genealogie, Den Haag, NGGW Familiearchief Bangeman Huygens, inventarisnummer 29 (1795). Er werd geschreven: 'que le Major Pierre Jean Huijgens de Bangeman, secretaire de Legation de la Republique de la Cour de russie pendant quatre ans.'

125 Van Wissing, 'Woensel, Pieter van'. Over zijn ervaringen als spion doet hij in deze brede beschouwing over Rusland echter het zwijgen toe.

126 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 251.

127 Altena en Van Lente, *Vrijheid en Rede*, 39.

128 Van Heel, *Een wereld van verzamelaars*, 95.

verblijf, namelijk twee winters lang, bracht hij in Petersburg door, eerst van november 1798 tot maart 1799 en daarna van november 1799 tot april 1800.<sup>129</sup> In de tussenliggende tijd, van maart tot november 1799, maakte hij een reis naar Moskou via Novgorod en Twer.<sup>130</sup> Ook maakte hij in november 1799 en in maart 1800 uitstapjes in de directe omgeving van de hoofdstad, zoals naar de keizerlijke paleizen Czarsko Zelo, Pavlovsk, Peterhof en Oranienbaum.<sup>131</sup>

Zowel Meerman als Van Woensel in 1804 keken vanuit het perspectief van de Oudheid naar de stad. De classicistische paleizen, de Griekse 'kolommen' en de strakke klassieke gebouwen, het werd uit den treuren, uitputtend en bewonderend beschreven, vooral door Meerman. Ze vonden het prachtig. De statisticus Meerman bezocht in zijn twee Petersburgse winters van alles en nog wat, monumenten, paleizen en landhuizen, liefdadigheidsinstellingen van de tsaren zoals ziekenhuizen, scholen en vondelinghuizen, maar ook kloosters, kerken en kazernes, om vervolgens aan te landen bij de Academie der Wetenschappen, bibliotheken, kabinetten met fossielenverzamelingen en musea. Zelfs de dampbaden vol blote mannen en vrouwen werden aan een klinische inspectie onderworpen. Kennisverwerving leek bij deze aaneenschakeling centraal te staan, zoals het een Verlicht man met een statistische achtergrond ook betaamde. Van alles werden minutieuze beschrijvingen gemaakt waarbij vooral voor gebouwen en objecten de goede smaak, dat wil zeggen een classicistische smaak, als leidraad gold. Vele malen verwierp hij zaken die: 'weinig leerzaam' waren.<sup>132</sup> Meermans hele denken was door en door rationeel en gespeend van veel emotie. Zijn vele werkbezoeken en het zelf willen waarnemen kan mede worden verklaard doordat hij empirist was.<sup>133</sup> 's Avonds werden naast theaters veel privéhuizen van de *beau monde* bezocht, gevuld met diners, bals, kortom het enige alternatief voor de publieke ruimte die Rusland moest ontberen.

De beide klassiek geschoolde intellectuelen herkenden overal in Sint-Petersburg de imitatie van de Oudheid en ze zagen de klassieke bouwsels als een onderdeel van hun eigen beschaafde wereld, zoals Van Woensel, die verheugd de stijl van de zestiende-eeuwse Italiaanse Renaissance-architect Palladio herkende: 'Maar het heerlykste cieraad van dezen overal

---

129 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 30; Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* IV, 169.

130 Idem III, 405-437.

131 Idem III, 383-400.

132 Idem, IV, 79, 82, 127-128.

133 Idem IV, 264-265. Uit Meermans beschrijving van zijn ontmoeting met Emanuel Kant op de terugreis uit Rusland blijkt dat hij zelf liever de ondervinding dan de zuivere rede tot gids nam.



prachtigen tuin is een brug, welke over een klein beekje gaat, gebouwd in den smaak van PALLADIO.<sup>134</sup> Dit classicistische denken kan mede worden verklaard uit hun opvoeding. Ze waren de enigen met een universitaire opleiding en waren allebei aan de universiteit onderwezen in de *statistik*, een rationeel kwantificerend vak als vrucht van de Verlichting, waarin een land uitputtend en op objectiverende wijze beschreven moest worden.<sup>135</sup> Ze maakten als enigen ook deels gebruik van dezelfde bronnen, want veel *statistisch* achtergrondmateriaal werd overgenomen uit de Frans- en Duitstalige boeken van vooral J. Storch en J.G. Georgi.<sup>136</sup> Vooral Van Woensel leunde verder sterk op de Antieken zoals Marcus Aurelius, Cicero, Vergilius, Herodotus, Aristoteles, Scipio, Plinius, Hercules, Horatius, Livius.<sup>137</sup> In 1804 identificeerde hij zichzelf nadrukkelijk met Cicero, de Romeinse redenaar, politicus en republikein en belangrijk voorbeeld uit de Italiaanse Renaissance met diens nadruk op het individu.<sup>138</sup> De Amsterdammer ontleende daarnaast veel aan de *philosophes*.<sup>139</sup> Dit verklaart veel van hun belangstelling voor de Oudheid. Om de belevingswereld van beide, al oudere heren zo rond 1804/1805 te kunnen begrijpen is verder van belang dat volgens de historicus Jan Wim Buisman tot op zekere hoogte sprake was van een Nederlandse Verlichting, waarin een verbinding werd gelegd met het christendom en de oorzaak van het achttiende-eeuwse verval werd gezien in verbastering van de deugden van de renaissancistische Gouden Eeuw. Aandacht voor kunst en cultuur zou één van de remedies tegen dit verval moeten zijn.<sup>140</sup> Dat verklaart zeker de houding van de conser-vatieve kunstkenner Meerman. Daarnaast was er de opleving van het humanisme rond 1800 in Duitsland, waarbij *bildung* centraal stond, dat wil zeggen een brede, op de klassieken gerichte opvoeding met individuele ontplooiing. Dit is eerder op Van

134Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 138.

135Het ging om empirisch onderzoek dat werd gecombineerd met historische kennis om een gedegen landenstudie te kunnen schrijven, voorzien van demografische, economische, politieke, militaire, sociale en culturele aspecten. De ontwikkeling van dit De achttiende-eeuwse statistici waren Verlichte denkers, het ging ze om meetbaarheid en rationele kwantificaties op basis van deugdelijk empirisch onderzoek van onder meer vreemde volken. Het ging om het kwantificeren van de westerse blik. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Bakker, *Reizen en de kunst*, 104-106, 139.

136H. Storch, *Gemählde von St. Petersburgn* (Riga 1794); H. Storch, *Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts 1797-1803* (Sint-Petersburg en Leibzig 1804-1808); J.G. Georgi, *Description de toutes les nations de l'empire de Russie ... : où l'on expose leurs moeurs, religions, usages, habitations, habillemens et autres particularités remarquables* (St. Pétersbourg 1776). Zie bijvoorbeeld Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden III*, 133, 199. Zie Van Woensel, *Rusland Beschouwd*, 244.

137Idem, *De Tegenwoordige staat van Rusland*, Idem, *Aanteekeningen*, II, XIV, 7, 87, 96, 163, 179, 199-209, 276, 283, 285, 288-289, 291; Idem, *Rusland Beschouwd*, 126, 130, 134, 147, 151, 173, 233, 251, 461.

138Idem, *Rusland beschouwd*, 130.

139Van Woensel, *De Tegenwoordige staat van Rusland*, 12, 16, 101, 109, 198-199, 202.; Idem, *Aanteekeningen*, II, 1, 31, 32, 79, 252, 257, 79; Idem, *Rusland Beschouwd*, 17, 83, 166, 247, 290.

140Jan Wim Buisman, 'Rede en openbaring in de Verlichting.' In *Willem Frijhoff en Leo Wessels, Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime. 1450-1800* (Amsterdam 2006) 456.

Woensel van toepassing. Van Woensel verenigde dit denken als Rousseau tot op zekere hoogte met een Romantische inslag. Zoals nog aan de orde zal komen kreeg de Romantiek pas na 1815 meer invloed in Nederland, dat zal het ontbreken hiervan bij Meerman verklaren. Hun afstandelijkheid kan ook verklaard worden uit de schrijfconcenties van hun tijd, zoals wat Mary Louise Pratt heeft aangegeven, namelijk de nadruk op het sterke streven naar objectiviteit en afstandelijkheid wat ertoe leidde dat de reiziger zichzelf – en zijn gevoel, of mevrouw Meerman – helemaal weglakte.

Merkte Van Woensel in 1804 het ambigue, de andere kant van Sint-Petersburg meer op dan in 1781? Van Woensel bleek 25 jaar later veel meer oog voor het barbaarse, in de zin van het niet-Verlichte te hebben gekregen. Zo vond hij het maar merkwaardig dat de rivier de Newa werd vergoddelijkt: 'de oude mythologie deze rivier.'<sup>141</sup> Ook verhaalde hij pas in 1804 dat toen hij in 1771 voor het eerst in Sint-Petersburg kwam, er maar één boekwinkel was en hij sprak zijn verwondering uit over het feit dat in Sint Petersburg wel 1000 winkels met speelkaarten zouden bestaan, tegenover niet één met een landkaart.<sup>142</sup> Het barbaarse gokken wordt hier tegenover Verlichte kennis geplaatst. Net als de Franse aristocraat Louis-Philippe De Ségur behandelde hij het weer, maar het noordelijke klimaat van sneeuw en ijs kwam er bij hem helemaal niet slecht af. Door de sneeuw werd volgens hem juist het barbaarse, namelijk de smerige modder bedekt.<sup>143</sup> Er kan niet gezegd worden dat Van Woensel het oosterse met veel meer hartstocht heeft beschreven dan het noordelijke, zoals De Ségur volgens Wolff zou hebben gedaan, maar er sluipt wel iets van contrast tussen beschaafd en barbaars in zijn komische beschrijvingen van de weersgesteldheid van Sint-Petersburg, over sjieke burgers die over het met drek doordrenkte plaveisel moeten springen in de modderpoelen van de dooi. Als arts benadrukte hij de ongezondheid van het klimaat, een barbaars aspect. Van Woensel:

'het ontdooijen van den drek, welke tusschen de sneeuw inligt, over de geheele Hoofdstad een stank verspreide, die der gezondheid niet dan schadelijk zijn kan.'<sup>144</sup>

Ook aanschouwde hij de tegen de kou geharde Rus, die in staat was zich bloot te stellen aan de elementen: 'De Muskovieter heeft geen vrees voor de kou' en hij zag het contrast met de

---

141 Van Woensel, *Rusland Beschouwd*, 23.

142 *Ibidem*, 95.

143 *Ibidem*, 108-111.

144 *Ibidem*, 112.

beschaafde koukleum van een vreemdeling in diens nette kleren.<sup>145</sup> Al met al is het ambigue en de formule van contrasten duidelijk herkenbaar. Tegenover de classicistische en barokke pracht van de aangelegde stad en de keurige beschaafde mensen in hun koetsen plaatste Van Woensel het met drek doordrenkte plaveisel in een van stank vergeven stad. Tegenover illusie staat bedrog, de schone schijn van schitterende gebouwen wordt geplaagd tegenover het slechte onderhoud voor wie beter keek, 'de knulligheid van de aanleg', het straatwerk dat niet op orde was.<sup>146</sup>

Meerman was eveneens ambigue. Hij zag in de hoofdstad het onnatuurlijke mengsel en de Aziatische voetsporen en immoraliteiten die eigen was aan hoofd- en hofsteden. De mensen van Sint-Petersburg houden van uitgaan en vertier, maar misschien is er geen plaats in de wereld waar een zieke meer verlaten is dan in Petersburg, meende deze Gereformeerde. De Grote Schouwburg was tochtig en koud en zonder foyer. Het kon allemaal niet aan zijn maatstaven voldoen. De kunstverzameling van de Academie vond deze latere directeur-generaal voor kunsten en wetenschappen beneden haar vermaardheid en beneden het niveau van enkele vergelijkbare verzamelingen in andere hoofdsteden.<sup>147</sup> Dus Meerman was net zo ambigue als Van Woensel in 1804. Naast de schitterende classicistische stad plaatste ook hij het barbaarse van die andere, duistere kant, de immoraliteiten, de onnatuurlijke mengelingen, het gokken, het mindere niveau.

Een decennium later, in 1815 en 1816, toen tsaar Alexander I al meer dan tien jaar op de troon zat, zouden twee jeugdige zakenreizigers naar Sint-Petersburg komen. In de zomer van 1815 arriveerde eerst de 23-jarige Zeeuw Van der Harten en een zomer later kwam Willem de Clercq, op zijn 21ste voor de familiezaak naar de stad aan de Newa gestuurd. Zijn reisdoel was de oude handelsrelaties van voor de Franse tijd te herstellen.<sup>148</sup> In februari van dat jaar was prins Willem er in het huwelijk getreden met Anna Paulowna.<sup>149</sup> Van der Harten voer per zeilboot met vracht naar Sint-Petersburg. In die tijd was reizen over zee, ook naar Rusland, in de regel sneller en veiliger dan over land. Zeilen over zee gaf andere problemen dan de landreizen, zoals een dagen durende windstilte – 'een groot etmaal doodstilte', of juist gevaarlijke storm: 'met den nagt begon het hart te waaijen uit het O.N.O. steeds toenemende zoo dat om 7 uren

---

145 *Ibidem*, 111.

146 *Ibidem*, 110, 121.

147 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, III, 81, 110, 208.

148 De Clercq, *Per karos naar St-Petersburg*, 8.

149 R.Jans, Tolstoj in Nederland (proefschrift. Nijmegen 1952) 11. Jans heeft aandacht besteed aan de betekenis van dit huwelijk met de zuster van tsaar Alexander I voor de Rusland beeldvorming in Nederland.

dees morgen moesten reeven', schreef Van der Harten in zijn dagboek.<sup>150</sup> En een dag later, op 11 juni 1815, klonk het: 'geen half uur zijn wij den geheelen dag meer gevorderd.'<sup>151</sup>

Bij beiden was het reisdoel zakelijk, maar anders dan De Clercq vervoerde de Zeeuw daadwerkelijk een lading mee voor de verkoop. Op de heenreis onder meer 78 vaten pruimen, als retourvracht kocht hij een lading tarwe in op de beurs van Sint-Petersburg. Zijn reis was al begonnen op 31 mei en na een tocht van een maand over de Oostzee ging zijn zeilschip voor anker bij Kroonstad, Sint-Petersburg. Op 9 augustus braken ze daar weer op, om op 14 september behouden in Zierikzee aan te komen. Tijdens Van der Hartens verblijf golfde op 10 juli 1815 een nieuwtje door de stad, namelijk dat Napoleon definitief verslagen was. Twee dagen later bulderden feestelijk de kanonnen. De Napoleontische oorlogen waren ten einde. Voor Van der Harten, die vaak op het familiebuiten van zijn handelspartner Schlüssel logeerde, duurde het wachten op retourvracht lang en hij gebruikte zijn tijd dan ook goed door de bezienswaardigheden van Petersburg te bezoeken. Hij bezocht de Beurs en gebruikte daarnaast zijn tijd om bezoeken te brengen aan de Publieke Guarden, de Vogelenmarkt, de Kunstkamer, de Forteres (de Vesting) en natuurlijk de Hermitage. Hij was bovendien getuige van de aankomst van twee olifanten uit Perzië, een geschenk aan de tsaar. Ook de keizerlijke buitenverblijven Strelna en Peterhof werden niet overgeslagen.<sup>152</sup> De Clercq, die de reis maakte van 25 maart tot 29 oktober 1816 en op 16 juli het Russische rijk binnentrad om er een maand te verblijven, bezocht in deze zomer, naast zijn zakenpartners, de vaste Petersburgse bezienswaardigheden, de vele buitenhuizen, paleizen, kerken en kloosters, natuurlijk de Hermitage en ook hij staarde bewonderend in de schone Nawa.<sup>153</sup> Bij beiden komt duidelijk naar voren dat ook zakenreizigers om zich heen keken en meer uit de vreemde omgeving haalden dan hun louter zakelijke reisdoel. Dit correspondeert met de bevindingen van Peter Burke en Gerrit Verhoeven.

Van der Harten nam het allemaal met een algemene culturele belangstelling in zich op, waarbij hij niet op zoek leek naar Verlichte kennis, zoals eerder Meerman en Van Woensel. Deze Zeeuw, man uit het volk, keek in 1815 met oog voor het esthetisch schone en het sublieme naar de stad en toonde daarmee zijn Romantische blik. Dit komt verder aan de orde in het volgende hoofdstuk. Van der Harten beschreef Sint-Petersburg op een lyrische wijze, met oog voor het

---

150 Regionaal archief Eindhoven, Collectie Van der Harten, toegangsnummer 10006, Inventarisnummer 2, 'Reis na St.Petersburg van Z.Zee' (1815), 2.

151 Reisverslag Johannes van der Harten (1815) 'Reis na St.Petersburg van Z.Zee', 3.

152 *Ibidem*, 77-81. Het bericht ging over de slag bij Waterloo, 18 juni 1815.

153 Pierson, *Willem de Clercq, Naar zijn dagboek I*, 75

magnifieke, de bedwongen natuur en de schone gebouwen, zonder er de Oudheid in te herkennen. 'Forteres bezien, kerkje is zeer fraai, urnen van Pierre le Grand', schreef hij en vervolgens: 'Keizerlijke paleis, de Pragt, de Konst en waarde hiervan te melden is niet doenlijk. Liep 3 1/2 uur in de Hermitage rond, moest toen stoppen van vermoeidheid.'<sup>154</sup> Dat de Zierikzeeër geen oog had voor het Klassieke zal wellicht zijn veroorzaakt door zijn geringe opleiding. Ook zijn katholieke achtergrond zal er debet aan zijn geweest dat hij weinig was ingevoerd in het – in de eerste plaats protestants geörienteerde – Duitse humanisme van die tijd.



*Afbeelding 1: Ijsbergen in Sint-Petersburg. 1804.*

Een jaar later stond De Clercq in dezelfde Romantische geest als Van der Harten, maar over Sint-Petersburg was zijn oordeel veel ambiguer. Aan de ene kant vond deze jonge graanhandelaar de stad mooi en beschreef hij alle plaatsen waar de anderen ook waren geweest op dezelfde lyrische wijze als de Zeeuw. Verrukt toonde hij zich over de smaakvolle landhuizen en lyrisch over de schoonheid van de Newa, jubelend was hij over de Hermitage en verrukkelijk vond hij de Kasan kerk. Hij beschreef eigenlijk alle Koninklijke paleizen op lyrische wijze, zijn beschrijving van de stad beginnend met een lierzang op de grote Peter.<sup>155</sup> De Clercq had echter een scherp oog voor die andere, meer donkere kant en dat in twee opzichten. Hij zag ook de barbaarse trekken van Petersburg en daarnaast was de Newa-stad in zijn ogen slechts schone schijn, te koel en gekunsteld, niet tot het hart sprekend. Zo schreef hij, over dat laatste:

'Het geheel is heerlijk en verrukkelijk. Echter hoe schoon ook, de stad levert geen beeld, geen gedachte voor

---

154 Reisverslag Johannes van der Harten (1815) 10-12.

155 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 170-177, 189.

de kunstenaar, geen herinnering voor de dichter. De stad is het werk van een kunstenaar en wekt verbazing, maar deze is koel. Ze gaat niet tot het hart.<sup>156</sup>

En: 'alles slechts een voortbrengsel der kunst.'<sup>157</sup> De stad had in dit gezichtspunt niet de echte beschaving, maar een imitatie-beschaving die niet echt was, maar kunstmatig, een illusie. 'Russen gaat het alleen om de schone schijn. Men wenscht geen Europeesche beschaving. Men wil dezelfde alleen tonen te bezitten.'<sup>158</sup> Ook de Hermitage vond hij onder de oppervlakte van zijn lyrische beschrijving maar schijn: 'Het gaat om het laten zien dat men iets bezit.'(...) 'Men wil aan de boorden der Nawa, die vruchten doen geboren worden, die alleen onder een zachteren hemel, bij meerdere beschaafdheid te vinden zijn. De Rus bezit de grootste geschiktheid tot nabootsing.'<sup>159</sup> Schijn en nabootsing. Zelf vatte hij zijn Petersburgbeeld als volgt samen:

'eene stad die met regt beroemd als eene schepping van het genie van eenen Vorst en van de kracht van een volk dat zich aan de barbaarsheid onthief. In volle jeugd staat deze grootsche stad nog daar, en belooft bij een verder bestaan nog meerdere volkomenheid. Voor mij, ik heb Petersburg bewonderd, ik heb de schoonheden die mijn oog troffen vermeld; doch dit alles belette mij niet ook den donkeren kant van het tafreel te onderscheiden. Alles is hier eigenlijk veel meer op uitwendige vertoning, dan op innerlijke waarde ingerigt. De trotsche paleizen verrijzen in eenige maanden, doch voeren ook den kiem der verdelging met zich mede en hunne onsterfelijkheid is tot eenige jaren bepaad. De praalgebouwen waarmede men de meesterstukken van de eeuw van Pericles of Medicis zoekt na te streven, zakken weldra op hunne grondzuilen in, en overal vertoont zich overhaasting en onkunde. De gehele beschaving der volksklasse is slechts uiterlijk, want wat baat het of de Rus in den Asiatischen Kaftan of den Europeeschen rok gekleed gaat, Indien niet de wet met gelijke strengheid den aanzienlijken en den geringen tuchtigt, en indien niet de lagere volksklasse in de vroegste jeugd de heilige beginselen van godsvrucht en zedekunde in de nog onbedorven gemoederen ontvangt.'<sup>160</sup>

Verder was zijn toon neerbuigend tegen de domme zwijgende Russen die hij op de schitterende locaties tegenkwam en daarmee leek hij niet vrij van Verlicht superioriteitsdenken, van Eurocentrisme en oriëntalisme dat hij baseerde op zijn superieur geachte kennis.

---

156 *Ibidem*, 171-172.

157 *Ibidem*, 201.

158 *Ibidem*, 185.

159 *Ibidem*, 192-193.

160 *Ibidem*, 211-212.

In de keizerlijke bibliotheek klaagde hij dat de directeur nauwelijks Frans of Duits sprak en de opzichters waren: 'eenige stomme Russen.'<sup>161</sup> In de Hermitage hetzelfde: 'Het onaangenaamste is alhier dat men geheel verrukt door al het schoon hetwelk men aanschouwt, (...), voortgezweept wordt, terwijl de Rus die u rondleidt u van niets eenige uitlegging verschaft.'<sup>162</sup> Wel mooie kunstschaten, maar alles schijn en nabootsing van de echte beschaving, gestoffeerd met zwijgzame Russen die zelfs geen beschaafde taal spraken. Zo zag het Sint-Petersburg van De Clercq eruit. Bij de Romantische graanhandelaar was zoals bij velen van zijn tijd sprake van tegenstrijdigheid, maar net als bij de Duitse humanisten was er ook evenwicht tussen Verlichting en Romantiek. De Clercq was immers net als Meerman en Van Woensel tevens een Verlicht rationalist, gericht op kennisverwerving. Deze Verlichting verklaart mede zijn oriëntalisme en Eurocentrisme. Ook hij moest een mindere 'Ander' tegenover zijn Verlichte wereld zetten. Dat verklaart ook mede zijn ongeduld met de gebrekkige talenkennis van de gewone Rus. Zijn sterke belangstelling voor de Oudheid kan worden verklaard doordat deze jeugdige Amsterdammer beïnvloed was door het sterk op de Griekse Oudheid leunende Duitse humanisme.<sup>163</sup> Zie bijvoorbeeld enkele strofes uit Schillers Lied 'An die Freude' of het citeren van enkele andere dichtregels van Schiller.<sup>164</sup>

Als oriëntalist had hij verder oog voor het Aziatische: 'deze Iswotchiks of voerlieden vormen hier eene bijzondere classe van menschen. Hunne baarden en lange rokken getuigen dat de hervorming van Peter in deze stukken nog niet volmaakt is geworden.'<sup>165</sup> De Clercq besteedde veel meer dan Meerman en Van Woensel aandacht aan de koetsiers met baarden, die hij overal in de stad in hun kaftans zag opduiken. Ook de Russische vrouw identificeerde hij als Aziatisch en hij bekeek haar door een neerbuigende, superieure bril, nog versterkt door het gebruik van het Frans: 'men ziet vele vrouwen wier kleding bevallig is doch men bekent wanneer men nadert: *De loin c'est quelque chose, et de près ce n'est rien*.'<sup>166</sup> Contrast tussen illusie en teleurstelling dus, vanuit de verte mooi, dichtbij lelijk. Datzelfde gold voor de schone paleizen, van ver mooi, van dichtbij vol scheuren en verzakkingen. En nog neerbuigender,

---

161 *Ibidem*, 185.

162 *Ibidem*, 189.

163 *Ibidem*, 156, 166-167, 174-175, 177, 183, 185, 192-194, 203-206, 209-210, 214. Hieruit komt veel Griekse mythologie naar voren.

164 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 161, 185. Ode 'An die Freude' stamt uit 1785. De tekst van het gedicht is tegenwoordig de tekst van het Europese volkslied. Schiller was met onder meer Goethe één van de belangrijkste vertegenwoordigers van het Duitse humanisme.

165 *Ibidem*, 182.

166 *Ibidem*, 196-198, 185.

oordeelde deze jeugdige Amsterdammer in zijn superioriteitsgevoel over de Aziatisch ogende vrouwen met hun rare mutsen:

'De ware Russische vrouwen (...) Hunne brede platte gezichten, hunne korte en dikke posturen, boezemen den vreemdeling weinig bewondering in. Op het hoofd dragen zij eene soort van muts met goude versierselen opgetooid en eene diergelijke waggelende schoonheid, die aan alle zijden tot eene behoorlijke dikte uitzwelt.'<sup>167</sup>

Bedacht moet worden dat De Clercq pas 21 jaar oud was. Een deel van zijn soms wat boude beweringen zoals over vrouwen, kan wellicht verklaard worden uit jeugdige overmoed.

Nog tien jaar later, in 1824 en in 1830, arriveerden tenslotte de laatste twee in de Hofstad, maar er is ook nog de beschouwing uit 1822 van De Clercq. Juist in dit laatste werk werd zeer duidelijk het Verlichte karakter van de stad naar voren gebracht: 'de reiziger in het prachtige Petersburg, meer de stad van Peter, van Katharina, van Alexander, dan de hoofdstad van Rusland (...) Moskou bleef het beeld der vroegere, Petersburg der nieuwere Russische wereld.'<sup>168</sup> Daarnaast was De Clercq veel duidelijker dan zes jaar eerder over het hybride karakter van de Petersburgse bevolking: 'dat twee volken, in zeden en taal verschillende, de nieuwe hoofdstad bewonen. Het eerste bestaat uit de ontelbare menigte van vreemdelingen,(...) tegen over hen staat de nationale Rus, die nog weinig aandeel aan de Europeesche beschaving verkregen heeft.'<sup>169</sup> Of: 'Ziedaar dan een kamp tusschen twee geheel verschillende beginselen, die of met de eindelijke ineensmelting van het Russische volk met de Europeesche zeden, of met de terugwerking van dit volk zelf tegen den vreemdeling moet eindigen' en ook:

De kloof liep zelfs midden door de hoofdstad: Hoe verder men in de Newsky-Perspektief voortgaat, hoe meer men kolommen en zuilen ziet afnemen, en de steenen paleizen, door de houten huizen, (...), vervangen ziet. In den loop van weinige oogenblikken waant men hier den afstand tusschen Petersburg en Moskou, ja wat meer is tusschen Europa en Azië afgelegd te hebben.'<sup>170</sup>

---

167 *Ibidem*, 197, 183.

168 Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 76.

169 *Ibidem*, 77.

170 *Ibidem*, 79, 84.



Marie Cornélie kwam in oktober 1824 in de stad en bracht de winter door in achtereenvolgens paleis Gatsjina, in het centraal gelegen Winterpaleis en op het grote buitenhuis Pavlovsk, een winter die gevuld was met uitstapjes, hofceremonieel, concerten, avondjes en diners. Bij elkaar duurde het verblijf in Sint-Petersburg van oktober 1824 tot eind juli 1825, de totale reis duurde een jaar. Ze kwam in september 1825 terug op Twickel. Tijdens haar verblijf was Alexander I nog alleenheerser van het in die tijd zeer machtige Rusland.<sup>171</sup> In 1825 werd hij opgevolgd door zijn broer Nicolaas I, iemand die niet zou worden gedreven door Verlichte denkbeelden, maar die het keizerschap als een militair commando en het leger als het prototype van de staat zou zien.<sup>172</sup> De laatste van mijn reizigers die in de hoofdstad aankwam was Van der Harten, in april 1830. Hij bediende zich van dezelfde lyrisch Romantische toon als vijftien jaar eerder. Zo verklaarde hij over het uitzicht op Sint-Petersburg: 'alles spant de geest om het verhevens te maken.'<sup>173</sup> Hij zag Sint-Petersburg als Europees, want hij verbond de stad met Berlijn vanwege de brede rechte straten en reguliere bouworder.<sup>174</sup>

Van alle reizigers die Sint-Petersburg aandeden was Van Wassaer de grootste *insider* in de hogere standen. Ze bezocht vele Hoffeesten, was kind aan huis op de avondjes van rijke dames thuis en ze bezocht net als Meerman de weldadigheidsinstituten van de tsaar en zelfs de boerderijen van de tsarina. Door haar blik achter schermen die voor anderen gesloten bleven, was ze in staat gedetailleerde beschrijvingen te geven over wat er in de paleizen gebeurde.<sup>175</sup> Marie vond de salons van de rijke dames, waar de avond vaak werd doorgebracht met kaartspelletjes en souperen te middernacht echter doorgaans stomvervelend. Er was geen enkele conversatie en ze weet dit aan de beperkte vrijheid van meningsuiting in het Rusland van die dagen.<sup>176</sup> Doordat zij *insider* was lukte het haar kritischer door de schijn van de Petersburgse elite heen te kijken dan sommige anderen. Opvallend is dat deze rijke dame, afkomstig uit Hervormde oligarchische kringen, oog had voor de negatieve aspecten van de beknotting van de vrijheid van meningsuiting. Het belang dat zij hier kennelijk aan hechtte zal te maken hebben gehad met het feit dat in haar eigen land die vrijheid allang in de grondwet was verankerd. Ze had verder veel oog voor barbaarse aspecten zoals het vuile en de schijnwereld van Sint-Petersburg. Dit komt verder aan de orde in het volgende hoofdstuk.

---

171 R. Detrez, *Rusland, een geschiedenis* (Antwerpen/Amsterdam 2008) 185. Volgens Malia was dat niet zo.

172 Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 122-125.

173 Reisverslag Johannes van der Harten (1830) 23, 36.

174 *Ibidem*, 7.

175 Coppens, *Marie Cornélie*, 149-150.

176 *Ibidem*, 152, 158.

## 2.2 De zuidelijke as: de Krim

De Krim was de zuidelijke pool van de door Wolff getrokken denkbeeldige lijn tussen 'Oost-Europa' en de 'Oriënt.' Zoals gezegd zou de mentale Russische verbondenheid zijn verschoven van noorde-lijke landen als Zweden en Denemarken naar een zuidelijke locatie als de Krim. Wolff heeft veel aandacht aan het schiereiland besteed, dat in zijn ogen in de jaren 1780 zou zijn geïdentificeerd als een brandpunt van fantasieën en een locatie van veroveringen.<sup>177</sup> De Krim was onder Catharina, die net als Peter vele veroveringsoorlogen voerde, in 1783 bij het Russische Rijk gevoegd en zoals Peter aan de noordelijke as de toegang tot de Oostzee bij Sint-Petersburg had geregeld, zo deed Catharina dat aan de zuidelijke as met de Zwarte Zee bij de Krim.<sup>178</sup> Het gebied was voorheen Tartaars en onderdeel van het Ottomaanse rijk. De Krim is door Wolff dan ook beschreven als 'Oost-Europa' in zijn meest Oriëntaalse gedaante, als zijn meest oosterse punt, daar waar Tartarije begon in een immense geografische ruimte tot diep in Siberië.<sup>179</sup> Het lag dus op de grens met de echte 'Oriënt' en zou net als Sint-Petersbrug als het smeltpunt van het diffuse fungeren, waar het sensuele, het exotische van Saïds oriëntalisme tot volle bloei kwam.

Van Woensel en Bangeman kwamen hier beiden. Van Woensel maakte zijn tweede reis, van 1784 tot 1789, naar Constantinopel en de Krim en via Sint-Petersburg weer naar huis. Zijn tweede verblijf in Rusland duurde in totaal drie jaar, van 1786 tot 1789. Van Woensel kwam in dit nieuwe Russische gebied terecht door eerst per schip via Marseille naar Smyrna te varen en vandaar door naar Constantinopel. Hij verbleef vervolgens twee jaar in het Ottomaanse Rijk, om in 1786 met de boot op de Krim te belanden, waar hij ook weer ongeveer twee jaar doorbracht terwijl hij werkte als marine arts.<sup>180</sup> In het jaar van de Franse Revolutie ging hij via Sint-Petersburg terug naar huis.<sup>181</sup> Bangeman kwam er een decennium later. Hij trad in 1795 in dienst van het Russische leger en ging met de rang van majoor naar Zuid-Rusland waaronder de Krim, waar hij in ieder geval in 1798 al was, gezien zijn beschouwing uit dat jaar.<sup>182</sup> Bangeman was een rationele man. Over de Krim contrasteerde zijn rationaliteit met het sensuele, het

---

177 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 5, 363.

178 Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 92-115.

179 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 50, 66, 70.

180 Van Wissing, 'Woensel, Pieter van'; Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 191; Van het Reve-Israël, 'Een Hollandse arts in Rusland', 97.

181 Molhuysen en Blok, 'Pieter van Woensel'; G.J.van Bork en P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. (Weesp 1985).

182 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1798).

illusionaire, met de Oriëntaalse fantasieën, zoals Wolff uit de reisbeschrijvingen heeft gehaald. Het idee van De Ségur, dat de steppe een landschap was dat op civilisatie wachtte, wordt wel door hem bevestigd, maar het idee van civilisatie als artistieke kracht, vol pittoreske elementen, helemaal niet.<sup>183</sup> De Verlichte Bangeman dacht in de eerste plaats in termen van nut en hij schreef in 1798 dan ook over het schiereiland:

'Te bejammeren, uit een zoo uitneemend climaat, en grond, (...), Zoo weinig nut te zien trekken.'<sup>184</sup>

Van Woensel op zijn beurt beschreef de Krim na de verovering door de Russen in 1783 als een desolate plaats, waar de voormalige prachtige, rijke hofsteden, die hij vergeleek met Hollandse buitenplaatsen, in verval waren geraakt. De dorpen waren in steenhopen veranderd en de steden merendeels verlaten, met gebrek aan alles.<sup>185</sup> Hij weet dit niet aan een gebrek aan civilisatie, zoals Wolffs reizigers die in 1786 en 1787 het schiereiland bezochten, maar aan de verovering door de Russen.<sup>186</sup> Een bloeiende Tartaarse beschaving was vernietigd door de Russische invasie, zo zag Van Woensel het, ook hier weer in een Rousseauaanse beschouwing, maar ook vol moreel oordeel jegens de onwettige daad van de Russen. Zelfs de nuchtere en voor de Russen werkende Bangeman erkende overigens de funeste invloed van de Russische inval.<sup>187</sup> Belangrijk is dat ook hier het recht al een rol speelde, Van Woensel vergeleek het afstaan van de Krim aan Rusland met een heel onwettige acte: 'de acte voor nul en van geener warde,' en daarna: 'de Muzulman beschouwde dien afstand als ongeldig.'<sup>188</sup>

Een enkele keer is bij Van Woensel het Oost-Europese discours echter wel waarneembaar. Hij vergeleek de Krim bijvoorbeeld met Italië.<sup>189</sup> Net als lady Craven legde hij een verbinding met Zuid-Europa. In dit verband is het interessant dat Van Woensel lady Craven, één van Wolffs bronnen voor het Oriëntaalse karakter van de Krim, nogal bekritiseerde. Hij had haar boek *Voyage de Milady Craven à Constantinople par la crimée en 1786. Traduit de l'Anglois* gelezen en betichtte haar van onnauwkeurigheid. Reeds over haar oordeel over Constantinopel schreef hij: 'is 't wel genoeg, een blaauwen maandag in zo eene groote stad enz. geleeft te hebben, om

---

183 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 133.

184 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1798), 17.

185 Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 224-225.

186 Lady Craven was op de Krim in 1786, De Ségur in 1787.

187 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1798), 16-17.

188 Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 212-213.

189 *Ibidem*, 225.

'er met bevoegdheid van te kunnen spreken?'<sup>190</sup> Dit is typerend, de rode draad in zijn kritiek was dat een kortstondige bezoeker als lady Craven onnauwkeurig waarnam vergeleken met hem, de Russisch sprekende *insider* die vele jaren in Rusland verbleef. Hij sprak lady Craven dan ook regelmatig tegen:

'Dus is nogtans de gang van redeneeren van Milady CRAVEN, wanneer zij zegt: '*Je ne vois rien qui puisse justifier l'idée commune que ce pays est malsain.*'<sup>191</sup>

Dus ze zag niets dat het algemene denkbeeld zou rechtvaardigen dat de Krim ongezond was. Nou, Van Woensel zag dat wel. In zijn ogen had de Krim juist een buitengewoon ongezond klimaat. Europeanen en Russen stierven bij bosjes: 'De ongezondheid van dit land legt buiten kijf' en: 'De Russen, welke anders zo hard zijn als een taaije spijker, kunnen zich niet wel verdraagen met de Krimische lucht of 't water.'<sup>192</sup> Barbaarse kenmerken als het desperate en het ongezonde werden zo benadrukt. Van Woensel beschreef het desolate verlaten land, de zwartheid en de ellende, waar de overwonnen Tartaren waren weggetrokken, maar waar Potemkin desalniettemin veel wegen en grote moskeeën liet bouwen. Nog een verschil met Wolff's reizigers, Van Woensel en De Ségur wisten beiden dat de Potemkin-dorpen façades waren, maar terwijl De Ségur Potemkin bewonderde, verachtte Van Woensel hem.<sup>193</sup>

Wolff heeft Catharina's reis naar de Krim beschreven, haar riviertocht vanaf Kiev naar het zuiden, langs de daar levende wilde stammen. Catharina was op Rousseauaanse wijze bang dat ze hen zou verpesten met beschaving, maar in werkelijkheid plaatste ze Kozakkenregimenten bij ze. Dat was haar civilisatie, volgens De Ségur. Het was dus militaire discipline die de zegeningen van de civilisatie bracht, zoals Voltaire had gezegd.<sup>194</sup> Van Woensel echter memoreerde vooral de barbaarse huisvesting, toen hij het over de Kozakken op de Krim had: 'Hier zijn die arme menschen gehuisvest in ellendige hutten van teenen, riet, stroo of leem aaneengeplakt.'<sup>195</sup> Dit was een nuchtere beschouwing over deze kozakken en niet, zoals Wolff meende, choreo-grafische wildheid, de eerste decoratieve stap naar civilisatie.<sup>196</sup>

---

190 P. van Woensel, *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89*, deel I (Amsterdam 1791) 198.

191 Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 252. Van Woensel had dit reisverslag van lady Craven bij zich.

192 *Ibidem*, 253, 156.

193 *Ibidem*, 225-228; Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 132.

194 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 131-132.

195 Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 251.

196 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 133.

Beide bezoekers vonden het schiereiland bij Europa horen. Van Woensel wilde door de geschiedenis van de Krim vanaf Herodotus te vertellen, betogen dat het gebied cijnsbaar en onderworpen was aan de keizers van Constantinopel.<sup>197</sup> Met andere woorden, de Krim hoorde bij de christelijke wereld en niet bij het Ottomaanse rijk. Eerder bij Europa dan bij Azië dus. Ook Bangeman vond dat de Krim bij Europa hoorde: 'het overig gedeelte van Europa' en net als Van Woensel in 1781 zoals nog zal blijken plaatste hij het Russische verleden van voor 1700 in Azië, maar zijn eigen tijd in Europa: 'konde men dat land, nog als een Asiatische Macht aanzien', maar, over het heden: 'een Europeesche Mogentheid.'<sup>198</sup> Verder was hij over de verdeling Europa-Azië net zo nuchter als Van Woensel in 1804, die een keurige, rationele indeling maakte van wat bij Europa en wat bij Azië hoorde. Het Oeralgebergte, een natuurlijke geografische scheiding, werd hierbij, net als vandaag, als de grens tussen Europa en Azië gezien.<sup>199</sup>

## 2.3 Ten westen van de lijn

Aan de westkant van de lijn zijn een reeks plaatsen relevant, zoals, binnen het toenmalige Russische Rijk, Pleskow, Vitebsk, Polotsk, Borisov, Vilnius, Minsk, Narva, Dorpat, Wolmar en Mitau. Het diffuse 'Oost-Europa', het oosten van Europa, liep in de visie van Wolff echter nog verder naar het westen dan deze Baltische en Wit Russische plaatsen en besloeg ook het hedendaagse Polen. Het betrof een dubbelzinnige locatie, binnen Europa, maar niet vol Europees en juist dat riep op tot begrippen als achterstand en ontwikkeling om te bemiddelen tussen de polen van beschaving en barbarij.<sup>200</sup> Meerman, Bangeman, De Clercq, Van Wassenaer en twee keer Van der Harten maakten de zware reis naar Sint-Petersburg (grotendeels) over land, waarbij Meerman op de terugreis, Bangeman op de heenreis en tenslotte De Clercq de meest gebruikelijke en kortste route langs de Baltische kust volgden, via Koningsbergen, Tilsit, Mitau, Riga, Wolmar, Dorpat, Narva en de Russische grens over bij het dorp Polangen om dan de Nawa-stad te bereiken. Een tocht dus via Courland, Lijfland en Estland. Gebieden die na de derde Poolse deling van 1795 bij het Russische Rijk hoorden. Van Wassenaer werd op een iets zuidelijker traject gevoerd en stak net als Napoleons hoofdmacht de Russische grens over bij

---

197 Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 200-209.

198 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1798) 2.

199 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 14-15, 35.

200 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 9.

Kovno aan de Niemen.<sup>201</sup> Hoe Van Woensel in Sint-Petersburg geraakte is weinig bekend, behalve dat hij over land kennelijk van de hoofdstad naar Riga reisde, tijdens zijn eerste en/of tweede reis.<sup>202</sup> Van der Harten tenslotte ging in 1830 bij Hamburg aan land en vandaar via Meckelenburg en Berlijn naar de gebruikelijke route via Koningsbergen en Riga.<sup>203</sup>

De politieke grenzen verschoven in dit gebied echter regelmatig. Volgens Wolff werd de grens tussen Polen en Rusland als gevolg van de delingen verwarrend. Het gebied ging daarom aan de reiziger als een onderdeel van dezelfde zone toeschijnen, een idee dat nog werd bevorderd door de verwantschap in talen.<sup>204</sup> Hierdoor ontstond het idee van een denkbeeldig 'Oost-Europa' als eenheid, met gemeenschappelijke kenmerken. Het werd door Wolff beschreven als de 'Ander' binnen Europa, als een spektakel, een met dennen overdekt gebied, triest en melancholiek, met een arme tot slaaf gemaakte bevolking in vieze dorpen en wilde hutten. De reiziger was in één klap tien eeuwen of nog veel verder terug in de tijd, te midden van Hunnen, Scythen, Slaven en Samartanen. Er was zowel de ruimtelijke distantie, het verlaten van Europa, als temporele distantie, de tijdreis naar eeuwen her, weg van de achttiende eeuw. Voor De Ségur was het een zo verwarrend gebied, geen Europa en geen Azië, dat hij meende buiten de tijd en de geschiedenis te zijn beland, in een oceaan.<sup>205</sup>

In hoeverre benoemden de Nederlandse bezoekers de tegenstelling tussen Europa en Azië in deze 'oceaan'? De vraag sluit aan bij een breder discours of Rusland als deel moet worden gezien van Europa (bijvoorbeeld Martin Malia) of van Azië (Richard Pipes ). Het bleek dat Van Woensel in 1781 veel aandacht had voor de Aziatische wortels in het Rusland van voor Peter.<sup>206</sup> Hij gebruikte daarbij de toen reeds anachronistische term 'Muskoviesch' naast het contemporaine 'Rusland'.<sup>207</sup> Vanaf Peter de Grote werd de aan het Latijn ontleende term Rusland gebruikt en 'Moskovisch' werd een associatie met de onverlichte voor-Petrinische tijden.<sup>208</sup> Van Woensel was wat ambigu of hij Rusland in Europa of Azië moest plaatsen, maar hij leek aan de andere kant soms ook het contemporaine Europese Rusland te willen contrasteren met het voorbije Aziatische verleden.<sup>209</sup> Vanaf 1793 leken de reizigers meer het Europese dan het Aziatische te

---

201 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 150; Coppens, *Marie Cornélie*, 78.

202 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 149.

203 Hagen, 'Twee Petersburgse reizen', 84-85.

204 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 31.

205 *Ibidem*, 18-19.

206 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 58.

207 Detrez, *Rusland, een geschiedenis*, 11. De naam Muskovië duidde op de periode vanaf circa 1200 tot 1600.

208 Denayer, *Rusland als anachronisme*, 67-69.

209 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 2, 102, 105. Dit zijn voorbeelden.

benadrukken. Zo kende Bangeman de plaatsen die hij passeerde vooral Europese kenmerken toe. Van Woensel zag Rusland in 1804 ook als Europees: 'het noordelijke deel van Europa,' waarmee hij Rusland bedoelde, of: 'Rusland is nu een der armste landen van Europa'<sup>210</sup> Datzelfde gold voor De Clercq, maar deze zag Rusland wel als het onbeschaafde deel van Europa:

Alles wordt nu meer en meer Russisch, *en* men ontwaart Russische dorpen. (...) Men ziet een menigte houten hutten op een op een rei staan, zij zijn niet van planken, maar van stammen gevormd. Enige half naakte kinderen spelen in het zand. De mannen dragen een soort van gescheurde kiel, (...) , en de vrouwen onderscheiden zich door onbevallige gezichten en eenige sieraden vooral op de borst. Wanneer men nu over onze schone Hollandsche dorpen denkt, zoo kan men niet begrijpen, dat deze twee natiën beide tegelijk inwoners van het beschaafd Europa zijn.<sup>211</sup>

Hierin werd Rusland gezien als de onbeschaafde 'Ander' binnen Europa. Dit komt overeen met visie van Todorova en is tevens een bevestiging van een onderdeel van het Oost-Europadiscours. Van Wassenaer had het twee keer over Europa, waarmee zij alles ten westen van het Russische Rijk bedoelde.<sup>212</sup> Rusland rekende zij dus niet tot Europa. Boisminart gebruikte de term Europa wisselend inclusief en exclusief Rusland, bij Van der Harten in 1830 was het exclusief Rusland.<sup>213</sup> Al met al benadrukten de reizigers het Europese meer dan het Aziatische, maar het geheel bleef ambigue.

Zowel Meerman als De Clercq verliet zestien jaar na elkaar bij Polangen het Russische rijk met een zucht van opluchting en ervaarde het oversteken van deze politieke grens als een grote overgang. De Pruisische grond kwam Meerman voor als: 'de bodem der Vrijheid' en toen bij de laatste grenspost alles in orde bleek:

'Hier wierdt mijn Pas , dat is de vergunning van Pauls gebied te mogen verlaaten, onderzocht; en, nadien er geen tegenbevelen sedert mijn vertrek uit Petersburg waren aangekomen, (...), tot mijne groote blijdschap goedgevonden.'<sup>214</sup>

---

210 Idem, *Rusland beschouwd*, 39, 447-448.

211 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 166.

212 Coppens, *Marie Cornélie*, 99, 113.

213 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 2, 7, 226.; Reisverslag Johannes van der Harten (1830) 8.

214 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden IV*, 240-241.

En De Clercq schreef: 'Wij reden door het neutrale gebied en dankten God dat wij eindelijk een oord bereikten alwaar de ijzere scepter van het despotismus (...) niet meer kon gezwaaid worden.'<sup>215</sup> Het was de overgang van een despotisch rijk naar het vrije Pruisen waar men kon gaan en staan waar men wilde, zonder passen of toezicht. Een punt van grote ergernis bij vooral Meerman, maar ook bij Van Aerssen en Van Woensel, was de reispas, in het Russisch *poderosch*. Rusland kende in die tijd geen vrij reizen. Er was in het hele land een reispas nodig, dit: 'allernoodwendigst meubel', waarbij het streng verboden was af te wijken van de erop aangegeven route.<sup>216</sup> De *poderosch* diende als vergunning voor postpaarden, maar ook als een soort gevangenis voor lijfeigenen. Geen geldig *poderosch* kon immers tot arrestatie leiden.<sup>217</sup> Een paspoort had in de vroegmoderne tijd de functie van een hedendaags visum en soms was daarnaast nog een uitreisvergunning nodig.<sup>218</sup> Dat laatste gold voor Rusland ook. Het was al verwonderlijk dat Meerman nog een pas gekregen had, want in 1798 werden bijna geen vreemdelingen meer toegelaten, die bovendien bij het minste of geringste werden teruggestuurd en goed in de gaten werden gehouden.<sup>219</sup>

Allen reisden per ongemakkelijke koets. Het reizen in de achttiende eeuw over land was ongemakkelijk, zwaar en oncomfortabel. De beschrijvingen van deze vijf reizigers van hun landreis had grote overeenkomsten met de reisgewoonten in West-Europa in de vroegmoderne tijd, zoals die bij de Poolse historicus Antoni Maczak naar voren komen. Men reisde, zoals Maczak schreef: 'onder het geluid van brekende wielen en knappende assen' en een reiziger kon daarbij dagen aaneen zitten schudden, in wagens die in die tijd geen ophanging hadden, zodat elk kuiltje in de weg dus onbarmhartig werd doorgegeven aan de ledematen.<sup>220</sup> Het was hobbelen per postiljon of reiskoets, van posthuis naar pleisterplaats, wachtend op verse paarden of het verwisselen van een wiel. De kwaliteit van de wegen varieerde daarbij van slecht tot erbarmelijk, in Rusland en in Europa en er waren grote verschillen per jaargetijde. In de herfst veranderde heel Rusland in een soort moeras door de weken durende slagregens en: 'afgrijpselijk slijk.'<sup>221</sup> Slechte wegen werden door Wolff als een kenmerk van barbaarsheid

---

215 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 216-217.

216 Van Woensel, *Rusland Beschouwd*, 193; Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, III, 12. De pas werd immers overal gecontroleerd.

217 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 11.

218 Antoni Maczak, *De ontdekking van het Reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998). (oorsp: *Zycie codzienne w podrózach po Europie w XVI i XVII wieku*. (Warschau 1980) 160.

219 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 278.

220 Maczak, *De ontdekking van het Reizen*, 19.

221 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 25.



gezien. De vraag is of dat helemaal terecht is, want in die tijd waren de wegen overal slecht. Was het in Rusland slechter dan in West-Europa? In de winter ging het juist sneller dan elders, want als de eindeloze vlakten bedekt waren met een dikke laag sneeuw en de moerassen bevroren, ging het soms verrassend snel.<sup>222</sup> Specifiek voor Rusland was immers de *kibietka*, een voertuig dat op een slede geplaatst kon worden. 'Men ligt er, op kussens en kleden,' aldus Meerman.<sup>223</sup> De slee sneed moeiteloos door de witte suikerlaag, getrokken door snelle paarden.



Afbeelding 2: Reiskoets 1804

Niet iedereen reisde met hetzelfde vervoermiddel, het ging bij De Clercq per karos en postiljon, de Haagse gravin reisde in een chique berliner met zes paarden ervoor en Van der Harten ging in 1830 per snelwagen en kibitka. Deze reizigers maakten met hun koetsen en karren heel wat avonturen mee, ook al viel dit in het niet bij de ontberingen van Napoleons militairen. Zo benadrukte Bangeman in veel zuchtende passages de zwaarte van de reis. Een contrast met de latere beschrijving van de representatie van Sint-Petersburg. Zijn postiljons moesten midden in de nacht in een bos bomen omhakken om de gebroken koets – 'brakken de zwaanhalsen van de koets' – te repareren. Ook hadden ze veel last van smeltende sneeuw. Koetsen, paarden en bedienden zakten dan weg tot diep in de prut. Bangeman en zijn metgezel

---

222 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 41.

223 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden III*, 425.

Baron d'Hogguer gingen overigens rustig een wandeling maken, terwijl ze maar liefst veertig mensen lieten zwoegen met hun gestrande koets.<sup>224</sup> De Clercq reed regelmatig de hele nacht door, al dan niet samen met toevallige reisgenoten, die hij in het rijtuig of onderweg had ontmoet en met wie een eind samen gereisd werd.<sup>225</sup>

Deze Réveilman beschreef enkele scherpe overgangen, de politieke overgang naar het Russische rijk bij Polangen, zowel heen als terug en de zeer scherpe, imaginaire overgang van 'Oost-Europa' naar Sint-Petersburg. Bij de Clercq was de politieke overgang ook wel degelijk het betreden van een andere, oosterse wereld. In de eerste Russische plaats waar hij op de heenreis kwam, Polangen, vielen hem namelijk onmiddellijk de volgende zaken op: een directeur sprak alleen Russisch, 'verschrikkelijke knevels', een man met een 'wijde japon' aan, een kerk met een 'soort van koepel' en heen en weer rijdende kozakken, zodat: 'dit alles terstond iets Oostersch vertoonde.'<sup>226</sup> En als ze Sint-Petersburg op een mijl genaderd zijn, over een weg die De Clercq eerder als treurig had beschreven, kwam opeens:

'zien wij boschaadjen, en bevinden ons op den weg van Strelna, rijden over eenen schonen straatweg en zien van beide zijden de schoonste buitenplaatsen oprijzen. Overal vertonen zich de landhuizen in den bevalligsten smaak en de Genius van Griekenland en Italiën schijnt over dezen grond gezweefd te hebben. Indedaad men kan zich geen groter onderscheid, geen levendiger contrast voorstellen, en de verraste vreemdeling gelooft zich op eenmaal in een geheel ander waerelddeel verplaatst.'<sup>227</sup>

Hier wordt de imaginaire grens ten volle tentoongesteld, want terwijl De Clercq allang in het Russische Rijk is, ervaarde hij de binnenkomst in een ander werelddeel: 'En ziet in een betovering de stad genaderd,' en: 'Als een dier betoverende gewesten welke de fabelkunde der middeleeuwen.'<sup>228</sup> Hier komt letterlijk de term 'contrast' voor, één van de kernbegrippen in het Oost-Europadiscours. Het nieuwe werelddeel dat hij hier binnenkomt, is echter geen Azië, maar juist Europa. De Clercq zag zijn eigen Europese klassieke wereld opdoemen vanuit 'Oost-Europa.' Sint-Petersburg werd zo gerepresenteerd als het einde van een reis, met recht een overgangsplaats. Andersom, bij het vertrek uit de hoofdstad, ervaarde Van Woensel overigens hetzelfde: 'Als men van St. Petersburg na Riga reist, ontdekt het oog, nadat het zich een

---

224 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 1-9.

225 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 165, 216.

226 *Ibidem*, 149.

227 *Ibidem*, 167.

228 *Ibidem*, 167.

ogenblik met enige landhuizen verlustigd heeft, niets bekoorlyks meer; de dorpen zyn, zo als zy doorgaans in dit ryk zyn, klein, zeldzaam, arm, bedekt met een wazem van moedeloosheid.<sup>229</sup>

Van Wassenaer reisde in een stoet met de prins en prinses van Oranje, waarvan onder meer een apart bagagerijtuig met daarin kok en zadelmaker, een mannenkoets en een koets met alleen dienstmeisjes deel uitmaakten. Vaak vertrok het gezelschap 's morgens al om vijf uur en de Haagse hofdame beschreef donkere wegen, zandwegen en enorme, pikzwarte en duistere bossen, waarbij ze de lampen aan moesten houden. Voorbij Dorpat liep een wolf op de weg. Het trieste, de melancholie van Wolff, komt bij haar terug: 'Ik kan niet zeggen hoe triest ik me voelde toen ik voor de eerste keer zag hoe een boer gelaten een zweepslag van de postmeester onderging.'<sup>230</sup> Een kernbegrip van de Verlichting, namelijk discipline, gebruikte zij ook letterlijk: 'uitte hij zijn bewondering voor de discipline waar wij ons tijdens de reis aan hielden.'<sup>231</sup>

Allemaal trokken ze door de diffuse grensstreken van 'Oost-Europa', waar de grenzen vervaagden en veranderlijk werden. Vooral bij Van Wassenaer kunnen barbaarse elementen worden gezien, het donkere, het duistere, het vuile, het nauwe, de erbarmelijke wegen, 'een stel vieze houten huisjes', 'het kledingstuk dat kaftan wordt genoemd', allemaal tekenen van barbarij.<sup>232</sup> Voor de wolf die ze tegenkwamen gold hetzelfde. Het doet denken aan de bij Wolff voorkomende passage over de baron Van Munchausen, waarin al werd beschreven dat alle wegen door de noordelijke delen van Duitsland, Polen, Courland en Lijfland ongebruikelijk slecht waren. Voor Munchausen was: 'Oost-Europa' op de route naar Sint-Petersburg het domein van fantastische avonturen met wilde beesten die werden bedwongen door discipline, als een metafoor voor het bedwingen van de barbarij door de beschaving.<sup>233</sup> Toch schemerde ook het Europese altijd weer door. Zo werd de omgeving van Oost-Prusen, bij de Koerse Haf, door zowel Van Obdam als in 1830 door Van der Harten met Holland verbonden: 'Ik dagt in Holland te komen', schreef de laatste. Hij vergeleek het zelfs met de Moerdijk.<sup>234</sup>

De grensovergang van Prusen naar Polen werd door Marie Cornélie niet met zoveel woorden als een grote overgang beschreven. Ze schreef vrij neutraal:

'Een klein riviertje, waarvan de oevers bewaakt worden door kozakken, vormt hier de grens tussen Prusen

---

229 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 149.

230 Coppens, *Marie Cornélie*, 67-68, 85-86.

231 *Ibidem*, 77.

232 *Ibidem*, 75, 81, 86-87.

233 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 101.

234 Coppens, *Marie Cornélie*, 73; Reisverslag Johannes van der Harten (1830) 12-14.

en Polen.<sup>235</sup>

Toch past haar beschrijving binnen het Oost-Europadiscours, want vanaf nu zou zij haar omgeving als veel viezer, onbeschaafder en Aziatisch beschouwen dan in Pruisen. De politieofficier, die hen huisvestte in het Poolse grensplaatsje Vladislavovo, had een: 'zeer vieze salon.' Niemand sprak Duits of Frans. Het kostte zeer veel moeite zelfs maar een waskom te krijgen. Ze schetste een omgeving vol barbaren: 'Een menigte miserabelen, die samendromden om het huis: invaliden van allerlei soort, gehuld in oude schapehuiden, het gezicht bijna geheel bedekt door hun lange, ongekamde haren.'<sup>236</sup> Tijdens de tocht door Polen identificeerde zij de joden als Aziatisch en barbaars: 'De joden, die hier zeer talrijk zijn, dragen lange zwarte jurken met een ceintuur om hun middel. Op hun hoofd prijkt een zwarte met bont afgezette puntmuts, of een grote zwarte hoed van vilt. Hun vrouwen dragen een soort Moabitische turban.' Over de schapehuiden die de christenen droegen: 'de armen hebben er een die zwart ziet van het vuil.' En: 'De hutten zijn van hout en erg armoedig.'<sup>237</sup> Haar beschrijving van Pruisen was daarbij vergeleken veel neutraler geweest.

De grensovergang naar het Russische rijk bij de Niemen bij Kovno werd door haar ook neutraal beschreven en ook het zicht op Petersburg kreeg geen bijzondere vermelding. De vervolgreis door het Russische Rijk werd door haar niet anders beschreven dan Polen, het ging nog steeds langs houten huisjes, trieste dorpen, ontelbare joden, een lange stoet van vlooiën en luizen, wouden, zandwegen en armzalige vissershutten, met mensen gehuld in schapehuiden, door trieste verlaten streken. Opvallend genoeg was haar blik op de terugreis, in de zomer van 1825, aanmerkelijk positiever. Bij Dorpat zag de streek er dankzij de rijpe gewassen op het veld lang niet zo naargeestig uit als op de heenweg, tekende ze op. De overnachtingen waren opeens comfortabel, het vervoer was redelijk en weliswaar was het sparrenbos droefgeestig, maar toen ze daar uit waren was het gebied mooi en vruchtbaar. Zelfs over de joden, ook al vond ze hen vuil, klonk iets positiefs: 'Verscheidene joden hadden prachtige gezichten' en daarna gebruikte zij op de terugweg het oosten als vergelijkingsmateriaal: 'In lijfland staan mooie ruime boerderijen. De boeren maken er een gelukkiger en vrijere indruk dan die in Rusland.'<sup>238</sup>

Van der Harten tenslotte was op 18 maart 1830 vertrokken uit Zierikzee en reisde per

---

235 Coppens, *Marie Cornélie*, 76.

236 *Ibidem*, 76-77.

237 *Ibidem*, 78.

238 *Ibidem*, 78-87, 257-259.

diligence en stoomboot naar Hamburg en vandaar verder over land, door 'Oost-Europa', per snelwagen, om op 14 april in Sint-Petersburg te arriveren. Deze snelwagen, een postdiligence, was comfortabel en snel. De bagage kwam er afzonderlijk, met de langzame, ordinaire diligence pas twee dagen later achteraan. Wat de reis echter toch zwaar maakte, waren de vele overstromingen onderweg, zoals in de buurt van Meckelenburg, of ten oosten van Berlijn, waar de reizigers op planken moesten lopen en waar in beide gevallen de paarden tot de buik in het water moesten. Vaak stond de Zeeuw doodsangsten uit vanwege de slechte weg.<sup>239</sup> De route tussen Koningsbergen en Tilsit was zo slecht dat hij niet in het rijtuig durfde te blijven zitten en drie uur tot aan zijn knieën in het slijk baggerde. Het laatste stuk van de rit ging met een open karretje, een soort bakkers trog, zo beschreef hij het, hotsend en schokkend de hele nacht door de donkere bossen en bergen, treurig en onaangenaam. Ook hier dus het trieste van Wolff. Het Oost-Europadiscours was ook bij hem aanwezig. Het diffuse. Hij vond veel plaatsjes in Oost-Duitsland vies, de hele streek van Hamburg tot aan de Weichsel armoedig en Narva onaanzienlijk, morsig met houten huizen.<sup>240</sup>

Voor de vier militairen die in het kader van Napoleons veldtocht in 1812 naar Rusland reisden, vormde dit westelijk gebied het strijdtoneel, met veldslagen bij Borisov en Polotsk bij de Berezina, op plekken iets ten zuiden van de reisroutes naar Sint-Petersburg. Van Aerssen en Boisminant bleven als enigen helemaal in dit gebied, terwijl luitenant Krieger en kapitein Wagevier via Vitepsk ver naar het oosten en zuidoosten werden gevoerd. Ferdinand Vermeulen Krieger reisde in eerste instantie, op de heenweg vanuit Antwerpen via Berlijn en Koningsbergen naar Smolensk als verste punt, precies rond de 'Wolff-grens'. Carel Johannes Wagevier was kapitein in het 125ste linieregiment infanterie. Hij vertrok op 29 juni 1812 met zijn bataljon vanuit Groningen.<sup>241</sup> Zijn hele avontuur duurde ruim twee jaar, tot 1 oktober 1814. Ook hij kwam tot Smolensk. Hij verdedigde de stad Borisow en dekte de aftocht van Napoleon bij de Berezina, in een hevig brandend inferno met van man tot man gevechten, maar werd net als Krieger, die ook bij Borisow had gevochten, in november krijgsgevangen gemaakt.<sup>242</sup> Krieger

---

239 Reisverslag Johannes van der Harten (1830), 1-20.

240 *Ibidem*, 11-14, 19-20.

241 C.J. Wagevier, *Aanteekeningen*, 7,19. Het 125ste en het 126ste van Krieger kwamen later onder dezelfde legerleiding. Ze werden grotendeels vernietigd. Zie Welten, 'Hollandse krijgsgevangenen in Rusland.' Klaarblijkelijk was Wagevier een sociale man, want hij ging onderweg in de Duitse landen bij vele kennissen op bezoek. Zie hiervoor: Wagevier, *Aanteekeningen*, 9-10. Zijn bataljon zou later onderdeel worden van het 9e legerkorps.

242 Wagevier, *Aanteekeningen*, 29, 46, 49.

moest als krijgsgevangene in een zware tocht met een groep van 400 officieren en 2300 soldaten naar het noorden lopen, naar zijn winterverblijf Witebsk, waar ook Wagevier 37 dagen in bittere armoede doorbracht. In de daaropvolgende winter verbleven beide mannen in ernstig zieke toestand in Witebsk.<sup>243</sup> Wagevier werd op 15 januari 1813 uit Witebsk weggevoerd, per slede, maar verbleef uiteindelijk ook nog vijf weken half ziek op het landgoed van een weduwe.<sup>244</sup> De grensovergang van Pools-Rusland naar het eigenlijke Rusland via het passeren van de rivier de Memel leek Wagevier eigenlijk niets te doen, evenmin had hij kennelijk een grensgevoel bij Smolensk, een plek juist op de 'Wolff-lijn'.<sup>245</sup>



Afbeelding 3: Smolensk in november 1812. Krieger en Wagevier kwamen tot hier.

Sinds Het Koninkrijk Holland in 1810 bij Frankrijk was ingelijfd waren militairen rechtstreeks in Franse dienst en de voorheen Staatse militairen Krieger, Van Aerssen, Wagevier en Boisminart werden in 1812 onderdeel van Napoleons legers naar Rusland. Er waren dan ook onder meer vier regimenten Hollandse linie-infanterie ingelijfd.<sup>246</sup> Er gingen in totaal ongeveer 15.000 Hollanders naar Rusland, waarvan er maar enkele honderden terugkeerden.<sup>247</sup> Van het totale internationale leger van 450.000 man werden circa 215.000 krijgsgevangen gemaakt, de

---

243 Van Rees, *Vermeulen Krieger. Tafereelen*, 30-48; Wagevier, *Aanteekeningen*, 55, 65.

244 Wagevier, *Aanteekeningen*, 62, 74.

245 *Ibidem*, 23, 28.

246 Welten, 'Hollandse krijgsgevangenen', 53. Het 123e, 124e, 125e en 126e regiment linie-infanterie. Daarnaast waren er Hollandse regimenten lichte infanterie, huzaren, kurassiers en keizerlijke gardes.

247 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 34.

overgrote meerderheid heeft het niet overleefd.<sup>248</sup> Dominic Lieven heeft aan ander beeld voorgesteld tegenover het gangbare, enigszins Eurocentrische beeld uit de Anglo-Franse historiografie waarin Napoleons verloren oorlog voornamelijk wordt toegeschreven aan externe factoren als extreme koude en pech. Dit beeld is minder oriëntalistisch, waarin niet automatisch uitgegaan wordt van de superieure kracht van Napoleon, maar van de intrinsieke kracht van Rusland. In dit nieuwe beeld won Rusland de oorlog op eigen kracht, doordat zijn leiders slimmer en beter toegerust waren dan Napoleon.<sup>249</sup>

Werd Lievens beeld door de militairen bevestigd? Hier zit een verschil in toon tussen de twee handgeschreven teksten uit 1812-1814 aan de ene kant en de gedrukte teksten uit 1820 en 1824 aan de andere kant. In de latere geschriften wordt aanmerkelijk meer waardering uitgesproken voor de Russen dan tien jaar eerder. Waar de reizigers voor 1815 nauwelijks repten over bijvoorbeeld de Russische nationale identiteit, laat staan over de gezegende Alexander, gebruikten enkele latere schrijvers de term vaderland in een veel romantischer, nationalistische betekenis.<sup>250</sup> Waar de termen Rus of Hollander in de achttiende eeuw alleen werden gebruikt om iemands herkomststreek mee aan te duiden, kreeg de term in het begin van de negentiende eeuw de bovengenoemde, veel emotionelere lading. Waar Van Aerssen en Krieger zich in deze zin nog niet uitlieten over de Rus, zo kenschetste Wagevier de Russen als dapper en vaderlandslievend. Alle brave Russen waren vaderlandslievend, ze verdedigden hun vaderland. Een volk dat er zo over dacht was onoverwinnelijk. Ook getuigde hij herhaalde van het rationeel optreden van het Russische leger: 'wisten zij nauwkeurig de weg, langs welken wij komen moesten. Bijna geen van hunne schoten miste dus.'<sup>251</sup>

Ook bij Boisminart is dit te zien: 'de Russen, (...), wisten zich zeer wel te redden; en de onderscheidene gedeelten van hun leger deden een meesterlijken terugtocht, zonder aanmerkelijke schade te lijden.'<sup>252</sup> Boisminart was zeer te spreken over het Russische krijgskundig inzicht. Ook schreef hij:

'Want van nu aan begon de verbolgen Rus in elken Franschman den verderver van zijn vaderland, den verwoester zijner heiligdommen, den roofgierigen belager zijner natie - en dus zijnen persoonlijken vijand te

---

248 Welten, 'Hollandse krijgsgevangenen', 58; Detrez, *Rusland, een geschiedenis*, 189.

249 Lieven, *Rusland tegen Napoleon*, 593.

250 Zie bijvoorbeeld voor het nationalisme in deze boeken: Wagevier, *Aanteekeningen*, 8, 15, 20, 24, 93-94, 184-185 en D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 3, 17, 140, 191, 230, 423.

251 Wagevier, *Aanteekeningen*, 2, 48-50, 145.

252 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 115.

zien.<sup>253</sup>

Ook ontbrak het beiden bepaald niet aan kritiek op de Fransen en Napoleon en ook hierin verschillen ze van Krieger en Van Aerssen. Wagevier vond bijvoorbeeld over de Fransen: 'Rijk des geweldenaars.'<sup>254</sup> Boisminart sprak in verband met Napoleon over: 'hersenschimmige plannen' en: 'onverdragelijk in zijne ontevredenheid.' Ook deed Napoleon volgens Boisminart de Russen tegenover zijn generaals als veel zwakker voorkomen dan ze in werkelijkheid waren. En: 'waar het kwaad zijnen meester ten verderve voert, verblindt het hem eerst. Door een valschen wapenroem begoocheld.'<sup>255</sup> Boisminart en Wagevier waren in de jaren twintig dus bepaald niet vleierend over Napoleon en kenden de verloren veldtocht aan hemzelf toe. Het perspectief waarmee in de jaren twintig naar het Russische leger werd gekeken werd dus gekleurd door respect voor de Russen, hun krijgskunde en hun grote en gezegende overwinnaar tsaar Alexander.<sup>256</sup> Het beeld van Lieven werd dus door de late twee militairen bevestigd, men dichtte de Russen kracht toe en het recht het eigen vaderland te verdedigen zonder te proberen hun prestaties aan het lot of het weer toe te schrijven. Dit is verklaarbaar omdat na 1815 nog de Russofiele houding, zeker ten opzichte van Alexander, overheerste en men Napoleon juist als tiran zag. Zowel de twee schrijvers als hun leespubliek zullen hierdoor beïnvloed zijn. De geschriften die ter plekke, tussen 1812-1814 zijn geschreven, hielden geen rekening met een publiek en werden geschreven door militairen die zelf onderdeel van Napoleons leger uitmaakten. Ook een oriëntalistische visie is bij de eerste twee niet waar te nemen, zoals al vaker geconstateerd gebruikten lager opgeleiden deze minder omdat hun uitgangspunt ook minder Verlicht was.

Baron Van Aerssen kwam in Pleskow, Vitebsk, Polotsk en Borisov, Boisminart in Polotsk, Kovno en Wilna. De Zuid-Afrikaanse baron ging in 1812 als kapitein in het 123<sup>e</sup> linieregiment naar Rusland, waar hij al op 24 juni de Russische grens passeerde. Op 18 en 19 oktober 1812 nam hij deel aan de gevechten in Polotsk. Hij beschermde de brug over de Duna en net als Krieger en Wagevier werd hij in november krijgsgevangen gemaakt. Hij belandde onder erbarmelijke omstandigheden in diverse kloosters te Polotsk om na enige maanden op eigen initiatief met een kameraad naar Pleskow te reizen, op een kibitka door de besneeuwde vlakten.

---

253 *Ibidem*, 228.

254 Wagevier, *Aanteekeningen*, 3.

255 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 143-144, 226.

256 Dit respect was al ontstaan bij de zegetocht van Alexander in Parijs in 1814. Zie Zamoyski, *Napoleons fatale veldtocht*, 475.



Dit was alleen mogelijk omdat de vriend dienst nam in het Russische leger, maar Van Aerssen weigerde dit pertinent en verbleef tot 1 mei 1814 in Pleskow. Over de terugreis naar Nederland is weinig bekend omdat het dagboek abrupt eindigde.<sup>257</sup>

Luitenant Krieger was in het 126<sup>ste</sup> linieregiment, onderdeel van het 9e legerkorps onder leiding van maarschalk Victor, hertog van Bellune. Hij maakte deel uit van een reservekorps, zodat hij ver na de hoofdmacht pas op 4 september 1812 de Russische grens bij de Niemen overtrok. Zijn regiment werd grotendeels vernietigd tijdens gevechten bij de Berezina, hij bracht vervolgens de winter door in Vitepsk en hij was hierna eigenlijk maar kort in 'Oost-Europa', want vanaf Vitepsk bereikte hij op 27 april 1813 de rivier de Taroba. Hij schreef hierover:

'Deze revier sepereerde het oude russische polen met het oude rusland; man sag ook dadelijk; door de dragt alsmede de properheid in hunne huijzen; dat wij in een andere landstreek waren.'<sup>258</sup>

Dit was de oude geografische grens van het Pools-Litouwse Gemenebest, waarvan het oostelijk deel bij de laatste deling in 1795 bij Rusland kwam. Deze plek lag echter precies op de 'Wolff-lijn', dus hier vielen een geografische en een imaginaire grens samen. Krieger zag Rusland als minder barbaars dan Polen: 'maar de properheid in de huijzen is veel meer, tegen de menschen in poolen.'<sup>259</sup> En: 'Rustdag, wij waren twee en twee bij de inwone gelogeed, de zindelijkheid was buitengewoon,' en: 'waar wij buitengewoon goed door de boeren onthaald wierde.'<sup>260</sup> Krieger is zich bewust van de overgang en hij leek de 'Oriënt' als schoner en dus minder barbaars te beschouwen dan 'Oost-Europa'. Wagevier passeerde overigens enkele maanden later dezelfde plaats, maar repte niet over grenzen.<sup>261</sup> Boisminart op zijn beurt was eerste luitenant bij het 124ste linieregiment onder leiding van de hertog Van Reggio.<sup>262</sup> Vandaar uit maakte hij de aftocht uit Rusland mee, een helletocht vol extreme ontberingen via Wilna en Kovno. Meerdere malen was hij daarbij getuige van het passeren van Napoleon en de keizerlijke garde. Van zijn regiment van circa 2500 man kwamen slechts achttien soldaten en één officier

---

257 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 32-33, 91. Zie ook Welten, 'Hollandse krijgsgevangenen', 51. Zie ook, theoretisch over de veldtocht: Lieven, *Rusland tegen Napoleon* en Zamoyski, *1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou*.

258 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814), 1649; Van Rees, *Vermeulen Krieger. Tafereelen*, 35-40. 259 *Ibidem*, 1651.

260 *Ibidem*, 1657-1658.

261 Wagevier, *Aanteekeningen*, 81.

262 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 6,9.

levend weer thuis.<sup>263</sup> Krieger daarentegen bleef heel wat langer in Rusland, na zijn krijgsgevangenschap keerde hij pas op 3 september 1814 in Nederland terug.



*Afbeelding 4: Terugtocht uit het Russische rijk, tussen Vilnius en Kaunus.*

## 2.4 Ten oosten van de lijn

Welke relevante Russische plaatsen liggen in de verbeelde 'Oriënt'? Moskou, Tver, Jaroslavl, Kazan, het zuidelijke Wolgagebied. Wie vanaf de Krim naar het oosten reist, komt in Tsjernoyar bij Astrachan terecht. Alleen Meerman en de twee krijgsgevangenen Krieger en Wagevier kwamen ten oosten van de 'Wolff-lijn', de militairen overigens heel wat oostelijker dan Meerman. Deze Hagenaar reisde van maart tot november 1799 vanaf Sint-Petersburg, dus vanaf de noordelijke pool naar het Zuidoosten, naar de 'Oriënt', namelijk naar Moskou via Novgorod en Tver en weer terug.<sup>264</sup> Volgens Wolff bij monde van zijn reiziger William Coxe, die ook de reis tussen de 'beide hoofdsteden' maakte, was de terugreis van Moskou naar Sint-Petersburg een reis vanuit de barbarij naar meer beschaving. Naar het oosten werd het juist barbaarser. Coxe vermeldde dat hij zich op weg van Smolensk naar Moskou richting de Oriënt bewoog.<sup>265</sup> Bij Meerman was daar niet veel van te merken. Hij vond de tocht terug naar het Noordwesten juist

---

263 Burlage, 'Levensbericht van Willem Pieter', 505-524. Hij en zijn vriend De Groot Stiffry waren overigens de eerste Hollanders die hun vaderland weer bereikten.

264 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 405-437.

265 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 31-35.

zwaarder en veel langer duren dan de heenreis, maar dit kwam vooral door het slechtere weer en de ondergelopen modderboel. Hier is opnieuw een reiziger die een meer of minder Oriëntaalse wereld mede waarnam afhankelijk van het perspectief. In de reis naar het noordwesten zag Meerman de dingen juist verslechteren, mede door zijn zeer slechte reis door het barre weer. Op de route vanaf Sint-Petersburg, voorbij Novgorod, zag hij:

'onderweegs langs welker huizen uit- en inwendig eenige vercierselen en luxe waren te koste gelegd: van buiten met geschilderde blinden, en uitgecampaneerde Frises, van binnen met Porcellein en meubelen die niet in Rusland t' huis hoorden.'<sup>266</sup>

Er waren zelfs meubels, een teken van beschaving in het Oost-Europadiscours. Anders dan bij Wolff wordt beschreven, nam de luxe op de weg van Sint-Petersburg naar Moskou in Meermans ogen juist toe. Ook werden, verder op dezelfde route, tussen Novgorod en Twer, de dorpen hoe langer hoe 'carakteristieker' en in Twer, al bijna zo oostelijk als Moskou, had hij een van de beste herbergen en zag hij moderne stenen woongebouwen en ook over het volgende, nog oostelijker plaatsje Klin, oordeelde hij positief.<sup>267</sup> In een erg oriëntaalse wereld voelde Meerman zich klaarblijkelijk niet. Van Woensel, die verder rondreisde dan de Krim en Sint-Petersburg zonder dat hij daar expliciet verslag van deed, had in 1781 dezelfde opvatting over Twer als Meerman.

'Van de andere zyde op den weg na Moikou in Twer komende, zou men vermoeden, in een der *faux bourgs* van Parys te zyn. (...); de huizen zyn alle in den Italiaanschen bouwtrant, onder een gevel, de smaak lynrecht.'<sup>268</sup>

Wel was de omgeving aan de andere kant vervuld van het barbaarse, dus het geheel was toch vol contrast. Zo hadden de boerenhuizen geen beddengoed, in de dorpen en stadjes ontbrak klok en krant en in een zogenaamde stad, vlak bij Sint-Petersburg, was smit noch wielenmaker aanwezig. De hout-chaussee en het moeras ontbraken ook nu weer niet.<sup>269</sup> 'Eene ellendige boerenkamer, welke een bed boven op de kagchel', klaagde Meerman en de reiskoets was niet

---

266 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 410-411, 426.

267 *Ibidem*, III, 424, 430, 434.

268 Van Woensel *De Tegenwoordige staat van Rusland*, 150.

269 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 411-418.

goed en de wielen nog minder.<sup>270</sup> Er zijn overeenkomsten tussen de beschrijving van Coxe en Meerman. Ook bij Coxe het voortdurende moeras, de wegzinkende weg, het moeizaam schudden in de wagen, de onhandig in elkaar gezette wielen die kapot gingen door de slechte wegen. Rusland kwam zodoende, door de slechte werking van het wiel, niet door de allereenvoudigste beschavingstest.<sup>271</sup>

Ook meende Meerman dat: 'De weg golfde als de baren der zee.'<sup>272</sup> Dit doet denken aan De Ségur, die volgens Wolff zich in Oost-Europa soms op zee voelde, in een tussen-geografische ruimte, zonder precieze locatie in tijd of geschiedenis, maar met zulke inversies van de natuur dat zelfs landreizen waren veranderd in een 'ocean.'<sup>273</sup> De leegte, de moerassen, hier in de schemerzone op de 'Wolff-lijn', ergens op het platteland tussen Novgorod en Sint-Petersburg, beleefde Meerman zijn eigen dramatische 'zee-ervaring', los van tijd en geschiedenis. Het ging deels over een 'allerjammerlijkste Hout-chaussée', te midden van moerassen en een vijandige plattelandsbevolking en vooral gevangen in de onmetelijke leegte.<sup>274</sup> Meerman raakte zo geagiteerd dat hij – verder hoogst zeldzaam – deze passage in de 'wij-vorm' beschreef. Het is één van de schaarse momenten waarop de lezer zich realiseert dat op de reis ook nog een mevrouw Meerman mee was. Hij suggereerde bovendien dat de reiziger niet erg kon bouwen op hulp van de plaatselijke bevolking:

'Wij konden het in het onze niet houden zonder met de eene hand elkander, en met de andere eenen riem vast te houden, en waagden het slechts oogenblikken met opgehaalde vensteren te zitten. Ik durf mij niet verbeelden, welke hier de gevolgen van het omvallen zouden geweest zijn, in het midden van een weg, waar men geen voet kon zetten dan in water en Moeras, en waar, bij gebrek van alle bewoening tusschen Dorp en Dorp, men uren lang naar hulp zou hebben moeten wachten, die ik bovendien zeer veel reden heb te gissen, dat nog traager zou aangekomen zijn, dan de natuur der zaake het vereischte: daar een hoope werkvolk aan de Landstraat mij eens, toen ik in de Moeras bleef steeken, zijne medewerking volstrektelijk weigerde.'<sup>275</sup>

In april 1799 arriveerde Meerman in Moskou en bracht daar de zomer door. Ook reisde hij in de omgeving van deze stad naar verschillende paleizen, buitenverblijven en kloosters, maakte een

---

270 *Ibidem*, III, 408-410.

271 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 34-35.

272 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 429.

273 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 19.

274 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 413. Het gaat hier over een houten weg.

275 Meerman, III, 415. Meerman was getrouwd met Anna Mollerus, dochter van de president van de Hoge Raad.

tocht naar het oostelijker en op vier dagreizen van Moskou gelegen Jaroslaw, door een streek die 'veel bevalliger' was dan de westkant van Moskou. Hij moest echter halverwege terugkeren en bereikte Jaroslaw nooit, wegens ziekte. Hij bracht een bezoek aan de aartsbisschop van Moskou, Platon en op de terugreis naar de hoofdstad in oktober ging het via het grote klooster Nieuw Jerusalem naar Klin.<sup>276</sup>

Meerman was naast het korte bezoek van Wagevier de enige reiziger die Moskou aan-deed. Dat kan wellicht worden verklaard vanuit het feit dat hij ook de enige Grand Tour-reiziger was. In zijn geschriften wordt de motivatie voor de tocht naar Moskou weliswaar nergens expliciet beschreven, maar aannemelijk is dat hij als Grand Tourman uit belangstelling ging en als Verlicht statisticus om met eigen ogen ook het Rusland buiten Sint-Petersburg te zien. Voor de andere reizigers gold dit niet, de Napoleontische militairen konden hun bestemming uiteraard niet zelf kiezen en de vaderlandse regimenten deden Moskou in principe niet aan. Voor de andere zakelijke reizigers was Moskou niet interessant. Hun werk gerelateerde reisdoelen brachten hen naar handelscentra en Beurzen, naar de Legislatie en naar de marine, met andere woorden naar grotendeels op West-Europa en op de buitenwereld gerichte doeleinden in de stad aan de Nawa. Dergelijke bestemmingen had Moskou niet of nauwelijks te bieden. De voormalige hoofdstad in het centrum van het Rijk was sinds de verrijzing van Sint-Petersburg naar het tweede plan verdrongen. Moskou was erfdrager van zowel het wereldlijke als het christelijke Byzantium geworden bij de val van Constantinopel in 1453 en zijn heerser noemde zich vanaf die tijd tsaar, Russisch voor Caesar. Moskou had in de eeuwen daarvoor een Aziatisch karakter gekregen door de invasies van de Tartaren vanaf 1223.<sup>277</sup> Dit Aziatisch getinte rijk heette Moskovië.

Meerman raakte onderweg naar Moskou ernstig ziek. Het bezoeken van de omgeving lukte maar in beperkte mate en vanwege zijn ziekte keerde hij snel terug naar Moskou, waar hij 14 dagen door zijn vrouw werd verzorgd. In Moskou bezocht hij het Kremlin en hij beklom de 'grote Iwan', de hoogste toren van de stad. Vandaar had hij een goed uitzicht over heel christelijke Moskou: 'met haare duizenden van gouden, zilveren en gecouleurde Koepels boven de Kerken.'<sup>278</sup> Net als in Sint-Petersburg bracht hij regelmatig visites aan elitehuizen.<sup>279</sup> Deze huizen van rijke Russen die regelmatig gasten ontvingen, fungeerden als alternatief voor een

---

276 Idem, IV, 1-147, 156-157.

277 Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, 19-23, 26-30.

278 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* IV, 1-20, 56.

279 Idem, IV, 36.

echte publieke ruimte, die in Rusland niet bestond.



*Afbeelding 5: Het Kremlin, gezien vanaf de Moskwa. De vele kerktorens zijn goed*

De tweede reiziger die kort de oude hoofdstad aandeed was Wagevier in 1814, op de terugreis vanuit zijn verbanningsoord nabij Kazan naar huis. De stad had vijftien jaar na Meermans bezoek een heel ander aanzien gekregen, het was immers enkele jaren daarvoor, in 1812, voor een groot deel in vlammen opgegaan. Vooral de houten huizen waren door de vlammen verzwolgen, maar het Kremlin niet. Wagevier, die met zijn kameraden een verzoek had ingediend voor uitbetaling van daggeld bij de Moskouse stadhouder in het Kremlin, werd eruit gegooid omdat Moskou voor vrijgelaten krijgsgevangenen verboden terrein was. Hij werd daarop met deze krijgsmakers door Kozakken en Baschieren stapvoets door de half afgebrande stad gevoerd, terwijl: 'Er verzamelde zich hier en daar eene menigte menschen, uit de geringste volksklasse, langs de straten, waardoor wij in de smadelijkste bewoordingen uitgeroepen en van tijd tot tijd met steenen begroet werden, die gelukkig niemand onzer eenige kwetsing toebagten; doch het werpen met paardendrek moesten wij voor lief nemen.'<sup>280</sup>

---

280 Wagevier, *Aanteekeningen*, 161–169, 178.

Wolff beschreef De Ségurs reis van Sint-Petersburg naar Moskou in juni 1785 als een van de begeleiders van Catharina. Opnieuw dezelfde reis die Meerman maakte. De Ségur noemde Moskou een mengeling van hutten, rijke koopmanshuizen en prachtige adellijke paleizen. Hij zag tegengestelde manieren, verschillende eeuwen door elkaar en een mengeling van woeste en beschaafde volkeren, Europees en Aziatisch. Een diffuse Oost-Europa stad, verwarrend, contrasterend en vol illusies. Een soort kolossaal Potemkin-dorp. Kerken, torens, koepels, alles glinsterde door elkaar in een vreemd contrast met de houten krotten. Inderdaad, een stad van illusionaire afleiding.<sup>281</sup> Hoe construeerden de enige twee Nederlandse bezoekers Moskou?

Moskou, zoals gezegd gelegen ten oosten van de 'Wolff-lijn', werd door Meerman gezien als een stad die conceptueel tot Azië, maar geografisch tot Europa hoorde. Dat hij het conceptuele en het geografische uit elkaar haalde, is een bevestiging van Wolffs theorie.

'dien men in dat Rijk door de verplaatsing der Hoofdstad , indien ik mij' zoo uit mag drukken, uit Asiën in Europa, en door de overhelling van Peter I en zijne Opvolgeren tot al wat Europeesch was; uit de Barbarey in het tot verblindens toe heldere licht der Cultuur van ons Waerelddeel, (...), gemaakt heeft.<sup>282</sup>

En:

'Van de nieuwere of Europaeische Hoofdstad des Russischen Rijks heb ik, (...) mijne Leeze ren reeds naar de oude Asiatische gevoerd: want, schoon nog in ons Waerelddeel gelegen, verdient Moscou inderdaad geen anderen naam. (...) Nationale gebruiken waarvan in Sint-Petersburg slechts de flauwe weerkaatsing ziet.'<sup>283</sup>

Meerman construeerde Azië als barbaars en Moskou als Aziatisch. De regent vatte Moskou op als locatie van de nationale identiteit, met het van oudsher godsdienstige Kremlin – 'aan den Kreml het zonderlinge en Nationaale te doen verliezen,'- als symbool van die identiteit.<sup>284</sup> Verder viel het Aziatische karakter van de kerkelijke architectuur hem op, zonder daar een waardeoordeel over uit te spreken: 'Perzisch, Indiaas, Tartaars, 1000 torens en koepels.'<sup>285</sup> Hij kende het Aziatische niet zonder meer negatieve aspecten toe. Zo vond hij de oude Tartaarse architectuur mooi en beschouwde hij de Mongoolse veroveraar Timoer Lenk als groot: 'van den grooten Ta-

---

281 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 24, 31-32.

282 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden III*, 80.

283 *Ibidem*, IV, 1.

284 *Ibidem*, IV, 11.

285 *Ibidem*, IV, 24.

merlan afkomstig.<sup>1286</sup> Van enige negatief oordeel over barbaren of Tartaren lijkt hier geen sprake. Meerman zag Moskou dus als het imaginaire Azië, maar het geografische Europa. Hij contrasteerde het barbaarse, Aziatische en orthodoxe Moskou tegenover Sint-Petersburg als Europees en Verlicht. Ook hier echter weer het ambigue, want ook Moskou noemde hij soms Europees: 'geen ander stad in Europa.'<sup>1287</sup> Meerman wist kortom niet altijd of hij Moskou nu in Europa of in Azië moest plaatsen. Met zijn bewondering voor Timoer toonde hij bepaald geen oriëntalistische visie, wat misschien door zijn achttiende-eeuwse statistische inslag verklaard kan worden. Meerman was immers een: 'exponent van de op zelfstandige opinievorming gerichte Verlichting.'<sup>1288</sup> Hij zal zich daarom niet veel hebben aangetrokken van conventies over bijvoorbeeld Tartaren, maar hebben getracht zich een eigen beeld te vormen van het eigene van andere volken.

Wat bij Wagevier opvalt in dit deel van het reisverhaal is de onbeschaamdheid van een verzoek tot uitbetaling van achterstallige betalingen in een stad die zo zwaar door het Napoleontische leger getroffen was. Er sprak een zekere minachting uit voor de Russen en voor Moskou, alsof het er niet veel toedeed dat hun stad in vlammen was opgegaan. Verder werden weinig woorden aan de stad zelf besteed, ook het grotendeels ongeschonden Kremlin werd niet beschreven. Ook dit getuigde van enige minachting. De enige kwalificatie die Wagevier gaf was: 'Wereldstad.'<sup>1289</sup> Het lijkt er daarom op, dat Wagevier juist wel met een oriëntalistische visie en enigszins minachtend naar Moskou keek.

---

286 *Ibidem*, IV, 7,8.

287 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden IV*, 44.

288 Hagen, 155.

289 Wagevier, *Aanteekeningen*, 161.





Afbeelding 6: Moskou na de brand van september 1812. Wagevier kwam later in de verbrande stad.

Krieger en Wagevier brachten de winter dus door in Witebsk. Welk beeld construeerden ze van de 'Oriënt', waarin juist deze twee militairen daarna zo diep werden meegevoerd? Beiden werden vanuit Witebsk in het voorjaar van 1813 naar het Zuidoosten afgevoerd. Niet in dezelfde groep overigens. Krieger zat in een eerder transport en werd met een groep krijgsgevangenen weggevoerd in april en Wagevier een maand later in een groep met onder meer 76 officieren, via Wologda en Kostroma, langs de Wolga, via vooral aan het begin uitputtende dagmarsen vol honger, armoede en ziekte.<sup>290</sup> De officieren hoefden overigens op den duur niet te lopen, maar hadden de beschikking over paard en wagen of een slee. Zowel Krieger als Wagevier verlangde ernaar de stad Wologda te bereiken, maar beiden raakten teleurgesteld. De bevolking was vijandig en de inkwartiering armzalig. Krieger kwam hier op 4 juni aan, Wagevier op 10 juli. Na deze stad liepen hun wegen niet langer parallel, Krieger belande via Saratov, de dorpen van de Wolga-Duitsers en de gebieden van de Kalmukken steeds dieper in het zuiden om te eindigen in de aan de Wolga gelegen provincieplaats Tschernyi-jar bij Astrakan aan de Kaspische Zee. Hij zou hier 11 maanden krijgsgevangen blijven, tot mei 1814.<sup>291</sup>

290 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814); Wagevier, *Aanteekeningen*, 87.

291 Van Rees, *Vermeulen Krieger. Tafereelen*, 50-54; Wagevier, *Aanteekeningen*, 90.

Wagevier op zijn beurt werd haast pal naar het Oosten gevoerd en bereikte op 1 september Kasan en enige tijd later het nog oostelijker gelegen Minskelinski in Siberië. Een half jaar durende reis vanuit Vitebsk was het geweest, waarbij het na Tscheripowitz door vooral bossen en dorpen ging, waarvan hij de bewoners karakteriseerde als goed, eenvoudig en dom. De krijgsgevangenen vermaakten zich met hun: 'onnoozelheid.'<sup>292</sup> Daarmee werd bedoeld dat de dorpelingen niet bekend waren met moderne zaken als horloges of Franse gouden munten. Deze oriëntalistische visie gaf de krijgsgevangenen een superieur gevoel vanwege hun 'modernere' samenleving.<sup>293</sup> Voor het overige gaf Wagevier op zijn reis naar de 'Oriënt' geen merkbaar ander beeld dan in de meer westelijke delen, er waren barbaarse stereotypen aan de ene kant, vele uitnodigingen van de Franstalige elite aan de andere kant en herkenningpunten die aan West-Europa deden denken. Dit betrof bijvoorbeeld kleppers die net als Nederland het uur van de nacht aankondigden, een tabak, een soort café, zoals ze in Frankrijk hadden, een Russische variant op de Nederlandse bierwagen en ski's zoals in Noorwegen.<sup>294</sup> Naast de hier en daar oriëntalistische visie lijkt het er daarom toch ook op dat Wagevier deze oostelijke Russen in veel opzichten helemaal niet als de 'Ander' zag, maar juist eerder oog had voor de overeenkomsten met West-Europa. Deze benadering is dan ook Rousseauaans. Door de verbinding die hij steeds met Europa maakte lijkt hij daarom vooral het oostelijke deel van zijn reisroute eerder als Europees dan als Russisch te beschouwen. Van een 'Oriënt' is bij hem dan ook geen sprake.

Enmaal in Siberië waren ze met veertig officieren waaronder zes Hollanders, de anderen waren Fransen, Italianen, Duitsers en honderd soldaten. De Hollanders voegden zich samen.<sup>295</sup> In Minskelinski werd hij na enige tijd in het landhuis van een landedelman, Stefan, opgenomen, waar hij van november 1813 tot juni 1814 een luxe kosthuis had.<sup>296</sup> Krieger op zijn beurt verbleef in een huis met zijn kameraad Van der Netten en verliet op de terugweg de 'Oriënt' via Orel en Jarosjawl om bij Smolensk weer in het imaginaire Oost-Europa te belanden en zo verder via Minsk en Berlijn naar het Westen te reizen.<sup>297</sup> Wagevier ging op de terugreis met een groep kameraden via Kasan, Moskou en Riga, waar ze een schip naar Texel vonden.<sup>298</sup>

De jonge en geharde militair Krieger schreef doorgaans laconiek en opgewekt over zijn

---

292 Wagevier, *Aanteekeningen*, 88-89, 94-117.

293 *Ibidem*, 98.

294 *Ibidem*, 100-102.

295 *Ibidem*, 118-120.

296 *Ibidem*, 126- 156.

297 Van Rees, *Vermeulen Krieger. Tafereelen*, 62.

298 Wagevier, *Aanteekeningen*, 7,19, 161, 169,178.

halfjaar durende tocht van Noordwest- naar Zuid-Rusland door moerassen en regen. De paarden waren schoon of het weer was goed: 'maakte dien dag 35 wersten onder een aanhoudene regen, en zeer slegte wegen dog wij hadden zeer schoone paarden, dier altijd Draafde of galoppeerden' en: 'Bij schoon weer maakte wij dien dag 35 wersten, waarvan geduurende 19 wersten door een Bosch, en zeer slegte mourrassige wegen.'<sup>299</sup> Het duistere moeras van Oost-Europa komt ook bij hem terug. In de 'Oriënt.'

Behalve Meerman maakte ook Krieger een onderscheid tussen imaginaire en bestaande politieke grenzen. Eerst kwam hij bij Pensa aan, een stad die in de zeventiende eeuw als grens-post van het Russische rijk was gesticht en hij schreef hierover: 'De Stad Pensa is niet groot, (...) het is daar de grenssen van Europa'.<sup>300</sup> De reis ging verder naar het Zuidoosten en op zes uur reizen van Pensa arriveerden ze in de volgende stad, Saratov aan de Wolga. Krieger schreef:

'Heedens maakte ik den grootste marsch dien ik ooit gemaakt hebbe, ofschoon het maar 24 wersten of 6 uren zijn, wij verlieten de grenssen van Europa! En kamen in Asien arriveerde in de hoofstad van het gouvernement Saratov.'<sup>301</sup>

Geografisch was de afstand tussen Pensa en Saratov slechts zes uur reizen en formeel lag de oostgrens van Europa in die tijd ook inderdaad bij de grensstad Pensa, maar de imaginaire afstand ervoer Krieger als een enorme sprong en hij schreef het zelfs met uitroeptekens. Dit komt overeen met de gewaarwordingen van Wolffs reiziger Salaberry, die zich zeer bewust was het einde van Europa te hebben bereikt, in een positie op zeshonderd stappen van Azië.<sup>302</sup> Ook Wagevier was zich bewust van imaginaire grenzen, in Kazan gaf hij aan dat de oude, Tartaarse stad voorheen bij Azië hoorde. Het Russische deel had houten huizen, het Tartaarse deel had stenen huizen, die bovendien veel zindelijker waren.<sup>303</sup>

## 2.5 De uitvinding van Oost-Europa

Larry Wolff kende veel betekenis toe aan de aanduidingen van de vier windrichtingen in

---

299 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814), 1656-1658.

300 *Ibidem*, 1676. Pensa ligt 600 kilometer ten Zuidoosten van Moskou en werd in 1663 gesticht met een fort op de grens van het Rijk.

301 *Ibidem*, 1677.

302 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 48.

303 Wagevier, *Aanteekeningen*, 107-108.

imaginaire betekenis, waarmee een mentale map werd geconstrueerd. Engelse en Franse reizigers, zoals William Coxe en Louis-Philippe De Ségur gaven volgens Wolff aan het Oosten te hebben gevonden terwijl ze op zoek waren geweest naar het Noorden. Er zou in de late achttiende eeuw een nieuwe, moderne Oost-West oriëntatie zijn ontstaan die in de plaats kwam van de Noord-Zuid dichotomie uit de Renaissance. Een noordelijke geografische perspectief zou daarom in de late achttiende eeuw al een anachronisme zijn geweest.<sup>304</sup> Het barbaarse van het Noorden zou namelijk overgaan op het Oosten en het beschaafde van het Zuiden op het Westen.

De ontdekker van 'Oost-Europa', de eerst die de term: 'the east (l'orient) of Europe' volgens Wolff zou gebruiken was De Ségur in 1787.<sup>305</sup> Wolff keek naar de heenreis van de Fransman toen deze op weg naar Sint-Petersburg Pruisen verliet en Polen binnentrad. De Ségur kon dit toen echter niet zo netjes onder woorden brengen, volgens Wolff, omdat hij nog niet in het bezit was van de terminologie om het moderne onderscheid tussen West-Europa en Oost-Europa te benoemen. In de achttiende eeuw had het idee van 'Oost-Europa' nog geen vaste vorm gekregen, het was in ontwikkeling, het was nog bezig zich uit te kristalliseren in de gedachten en de woorden van de reizigers. Het idee van 'Oost-Europa' werd daarnaast ook wel opgevat met de taalkundige term: 'Sclavonia.' Zoals De Ségur het beschreef, lijkt het voor de hedendaagse lezer net of hij West-Europa verliet en in Oost-Europa belandde, aldus Wolff. De Ségur voelde, toen hij de betrekkelijk geringe afstand tussen Berlijn en Warschau overbrugde, dat hij een grens van grote betekenis was gepasseerd.<sup>306</sup> Wel moet daarbij bedacht worden dat het reisverslag van De Ségur pas in 1824 in druk verscheen en dat het dus niet alles kan zeggen over de achttiende eeuw. Het is onvermijdelijk beïnvloed door opvattingen en gevoelens zoals die in 1824 bestonden. Verwarrend is verder dat Wolff zelf alsmede zijn reizigers ook regelmatig de term 'Noorden' in de mond namen, zoals bij het bezoek van Catharina aan de Krim: *'the Cleopatra of the North'* en De Ségur had het over de hoofdstad van het Noorden.<sup>307</sup> De term slavonisch tenslotte wijst vooral op het gevoel van het gemeenschappelijke slavische, maar dat wil nog niet zeggen dat het gebied werkelijk als eenheid werd gezien.

Welke begrippen gebruikten de Nederlandse reizigers? De windrichting die de Nederlanders het meest bleken te gebruiken was het 'Noorden', meestal in de geografische

---

304 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 5, 26.

305 *Ibidem*, 141.

306 *Ibidem*, 12, 19.

307 *Ibidem*, 22, 126.

betekenis. Zo noemde Van Woensel Peterhof het: 'Versailles van het Noorden.'<sup>308</sup> Hij sprak in 1804 over Rusland als: 'het noordelijke deel van Europa.'<sup>309</sup> Meerman: 'Toen de twee Franschen hunne reis door het Noorden uitgaven.'<sup>310</sup> De Clercq schreef over de Russen: 'le Francais du Nord', Sint-Petersburg lokaliseerde hij, vanuit Berlijn gezien: 'in het barre Noorden' en bij de eerste aanblik van die stad schreef hij: 'De Rijksstad van het Noord'.<sup>311</sup> Het titelblad van zijn reisaantekeningen begint met: 'De Hollander in het Noorden.'<sup>312</sup> In Wageviers boek ging het over: 't verre Noorden' en: 'trokt het Noorden in' en: 'het barre Noorden', waarbij het om meer dan alleen de geografische betekenis ging, het 'Noorden' stond bij hem voor bar, koud, barbaars, de wildernis.<sup>313</sup> Voor onbeschaafd, met andere woorden. Ook Boisminart begon aan het begin van zijn boek al meteen met: 'eene togt naar het noorden van *Europa*' en: 'een uitgebreid Rijk in het noorden.'<sup>314</sup> Steeds maar weer het Noorden dus.

De geografische tegenpool, het 'zuiden', werd soms ook gebruikt, zij het in veel mindere mate. Zo identificeerde Bangeman logischerwijs de Krim in 1798 als 'Zuid-Rusland', maar ook de op de 'Wolff-lijn' gelegen redelijk noordelijke plaats Smolensk benoemde hij in het zuiden, terwijl het op dezelfde breedte lag als Moskou en Minsk.<sup>315</sup> Bangeman situeerde het 'Zuiden' dus nogal Noordoostelijk, maar zoals zo vaak was het perspectief bepalend voor de waarneming, in dit geval het perspectief ten opzichte van Petersburg. Ook Krieger gebruikte de term 'zuiden': 'De Stad Pensa is niet groot, en legt dies maar in het zuidelijke warme land.'<sup>316</sup> De stad Pensa lag evenwel tamelijk oostelijk, al bij de geografische grens met Azië. In 1822 gebruikte De Clercq ook nog steeds volop de term 'Noorden', maar als enige plaatste hij dit aangaande Sint-Petersburg nadrukkelijk in de oude Renaissancebetekenis als tegenpool van het 'Zuiden': 'als eene spruit uit het land der Olijven midden in de dennenbosschen van het Noorden,' en: 'De bouworde is ook niet die van het Noorden, maar duidt daarentegen het streven aan naar die zuidelijke vormen, die toch nimmer in het Noorden nationaal kunnen worden.'<sup>317</sup> Een zekere connotatie met zuidelijk als beschaafd en noordelijk met barbaars zit hier wel in. De Nederlandse reizigers gebruikten dus in de hele periode die door Wolff

---

308 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 65; Idem, *De Tegenwoordige staat*, 139.

309 Idem, *Rusland beschouwd*, 39.

310 Meerman *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 373.

311 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 170, 197, 222.

312 *Ibidem*, 147.

313 Wagevier, *Aanteekeningen*, V, XIV, 95.

314 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 7,8.

315 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1798) 19.

316 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1676.

317 Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 76-77.

ouderwets gevonden termen Noorden en Zuiden, waarbij geografisch oostelijk gelegen plaatsen als zuidelijk werden benoemd. De termen werden meestal in geografische betekenis gebruikt, maar een enkele keer was de verbeelde tegenstelling tussen het beschaafde zuiden en het barbaarse noorden zichtbaar.

Aanduidingen voor het Westen en het Oosten kwamen slechts sporadisch voor en dan nog in geografische zin. Slechts bij twee reizigers is er een indicatie voor imaginaire, binaire betekenis. Van Woensel schreef in 1781 impliciet: 'In alle staten van 't beschaafd Europa,' waarbij een zekere suggestie uitgaat van een West-Europa, dat hij namelijk plaatste tegenover Rusland.<sup>318</sup> Alleen Willem de Clercq gebruikte het Westen echt in een imaginaire betekenis, door de term 'West-Europa' als tegenpool van het begrip Noorden te gebruiken. Na de aanduiding voor Russen, de overwinnaars van de oorlog, als: 'de Cyclopen van t 'Noorden', ging hij namelijk verder: 'Moge nooit de tijd verschijnen dat de volken van het Westelijk Europa eens die zelfde overwinnaars, die zij huldigden, als vijand zullen moeten ontmoeten.'<sup>319</sup> De Russen werden hier dus tegenover West-Europa geplaatst. Eén keer plaatst hij expliciet Oost tegenover West:

'Moge de hemel ons beschaafd Europa in het vervolg niet alleen voor het Westelijke maar ook voor het Oostersch vandalismus bewaren.'<sup>320</sup>

Zodoende is De Clercq de enige bij wie een enkele keer sprake is van het Westen en het Oosten, waarbij één keer West tegenover Oost werd geplaatst en één keer West-Europa tegenover het Noorden in de betekenis van Rusland.<sup>321</sup> De Clercq gebruikte regelmatig een Europees in plaats van een nationaal of regionaal perspectief.

Is de Amsterdammer de enige reiziger bij wie het begin van een oost-west denken in 1816 al expliciet merkbaar is, veel uitgesprokener werd hij in 1822. In zijn korte verslag was nu opeens zes keer sprake van het oosten, naast ook zes keer het noorden, drie keer het westen en één keer het zuiden. Hij verbeelde daarbij Rusland als de 'Ander' binnen Europa, wel anders, maar niet zo anders als de echte Oriënt: 'Voor ruim honderd jaren behoorde Rusland nog tot het Oosten, maar niet tot die Oostersche stammen, die in Arabië.'<sup>322</sup> Meermalen werd west

---

318 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 103.

319 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 188.

320 *Ibidem*, 185.

321 Let wel: alleen Rusland. De andere landen in Oost-Europa werden hier niet bij betrokken.

322 Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 75.

tegenover oost geplaatst, of kwamen beiden samen in het ambigue, in beide gevallen op de manier zoals Wolff bedoelde. Zo schreef De Clercq over Petersburg: 'eene westersche stad midden in het Oosten' terwijl hij de al eerder genoemde *Gastinoi-duor* zag als het summum van ambiguiteit:

'Het herinnert aan de Koophoven of *Bazars* van het Oosten, waar de vreemde handelaar zijne waren uitstalt, en waar de schatten der zwaar beladen karavanen, die maanden lang door de woestijnen trokken, ten toongespreid worden. Alles is echter reeds meer Europeesch, en in stede van de shawls van Indië de myrrhe van Arabië en de specerijen der Molukken, worden hier te koop aangeboden alle de geriefelijkheden van het Westen, (...) deze knevelbaard biedt u zelfs met eene sarmatische aanspraak eenen stereotypen druk van Voltaire of Jean Jacques aan.<sup>323</sup>

En bij een feest in het Taurisch paleis: 'dat den smaak van het Westen met al de weelde en pracht van het Oosten vereenigde.'<sup>324</sup> Voor het overige repten de reizigers niet over het Oosten of het Westen. De termen West-Europa en Oost-Europa komen niet voor. De term Europa als zodanig, als geografisch begrip, werd wel in de meeste reisverslagen gebruikt.

Hoe zat het met de term 'Sclavonia'? Dit begrip, Slavonisch, werd door Meerman zes keer gebruikt en door Van Woensel en De Clercq één keer. Op een ellendige boerenkamer op het platteland trof Meerman: 'eenige Slavonische boeken.'<sup>325</sup> Hij had het in Moskou, ten behoeve van de bedienden, over: 'gebeden en lezingen in het Slavonisch.'<sup>326</sup> Hij zag het Pools als tak van het Slavonisch, dat veel gemeen had met het Russisch. Op een ander moment definieerde hij het Slavonisch als een dialect van het Russisch. En: 'Alle boeken van Devotie waren in het Slavonisch opgesteld.'<sup>327</sup> Meerman construeerde als één gebied van een Oosters volk, de Scythen, die één gezamenlijke Slavische taal gebruikten, het Slavonisch:

'ik meen den Scytischen, te kennen geeft, doch die door eene der alleruitgebreidste Familiën gesproken wordt: want zo men van Triëst naar Warschouw – en zelfs nog westelijker, en van daar weder naar Kamschatka eene linie trekken wilde zoude men schier met het Slavonisch, in al de takken, in welken het zich uitbreidt, te recht kunnen komen.'<sup>328</sup>

---

323 *Ibidem*, 76, 85-86.

324 *Ibidem*, 87.

325 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 408.

326 *Idem*, IV, 56.

327 *Idem*, III, 162, 361.

328 *Idem*, III, 216.

Van Woensel op zijn beurt onderscheidde in 1804 volkeren van Slavonische oorsprong, waaronder hij de Russen, Polen, Serviërs en Letten rekende. Tegenover de Slavonische volken plaatste hij de Finnen en Esten, volken met een niet-slavische taal dus.<sup>329</sup> De Clercq tenslotte gebruikte de term slechts een keer in 1822: 'Slavonische stammen.'<sup>330</sup>

Veel vaker echter gebruikten de reizigers, net als overigens de reizigers bij Wolff, expliciet de land- of volkaanduiding, vooral Polen en de Baltische volken. Van Woensel had het in 1781 over Lijfland en Riga als deel van Duitsland en over Oekraïne, Estland en Lijfland. Verder schreef hij dat Rusland door de Oekraïne aan Polen grensde.<sup>331</sup> Zo ging het verder. Bangeman had het in 1793 over Polen, 'Littauwen' en 'Coerlands.'<sup>332</sup> Zelfs in de verslagen over de Krim kwamen de termen voor, Van Woensel over Polen en Bangeman herhaaldelijk over Polen en 'Moldavië.'<sup>333</sup> In 1804 noemde Van Woensel Polen, Serviërs, Letten en Lyfland.<sup>334</sup> Meerman refereerde geregeld aan Polen, Estland en Courland.<sup>335</sup> Hij benadrukte een bladzijde lang het verschil tussen Slavische en Finse volken:

'het Riviertje,(...), scheidt omtrent (want de Grenzen zijn, gelijk van zelve spreekt, zoo nauwkeurig niet te bepalen) twee Volkeren van elkaar, die, noch in uiterlijke, noch in Taal, het minste onderling gemeen hebben. De Letten, welke zich in dit Westelijke gedeelte van Lijfland, en geheel Courland door, tot over de Pruisische Grenzen uitbreiden, zijn in der daad een geheel ander Menschen-ras, dan de misvormige Esthen of Finnen.'<sup>336</sup>

Meerman erkende dat de grens vaag was. Hij zag de Slaven als wezenlijk anders zag de Finse volken. Ook onderscheidde hij de grens tussen Lijfland en Courland en benoemde dit als de oude Russische grens, voordat Catharina het inlijfde.<sup>337</sup> Van Aerssen en Krieger tenslotte schreven beiden over Polen.<sup>338</sup> De Haagse gravin had het over Litouwen, Koerland en Polen.<sup>339</sup>

---

329 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 65-67.

330 Pierson, Willem de Clercq naar zijn dagboek, 90.

331 Idem, *De Tegenwoordige staat*, 102, 198-199, 204.

332 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 2-6.

333 Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 119; Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 4, 12, 22-23.

334 Van Woensel, *Rusland Beschouwd*, 64-67, 136-138, 363, 404.

335 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, III 77, 89; Idem, IV 169, 207, 217, 238.

336 Idem, IV 181.

337 Idem, IV 181, 211.

338 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 37,41; Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1631,1643,1649,1652.

339 Coppens, *Marie Cornélie*, 72, 80, 99.



## 2.6 Conclusie

In dit hoofdstuk kwam in een ruimtelijke representatie aan de orde hoe de diverse reizen er uit zagen en welk beeld de reizigers van de verschillende locaties gaven. Ook werd gekeken of de reizigers hierin het Oost-Europadiscours bevestigden. Allereerst is een ontwikkeling te zien in het beeld dat de bezoekers via negen reizen van Sint-Petersburg gaven, want terwijl in 1781 de Newa-stad bepaald werd opgehemeld, als een moderne Europese stad van de toekomst, werd 25 jaar later het ambigue, de andere kant van Sint-Petersburg meer opgemerkt en ook de formule van contrasten werd duidelijker herkend. Tegenover de classicistische en barokke Europapracht van de aangelegde stad en de keurige beschaafde mensen in hun koetsen, werd toen het met drek doordrenkte plaveisel in een van stank vergeven stad geplaatst en de duistere kant van 'immoraliteiten' en 'onnatuurlijke mengelingen' werd benadrukt. Tegenover illusie werd bedrog gezet, de schone schijn van schitterende gebouwen werd geplaatst tegenover het bij nader inzien slechte onderhoud. Het ambigue beeld werd nog een decennium later, in 1815 en 1816, door de ene reiziger doorgezet, terwijl de ander niets van ambigüiteit had opgemerkt. In 1816 werd de ambigüiteit van de schone Renaissancekunst tegenover het barbaarse Aziatische geplaatst. Echte beschaving was in deze visie niet voor de Russen weggelegd, omdat die alleen op eigen bodem, in het Westen, kon gedijen. Echte beschaving was bovendien op recht en rechtvaardigheid gebaseerd. Ook in 1822 en 1824 werd Sint-Petersburg als schijnbeschaving geïdentificeerd, met een scherp oog voor het vuil, de slechte imitaties, het gebrek aan uitingsvrijheid in de salons en de krampachtig opgehouden schone schijn, met een nog scherper oog voor het hybride karakter van de stad. In 1830 werd alleen het schone van de stad gezien. Dat kwam omdat de reiziger uit 1830, als man met weinig opleiding, dat gebruikelijke Romantische denken van zijn tijd volgde, zonder veel reflectie en zonder veel ballast van de Verlichting, die elk oriëntalisme overbodig maakte.

De Krim, de zuidelijke as, werd slechts vanuit het gezichtspunt van twee reizigers bekeken. Het bij Wolff voorkomende idee van de steppe als landschap dat op civilisatie wachtte, met veel oog voor het te benutten bouwland, werd bevestigd, maar het idee van civilisatie als artistieke kracht niet. Er was meer dan bij Wolff een Rousseaus oog voor de vernietiging van de Tartaarse samenleving en de desastreuze gevolgen van de Russische invasie voor de Krim, de desolate dorpen, de scherp gedaalde bevolking. De oriëntaalse sensuele wereld van Wolff kwam in het geheel niet naar voren, in tegendeel, het oriëntaalse karakter

werd juist als vernietigd beschouwd. En Catharina's intocht, bij Wolffs reizigers nog als sprookjesachtig beschreven? Valse schijn en geldverspilling, schimpte Van Woensel. Hier en daar noemden ze nog andere barbaarse elementen, zoals het veel voorkomen van ziekten. Oost-Europa werd ook hierdoor geïdentificeerd als een domein van onwetendheid en achterlijkheid. Bij Wolff waren de zegeningen van Catharina's civilisatie het brengen van de Kozakken als vorm van militaire discipline. Van Woensel benadrukte juist de armzalige en barbaarse Krimse huisvesting van deze Kozakken.

De verschillen tussen mijn reizigers en die van Wolff kunnen allereerst worden verklaard doordat de twee adellijke reizigers van Wolff, de Britse lady Craven en de Franse De Ségur, andere achtergronden hadden dan de twee Nederlanders. Craven en De Segur maakten afgaande op het boek van Wolff een emotionele indruk met hun Oriëntaalse fantasiën en Van Woensel bekritiseerde Craven over haar te snelle oordelen op basis van korte indrukken. De Nederlanders maakten een veel rationelere indruk. Van Woensel en Bangeman brachten, in tegenstelling tot Wolffs reizigers, een aantal jaren op de Krim door en waren dan ook *insiders*, waarbij zeker Van Woensel Russisch sprak. Dit maakte dat ze tot andere waarnemingen kwamen dan het Brits-Franse duo. Ook de beroepen van de Nederlanders brachten andere waarnemingen met zich mee, Van Woensel de arts had in tegenstelling tot Craven oog voor het ongezonde klimaat en de vele ziektes op de Krim, Bangeman keek als legerchef in Russische dienst op zeer beroepsmatige wijze naar militaire objecten en exploitatiemogelijkheden van het land.

Negen (door)reizen liepen door Oost-Europa, zodat negen reizigers de kans hadden het verbeelde 'Oost-Europa' te ontdekken. Van de niet-militairen signaleerden drie reizigers de overgang van het despotische Russische rijk naar het vrije Pruisen, waar men adem kon halen zonder passen of toezicht. De politieke en imaginaire overgang vielen hier samen. De politieke overgang van Pruisen naar het Russische rijk bij Polangen, zowel heen als terug en de imaginaire passage van 'Oost-Europa' naar Sint-Petersburg werden beiden als scherp ervaren. Het betreden van het Russische rijk viel in deze waarneming samen met het betreden van een andere, meer Aziatische wereld, terwijl de entree in Sint-Petersburg eveneens werd ervaren als het betreden van een ander werelddeel, maar dan Europees. Hier werd de imaginaire grens ten volle tentoongesteld, want de reiziger was al geruime tijd op weg binnen de grenzen van het politieke Russische Rijk.

Daar staat tegenover dat de andere reizigers niet expliciet hebben geschreven over

overgangen, politiek noch imaginair. Alleen was het soms impliciet aanwezig, in het vieze, het barbaarse en het Aziatische in Polen en Rusland bij aankomst vanuit Pruisen, of in het vieze in de hele streek ten oosten van Hamburg. Opvallend genoeg was Van Wassenaers blik op de terugreis, in de zomer van 1825, aanmerkelijk positiever. Het lijkt erop dat 'Oost-Europa' op de terugweg vanuit een ander perspectief werd bekeken dan de heenreis. Kwam men op de heenreis uit Pruisen, op de terugweg lag het oosten als vergelijkingsmateriaal achter hen en was de blik westwaarts gericht. Dit alles bevestigt enigszins het Oost-Europadiscours, het bevestigt het onbestemde karakter van het gebied en naargelang het perspectief van de waarnemer, of die oostwaarts of westwaarts was gericht, werd het barbaarse of het schone en ordelijke beter waargenomen. Al met al beschreven deze reizigers een moeilijke reis langs barbaarse en duistere wegen, die ze toch konden overwinnen door de discipline en standvastigheid van de Verlichting, maar de overgangen van en naar 'Oost-Europa' werden slechts door een aantal zo ervaren.

Drie reizigers bezochten de 'Oriënt', twee van hen deden Moskou aan. Deze stad werd eenmaal, in een onderscheid tussen het geografische en het imaginaire, gezien als een stad die conceptueel tot Azië, maar geografisch tot Europa hoorde. Azië was barbaars en Moskou was Aziatisch. Twee reizigers maakten onderscheid tussen geografische en imaginaire grenzen bij de grens tussen Europa en Azië. Moskou werd door hen enerzijds in het imaginaire Azië, maar anderzijds in het geografische Europa geplaatst en een militair zag de zes uur reistijd tussen het geografische Europa en Azië als het overbruggen van een enorme kloof. Een tweede militair was zich soms bewust van imaginaire grenzen, zoals in Kazan. Opvallend is dat alle drie de reizigers dit bij Wolff beschreven onderscheid dus maakten. Dat Meerman vrij conceptueel kon denken moet vooral door zijn hoge opleiding worden verklaard. Wat de tocht zelf betreft was er weinig sprake van besef van de 'Oriënt.' Anders dan Wolffs reizigers vond Meerman de tocht vanuit Moskou, dus vanuit het Oosten terug naar het Noordwesten, juist zwaarder en veel langer duren dan de heenreis. Wel was de omgeving aan de andere kant vervuld van het barbaarse, dus het geheel was toch vol contrast. En de twee krijgsgevangenen, die het verst de 'Oriënt' in werden gevoerd, leken de oostelijke Russen in bepaalde opzichten juist minder als de 'Ander' te zien dan de volken van 'Oost-Europa.' De een zag allerlei overeenkomsten met de eigen Europese maatschappijen en legde verbindingen met West-Europa, de ander benaderde doorgaans laconiek en opgewekt de vreemde Kalmukken die hij op zijn weg tegenkwam. De betrekkelijk grote onbevangingheid van deze Wagevier en Krieger, kan misschien worden

verklaard door hun geringe opleiding, die weinig gevoed was met Verlichte theorieën en daarom minder behoefte had aan het oriëntalistisch neerzetten van de 'Ander' als minderwaardig ten opzichte van het eigen Verlichte ik.

Tot slot, Wolffs theorie van de Noord-Zuid aanduidingen die zouden zijn vervangen voor een Oost-West oriëntatie werd door deze reizigers niet in letterlijke termen bevestigd. De begrippen noord en zuid werden volop gebruikt, maar vooral in geografische zin en alleen bij De Clercq in 1822 ook als imaginaire tegenstelling. Net zoals Wolffs reizigers overigens deden. Alleen bij De Clercq werd al in 1816 de term 'Westen' in imaginaire zin gebruikt en geplaatst tegenover het begrip Rusland, waarbij één keer de term 'Oostersch vandalismus' viel, terwijl hij in 1822 het oosten veel vaker tegenover het westen plaatste. De term 'Europa' werd voor 1815 nauwelijks gebruikt, maar na die tijd deden ze het allemaal, soms exclusief en soms inclusief Rusland. Niemand gebruikte de termen Oost-Europa of West-Europa. Het gebruik van de taalkundige term 'Sclavonia', kwam in slechts drie van de veertien verslagen een enkele keer voor, bij de drie intellectuelen. Bij de andere, minder intellectuele reizigers was dit begrip kennelijk geen gemeengoed.

## Hoofdstuk 3: Culturele representatie van Rusland

In dit hoofdstuk zal een culturele representatie van Rusland aan bod komen. Hiermee wordt bedoeld het geheel aan beelden, verhalen en uitgevonden tradities waaruit de culturele voorstelling van Rusland was opgebouwd. Representatie gaat over betekenis geven, het gaat om een toeschrijvingsproces. De voornaamste representatie-elementen die hier aan de orde komen zijn de Autocratie, de dichotomie beschaving en barbarij en godsdienst. Het door Wolff gepresenteerde discours zal worden getoetst. In dit hoofdstuk wil ik dan ook de vraag stellen of de beeldvorming van deze Nederlandse reizigers in dit Oost-Europadiscours pasten, of dat hun beeld afweek en waarom. Een deelvraag hierbij is: Hoe werd het Ruslandbeeld door de reizigers geconstrueerd op diverse aspecten zoals autocratie en politieke representatie, beschaafd versus barbaars, Romantiek en platteland en tenslotte religie in relatie tot de vreemde 'Ander' en waarom?

### 3.1.1 Verlicht despotisme

Allereerst komt aan de orde hoe de bezoekers tegen de tsaren aankeken. In hoeverre werden het 'Westers' Verlicht despotisme en de daaraan toegevoegde kenmerken benoemd in deze fase? Of zag men de tsaren juist als Aziatische, autocratische despoten die over een horige bevolking heersten als over onmondige kinderen, niet gebonden door wetten, als het oriëntaalse despotisme van Montesquieu?<sup>1</sup> Met andere woorden hoe werd het Ruslandbeeld geconstrueerd aan de hand van de visie op de Autocratie?

Van Woensel schreef in 1781, nog tijdens het *ancien régime*, over zowel Catharina als Peter. Zelf profiteerde hij in die tijd nog van de voordelen die het *ancien régime* bood aan mensen zoals hij, met goede connecties. Hieraan had hij zijn betrekking in Sint-Petersburg dan ook te danken. Wellicht mede tegen deze achtergrond dichtte hij aan Catharina positieve eigenschappen toe die over het algemeen op kracht duiden. Zo schreef hij dat zij regeerde: 'met glorie', ze

---

1 Malia, *Russia under Western Eyes*, 6. Veel achttiende-eeuwse filosofen baseerden zich op Aristoteles theorie van het oosters despotisme.

was schrander en menslievend, ze bedreef: 'schranderere staatkunde' en ze was een: 'met zo veel luister regeerende keizerinne.'<sup>2</sup> En:

'Haar oordeel is klaar en sterk, bevreid van de vooroordeelen van 't menschelyk geslacht en hare sexe.'<sup>3</sup>

Verder stak hij de loftrumpet op haar op Montesquieu gebaseerde wetgevende arbeid en haar schoonheid, charisma en werkkraft. Opmerkelijk vond hij dat ze het bezit van de kerk afnam zonder dat er veel gedoe over kwam, Van Woensel vond dat: 'een treflyk bewys der schranderere staatkunde van de glorieryke CATHARINA II.'<sup>4</sup> Dit kan wellicht worden verklaard vanuit Van Woensels achtergrond, deze uitgetreden Remonstrant had zich ontwikkeld tot origineel denker en kritische en eigenzinnige waarnemer, die op geheel eigen wijze de erfenis van de Verlichting had verwerkt en die weinig ophad met de macht van rijke staatskerken. Over Peter de Grote oordeelde Van Woensel: 'scherpziende.'<sup>5</sup> Hij was goed te spreken over diens Europeanisering en de kas klopte ook nog.<sup>6</sup>

Positief, maar toch al kritisch, want hij doorzag dat zij niet rechtmatig op de troon was gekomen: 'Aldus is, (...) Rusland driemaal door keizerinnen geregeerd geworden, die op ene zonderlinge wyze den throon besteegen hebben.'<sup>7</sup> Ook had zij: 'een natuurlyke heerschezucht' en daarom zou ze haar macht niet willen inperken, een Aziatisch element dat hij bij Peter ook zag, want deze sloot zijn zoon uit van de troonsopvolging: 'In deze ongewone, en in Europa geheel onbekende throons-opvolginge,' waarvan hij meende dat de oorsprong misschien in China lag.<sup>8</sup> Het tsarendom in het algemeen achtte hij Aziatisch van oorsprong en 'eigendunkelyk', dat is despotisch: 'Over de Russische keizers: Hunne regeering heeft altoos veel gelykheid gehad met het eigendunkelyk bestier der Asiatische prinsen.'<sup>9</sup> Ook de godsdienstige en patriarchale oorsprong van de Autocratie erkende en herkende Van Woensel:

'De keizers zyn, en de Czaars waren oudtyds noch meer, het naaste na God, 't voorwerp van den nationalen eerbied. God in de Czaar, wis hun zeggen, weet het. De Keizers zyn alvermogene. Hunne handen heffen de

---

2 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat van Rusland*, 3, 15, 42.

3 *Ibidem*, 48.

4 *Ibidem*, 47-48, 32.

5 *Ibidem*, 26.

6 *Ibidem*, 59.

7 *Ibidem*, 39-42.

8 *Ibidem*, 37, 46.

9 *Ibidem*, 34.

lagen en de armen uit het stof.<sup>10</sup>

Vanaf de Omwenteling van 1795, toen de oude Republiek werd vervangen voor een meer op de denkbeelden van de Franse Revolutie gebaseerde Bataafse Republiek, werd de beeldvorming van de reizigers anders, want ook voor de reizigers was de oude tijd voorbij, met de voordeeltjes van stand en connecties. Veertien jaar na zijn eerste boek, in 1795, dichtte Van Woensel Catharina weliswaar nog steeds krachtige eigenschappen toe: 'Deeze Vorstin is een voorbeeld van werkzaamheid en orde', maar hij begon zware kritiek te uiten op het systeem van Favorieten, minnaars van de keizerin, die op hun beurt namens de vorstin weer gunsten aan anderen gaven.<sup>11</sup> Vooral Potemkin kwam in zijn vizier en hij schreef sarcastisch over deze heerser over de Krim:

'keerde hij weder tot zijne Souveraine, om zich te baaden in al den wellust des Favoriteitschaps. Zonder in St.Petersburg geleefd te hebben, kan niemand zich recht voorstellen, wat ding een Favoriet is. 't Is een product van den Russischen bodem, niet voortkomende op den kouden grond, maar in een broeikas, begroeit met Dulcamara,<sup>12</sup>

In de ene mooie volzin na de andere fraaie frase, uitte Van Woensel zijn afkeer van het favorietenschap en van Potemkin. Hij beschreef het eindeloze wachten in de antichambres op diens gunsten:

'Is zijne Anti-chambre opgepropt van Heerschappen, Generaals, Senateurs, Officieren, Ridders, behangen met linten, sterren, sleutels, die, bij 't intreedden van dit voorportaal des geluks, niet een grein hunner barschheid behouden hebbende, alhier in eene angstvolle stilte, (...) reikhalzende staröogen op de deur, waardoor hun verlosser komen moet. (...) Deeze,(...) zittende misschien in zijn slaapkamer te beuzelen, kaart te spelen, of zich in 't bed leggende te wentelen,<sup>13</sup>

Dit favorietenstelsel is een vorm van patronage. Volgens de historica Judith Pollman kan het *ancien régime* niet worden begrepen zonder te kijken naar het patronagesysteem, dat pas in verval raakte met de ineenstorting van de oude orde vanaf de late achttiende eeuw. Patronage-

---

10 *Ibidem*, 33-34.

11 *Idem*, *Aanteekeningen*, II, 306.

12 *Ibidem*, 295-296. Dulcamara is een giftige plant.

13 *Ibidem*, 300-301.

verhoudingen, dat wil zeggen ongelijkwaardige relaties tussen twee groepen of personen in het kader van dienst en wederdienst. Patronage was langdurig, vrijwillig en informeel.<sup>14</sup> Het systeem vond zijn oorsprong in het leenstelsel onder Karel de Grote. In ruil voor dienst aan de Koning in oorlogstijd ontvingen militairen een beneficium, bijvoorbeeld een ambt, waarvan de inkomsten gehouden mochten worden. Hier is de vazal-relatie uit voortgekomen, de feodaliteit, gekenmerkt door sociaal-economische ongelijkheid en juridische gelijkheid tussen beide partijen. Daarnaast was er wederzijdse trouw.<sup>15</sup> Door de Verlichting veranderde het inzicht over de rol van de staat en van de rechten van de burger en werd de gelijkwaardigheid van de mensen meer benadrukt dan voorheen.<sup>16</sup> Patronage was een algemeen kenmerk van het *ancien régime* en niet specifiek Russisch van aard. Patronageverhoudingen lenen zich voor temporele distantie, want het zijn verhoudingen die vanuit een Verlicht perspectief gemakkelijk als middeleeuws, als onderdeel van het eigen voorbije verleden kunnen worden beschouwd.

Van Woensel kende ten onrechte specifiek Russische kenmerken aan het Favorieten-schap toe. Zo typisch Russisch was Potemkin echter niet. De aan hem toegekende eigenschappen werden ook toegedicht aan anderen in vergelijkbare posities onder het Europese oude regime, zoals Madame De Pompadour, een maîtresse van Lodewijk XV, bij wie in de publieke opinie veel macht betreffende politieke benoemingen werd verondersteld.<sup>17</sup> Van Woensel paste hier een vorm van temporele distantie toe, hij toonde Potemkin als representant van een voorbije feodale werkelijkheid, die bij het *ancien régime* paste, maar die in West-Europa na de Franse Revolutie niet meer bij het heden hoorde. Zelf leefde hij vanaf 1795 onder de nieuwe orde, waar het vergeven van banen aan 'vazallen' zonder verdiensten voortaan werd afgekeurd en had plaatsgemaakt voor een meer meritocratisch ideaal. Als voormalig Remonstrant stond hij in de traditie van een Erasmiaanse wijze van onafhankelijk denken, waar men al vroeg open stond voor de principes van de Verlichting, voor vrijheid en gelijkberechtiging en voor de invloed van de rede. Dit zal mede zijn onafhankelijke en eigenzinnige blik op de wereld hebben gevormd.<sup>18</sup> De arts beoordeelde mensen dan ook rationeel, op hun kwalificaties voor een functie en bovendien,

---

14 Judith Pollman, 'Dienst en Wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het *ancien régime*.' In *Willem Frijhoff en Leo Wessels, Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime. 1450-1800* (Amsterdam 2006) 213- 236.

15 Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2011) 134-135, 163.

16 Pollman, 'Dienst en Wederdienst', 234.

17 Robert Darnton, *The Devil in the Holy Water or the Art of Slander from Louis XIV to Napoleon* (New York 2011).

18 Buisman, 'Rede en openbaring in de Verlichting.' 458; Ter Laar, *Letterkundig woordenboek*; Van Wissing, 'Woensel, Pieter van'.



door zijn kennis van het Russisch en zijn vele Russische connecties, met grotere *insight information* dan waarover de meeste andere reizigers konden beschikken.<sup>19</sup> Volgens Busken Huet was hij een van de eersten in Europa die zo'n negatief oordeel over Potemkin velde: 'eene der eerste welgelijkende beeldtenissen van het troetelkind der russische fortuin aan het overig Europa afgeleverd te hebben', een oordeel waarin de geschiedenis hem gelijk heeft gegeven.<sup>20</sup>

Bangeman, die naast zijn in 1793 geschreven reisverslag tevens in 1798 een analyse over de Krim schreef, toonde in beide geschriften waardering voor Catharina. Hij keurde haar expansiedrang niet af, maar hemelde haar juist op: 'Catherinaas laatste uur is mogelijk de hoogste graad van Ruslands grootheid geweest.'<sup>21</sup> Net als Van Woensel ging hij ervan uit dat haar eigenlijke doel was om Constantinopel te veroveren.<sup>22</sup> Dit zou het Russische rijk en Catharina's regime een enorm prestige en legitimatie hebben verschaft, want Constantinopel was immers de bakermat van het Byzantijnse rijk en de Orthodoxe kerk. Ook zou het een nieuwe toegang tot zee hebben betekend. Bangeman keurde Catharina's imperialisme, of het nu in Polen, op de Krim of richting Constantinopel was, niet af, maar wel was hij in 1798 kritischer ten aanzien van het bewind dan in 1793. Zo had hij later kritiek op de corruptie en de slechte staat van het Russische leger en hij had geen hoge pet op van de regering: 'een Rijk zonder behoorlijke administratie, slechts een lichaam zonder ziel.'<sup>23</sup> De aristocratische Bangeman, regent en officier, had in internationale kringen gewerkt en was bekend met het Europese Statensysteem. Hier biedt Malia een goede verklaring. De Amerikaan heeft uiteengezet dat juist de logica van het Europese Statensysteem en zijn competitieve machtsevenwicht maakten dat Catharina kon weggkomen met haar imperialisme, gedeeltelijk omdat de Verlichting van het Westen de morele obstakels had gesmoord.<sup>24</sup> Dit zou kunnen verklaren waarom iemand als de Gereformeerde Bangeman klaarblijkelijk weinig morele bezwaren koesterde tegen de enorme Russische expansie uit die tijd. Zoals in het vorige hoofdstuk al aan de orde kwam zal ook zijn actieve rol in het Russische leger op de Krim een deel van zijn beeld hebben bepaald. Daarnaast, zo schreef Malia, was een cruciale factor in deze acceptatie dat Ruslands opkomst met zijn nieuwe geciviliseerde bovenlaag onder autocratische goedkeuring geen geweld deed aan de hogere waarden van de con-

---

19 Veel van zijn boutades tegen Potemkin waren niet alleen gebaseerd op eigen waarneming, maar ook op getuigenissen van zijn Petersburgse kennissen. Zie hiervoor C.D. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken (eerste deel)* (Haarlem 1863) 129-132.

20 Busken Huet, *Litterarische Fantasien*, 132.

21 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1798), 39.

22 *Ibidem*, 3, 4.

23 *Ibidem*, 24.

24 Malia, *Russia under western eyes*, 83.

temporaire Europese maatschappij. Zeker voor 1789, maar vaak ook daarna, zagen Europeanen civilisatie *top down*, van een Verlichte minderheid naar de onwetende massa. Dat vonden ze niet erg.<sup>25</sup> De aristocratische regent Bangeman paste in dit patroon.

Wie vervolgens naar het laatste geschrift van Van Woensel kijkt, ziet over Catharina een oplopende ambigüiteit, maar over de andere vorsten werd weer eenduidiger geoordeeld. Catharina werden nog steeds krachtige en ook Verlichte eigenschappen toegedicht, maar aan de andere kant werd dit gerelativeerd: 'Deeze Keizerin hadt de wijsheid, (...), de billijke klachten der boeren, (...), te verzagten' en: 'Zij ook had haar voortreffelijke zijde' en: 'Gedurende deze lange, glorieuske, zagte en veel beminde regeering.'<sup>26</sup> Hij verbond haar echter in zeker negatief opzicht met 'den Grooten Frederik', in de zin dat beiden slecht Frans schreven.<sup>27</sup> Dit klaarblijkelijk minder gepolijste Frans haalde haar Verlichtingsgehalte enigszins omlaag. Ook vond hij haar regime bedorven:

'Als dit land geen twee vrouwlijke regeeringen had gehad, onder de welke een bedorven en bedervend hof bewijzen gaf.'<sup>28</sup>

Aan Catharina's opvolger Paul dichtte hij vooral despotische neigingen toe. Een autocraat, niemand durfde hem tegenspreken. De vrijheidminnende Van Woensel hekelde vooral die aspecten die hij belangrijk vond, zoals het vrijheidsbelemmerende karakter van Pauls autoritaire bewind. Deze Autocraat had de vrijheid ingepalmd: 'uit hoofde der schokken, die Europa beroeren.'<sup>29</sup> 'Paul I liet een Officier, de *Knout* geeven, "om dat hij vrijheid gepreekt had."<sup>30</sup> De zweep, in het Russisch *knout*, leidde vaak tot de dood. Aan Alexander tenslotte, die aan de macht kwam toen Van Woensel al weer terug was in Amsterdam, kende hij weer Verlichte eigenschappen toe: 'den goeden Keizer ALEXANDER: "De Russische boeren zijn grootendeels slaaven. Onder de goede regeering van den braaven ALEXANDER, is het lot deezer menschen zeer Verzagt.'<sup>31</sup>

Ook over de Autocratie in het algemeen oordeelde Van Woensel in 1804 ambigue. Hij verdedigde enerzijds dit autoritaire systeem, want het Russische volk was te gedwee voor volks-

---

25 *Ibidem*, 27.

26 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 45, 340, 391.

27 *Ibidem*, 247.

28 *Ibidem*, 96.

29 *Ibidem*, 88, 168.

30 *Ibidem*, 370.

31 *Ibidem*, 300.

raadplegingen, aan de andere kant vond hij het land despotisch, maar toch ook vol van recht. Hij was tegen een Russische democratie: 'Voor het raadplegen van het volk is dit volk niet geschikt.'<sup>32</sup> Hier nam hij dezelfde positie in als de orangist Meerman. Bij deze laatste is dit verklaarbaar omdat hij een representant was van de Nederlandse, conservatief-christelijke Verlichting die de soevereiniteit niet bij het volk maar bij de vorst legde. Bij Van Woensel kan zijn houding wellicht meer worden verklaard uit twijfel aan de vraag of de Russen op dat moment wel rijp waren voor zelfstandig denken en kiezen, bijvoorbeeld door hun gebrek aan onderwijs. Anderzijds keerde Van Woensel zich tegen teveel Autocratie: 'Een staat, waar in alles, vrede of oorlog, (...) afhangen van (...) één enkel man, kan bij de medestaten in geen groot vertrouwen staan' en ook: 'de regeeringsvorm van dit land voor despotiek, eigendunkelijk of willekeurig verklaart.'<sup>33</sup> Wel erkende hij dat Rusland veel wetten had en de intentie sinds Peter om de onderdanen recht en gerechtigheid te verschaffen.<sup>34</sup>

Een jaar later komt hierover bij Meerman het dominante discours naar voren van Paul als rechtvaardige, in de godsdienst gewortelde Autocraat. Peter en Catharina kregen bij hem slechts een bijrol toebedeeld. Zeker Peter bleef bij Meerman grotendeels in de marge hangen.<sup>35</sup> Klaarblijkelijk had de Haagse regent Peter de Grote, in tegenstelling tot Catharina, niet nodig voor zijn discours. De namen van Peter en Catharina noemde hij weliswaar exact even vaak, namelijk in het hele verslag elk 33 keer, maar terwijl de tsarina heel inhoudelijk werd besproken, restten voor Peter slechts terloopse bijzinnetjes. Eerst ging Meerman mee in het bestaande Verlichtingsbeeld over Catharina, zoals moeder aller Russen, vriendelijk en innemend. Iemand die had begrepen dat opvoeding en onderwijs van groot belang waren en die kosteloze volksscholen had opgericht. Net als Bangeman had Meerman geen overwegende bezwaren tegen Catharina's veroveringen. Hij rekende de generaals – Suwarof – de bloedbaden in Polen niet aan en voor Potemkin op de Krim voerde hij verontschuldiging aan: 'Kan alles (...) op rekening van Potemkin worden geschreven?', verder construeerde de Hagenaar Catharina als een Verlichte vorstin, die tolerant genoeg was om de Koran had laten drukken voor: 'haare Musulmansche Onderdaanen.'<sup>36</sup> Gaandeweg echter veranderde de toon en begon hij dit Verlichte beeld te verbinden met zijn eigenlijke boodschap, namelijk dat het regime van Paul te prefereren was boven

---

32 *Ibidem*, 273.

33 *Ibidem*, 277-278, 288.

34 *Ibidem*, 336-337.

35 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden III*, 37-38, 168.

36 *Ibidem*, III, 68, 76, 188-191.

dat van zijn moeder.

Meerman legde daarbij de nadruk op Pauls beginselen en principes, namelijk recht, billijkheid en geen zelfverrijking. Hij kende Paul daarbij zowel positieve als negatieve eigenschappen toe. Zo roemde hij Pauls: 'Chevaleresque denkbeelden', diens edelmoedigheid. De keizer was in staat tot zelfvernederling. Hij gaf zelfs een vergoeding als hij anderen verkeerd behandeld had.<sup>37</sup> Toch ging Meerman ook vrij uitvoerig in op de tekortkomingen, op de strakke teugels, de terreur, de verbanningen, het soberder Hof, de sterke censuur.<sup>38</sup> 'Despotismus', schreef hij afkeurend, hij bevond zich: 'in een rijk van achterdocht' en toen hij in 1799 terugkwam in Sint-Petersburg na zijn reis naar Moskou, vond hij de hele stad terug in een 'staat van gisting'.<sup>39</sup> Hij gaf voorbeelden van hoe de minste zweem van minachting voor de Majesteit streng werd bestraft. Zo moesten de Petersburgers onmiddellijk uit hun rijtuig springen en hoed en pels afwerpen als in de verte ook maar een glimp van Vorst of kroonprins werd ontwaard. Bij overtreding haalde men zich strenge lijfstraffen op de hals.<sup>40</sup> Dat alles neemt niet weg dat hij een verbinding tot stand bracht tussen Catharina en Paul die in het voordeel van de laatste uitkwam:

'Catharina had, met al haare groote hoedanigheden, inzonderheid in de laatste jaaren van haare regeering, ten opzicht van het inwendige bestuur eene groote slapheid betoond; en uit de toegeeffelijkheid voor haare bekende gunstelingen, waarvan elk wederom de zijnen had, waren een meenigte misbruiken ingesloopen, die Paul hersteld heeft: terwijl zij ook van haare zijde, schoon bedekter, en met meer voorzichtigheid en minder in't openbaar betoonde vrees, dan haar Zoon, uit haare Hoofdstad en haar Rijk-wist te verwijderen, wie haar niet aanstond; en die zich sterk tegen haar vergreepen had, somwijlen huiselijke kastijdingen, niet altijd even zacht; te doen ondergaan. De onrechtvaardigheden uitgezonderd, die zijne driften en zijn stelsel van een willekeurig gezag, tot al deszelfs uitersten gedreeven, aan haaren Opvolger deed en oeffenen, was hij gewis een Vorst die beginselen van billijkheid en recht had, en van wien ook Godsdienstige gevoelens niet vreemd waren. Zoo weinig zelfs als hij een'enkel Onderdaan, om zijne schatkist te verrijken, van het zijne beroofd zou hebben, zoo wars was hij van zijn Rijk door nieuwe veroveringen te vergrooten, of van Tractaaten te schenden; en zo men de buitenlandsche Politicq zijner Moeder uit het oog der Zedekunde met de zijne vergeleek, zoude de schaal, zo ik mij niet vergiste, grootelijks naar de Zijde van Paul overhellen. Onrechtvaardigheden, door zijne Onderdaanen aan elkander aangedaan, bestrafte hij, wanneer ze hem ter oore kwamen, streng; en indien het van hem had afgehangen, om zijn Rijk met onomkoopbare rechters te

---

37 *Ibidem*, III, 292.

38 *Ibidem*, III, 111-112, 120-127, 197, 278-287.

39 *Ibidem*, III, 285-289.

40 *Ibidem*, III, 288.

begiftigen, zoude hij het buiten twijfel niet hebben nagelaaten.<sup>41</sup>

Meerman trachtte hier aan te tonen dat onder de populaire Catharina de corruptie via het patronagestelsel welig tierde en dat zij als het erop aankwam evenveel terreur uitoefende als Paul. Ook haar imperialisme keurde Meerman hier af. Haar Verlichting was op schone schijn gebaseerd, Paul daarentegen had beginselen. Hij droeg bij aan de bloei en het welzijn van Rusland. Meerman strooide kwistig met allerlei andere kwalificaties die Paul gunstig deden afsteken bij Catharina, zo hield de vorst zich tenminste met regeringszaken bezig in plaats van alleen met vermaak en hij had talloze verbeteringen aangebracht, zoals de Requesten aan het Hof vergemakkelijkt en de ambtenaren aan het werk gezet. Ze moesten voortaan vroeg naar bed! Hij was mild geweest tegen de boeren en had er veel meer weggeschonken dan de oude Keizerin.<sup>42</sup>

Daarnaast wilde de Gereformeerde Meerman aantonen dat Pauls regime op godsdienst was gebaseerd. Hij verhaalde daartoe uitgebreid over twee gebeurtenissen, de herbegravenis van zijn vader, Peter III, en Pauls aanvaarding van de soevereiniteit over de Maltezer Orde. Aangaande het eerste had in 1796, enkele jaren voordat Meerman zelf in Rusland verbleef, een uiterst merkwaardige gebeurtenis plaatsgevonden. De net aan de macht gekomen Paul had het lichaam van zijn vermoorde vader opgegraven en in processie naar de Cathedraalkerk gevoerd volgens de Hof- en Kerkgebruiken. Peter werd daar opnieuw begraven: 'In een lugubere ceremonie.'<sup>43</sup> Het moest plechtig en akelig zijn geweest. De kist werd in de grafkelder al geopend. De ganse keizerlijke familie was neergedaald in het slechts door een doodslamp verlichte graf. Ze hadden de halfvergane hand van vader of grootvader gekust. Over de hele scene was in Meermans tijd overal in Sint-Petersburg nog een prent te koop.<sup>44</sup>

In de tweede plaats was er Meermans uitgebreide beschrijving van Pauls aanvaarding in 1798 van het grootmeesterschap over de Maltezer order, een gebeurtenis waar Meerman zelf in de coulissen had toegekeken. Het betrof maar een nietige soevereiniteit, vergeleken met de keizerlijke waardigheid, maar het zei daarom iets over Pauls keizerlijke geest, vond Meerman.<sup>45</sup> De

---

41 *Ibidem*, III, 289-290.

42 *Ibidem*, III, 291-292.

43 *Ibidem*, III, 174. Deze Tsaar Peter III, echtgenoot van Catharina, werd na een half jaar op de troon vermoord.

Aangenomen wordt dat Catharina hier van wist en mogelijk de opdrachtgever was, maar dit is tot op de dag van vandaag niet helemaal duidelijk. Hun zoon, Paul, werd door Catharina weggemoffeld.

44 *Ibidem*, III, 174-175. Opvallend genoeg was Van Woensel bij de gebeurtenis aanwezig, tijdens zijn derde reis, toen hij als geheim agent in Sint-Petersburg rondliep. Hij heeft hierover aan de Nationale Vergadering gerapporteerd.

45 *Ibidem*, III, 300, 306.

Haagse regent vond deze dingen belangrijk en via deze beschrijvingen, in de eerste plaats de herbegrafenis van Peter III via de rituelen van de kerk, legde Meerman op legalistische wijze de nadruk op de legitimiteit van Peters Autoriteit. De rechtmatigheid van Catharina's Autoriteit werd daarmee ontkracht. Meerman benadrukte hiermee dat de kern en de legitimiteit van de Russische Autocratie was gepaseerd op twee peilers, die van het orthodoxe geloof en van het Europese erfrecht. Op het recht dus. Ook de Maltezer soevereiniteit werd gelegitimeerd door godsdienst. Door deze twee gebeurtenissen te onderstrepen, benadrukte de conservatieve Meerman dat de Autoriteit gegrondvest was in de wet en in de godsdienst en deze werd door Paul in die zin meer belichaamd dan door Catharina.

Meerman trachtte daarnaast verklaringen te geven voor het gedrag van Paul, deze: 'ongelukkige monarch', waarbij hij een merkwaardig modern aandoend psychologisch portret schilderde.<sup>46</sup> Meerman schetste Pauls jeugd in een soort gevangenschap, terwijl deze vaak dacht aan zijn aan de kant gezette en vermoorde vader, terwijl de Favorieten baadden in luxe. Zijn moeder had hem weggestopt en er was geen intimiteit tussen hen. Deze onderdrukte jeugd had: 'wrevel in zijn karakter' veroorzaakt en de moord op zijn vader een voorgevoel van: 'Jakobijnse dolken' boven zijn hoofd.<sup>47</sup> Daarnaast kwam Meerman met een teleurgestelde liefde op de proppen als verklaring voor Pauls razernij: 'Oosterse' jaloezie.<sup>48</sup>

Deze gedachte wordt versterkt door de opvattingen van de Réveilman De Clercq tien jaar later. Hij gebruikte de Aristoteliaanse indeling: 'De regering is in vorm despotisch, misschien aristocratisch' en net als Meerman koppelde hij beschaving aan recht: 'de regering kan geen trap der beschaving bekomen zolang men lijfeigenen heeft en zolang er in het hele land volstrekt nog geen regt is' en ook: 'Hij die niet in zijne staten waarheid en regt handhaaft, nooit de naam van een waarlijk groot vorst verdienen kan, ofschoon dan ook heldendichters zijn naam verbreiden mogen.'<sup>49</sup> De Clercq zag dus beschaving als een vorm van recht en vrijheid, een land zonder slavernij. Hij gaf daarmee een andere wending aan het begrip beschaving dan de reizigers in de achttiende eeuw deden.

Anders dan andere reizigers in zijn tijd, maar wel in overeenstemming met de omslag die Malia al vanaf 1815 signaleerde naar een meer Russofobe beeldvorming, moest De Clercq van

---

46 *Ibidem*, 282.

47 *Ibidem*, 275-277.

48 *Ibidem*, 283-284. Paul had een gravin als minnares, maar zij had de voorkeur gegeven aan een prins, waarmee ze wilde trouwen. Deze tegenstand tegen een Vorst was ongebruikelijk.

49 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 156, 195.

de toenmalige tsaar Alexander weinig hebben. Weliswaar schreef hij over: 'Alexander de gezegende', maar verder liet hij zich niet positief uit.<sup>50</sup> Hij legde een verbinding tussen Alexander en Napoleon, naar aanleiding van een schilderij in een posthuis onderweg: 'Een of andere monsterachtige afbeelding van Alexander, of wijlen zijn ambtgenoot Napoleon.'<sup>51</sup> Napoleon of Alexander, ze waren kennelijk inwisselbaar en hij legde zo een verbinding tussen beide keizers in een tijd dat Napoleon in Nederland als een despoot werd gezien. Ook het militarisme van de tsaar vond De Clercq maar niets en hij klaagde: 'Dit kwam het volk duur te staan.'<sup>52</sup>

Peter en Catharina echter kende hij krachtige eigenschappen toe. Hij schreef over: 'De grote Catharina' en: 'Hier zag ik de beheerscheres der Russen en eerde de vorstin, die door manlijke moed en door zovele deugden uitmunt', maar net als Meerman gebruikte hij echter ook de term 'Despotismus.'<sup>53</sup> Over Peter schreef hij: 'Hunnen (den) groten Peter' en: 'De schepper der Russische monarchie', bovendien:

'In al het gevoel van kracht en overwinning. Peter en zijne grootheid zijn even reusachtig, in vergelijking met de Lilliputters die hier tegenwoordig rondkrielen. Peter was wreed in kleinigheden, hij was groot en weldadig in 't geheel, en men vindt tegenwoordig vele vorsten die de beschaafdheid zelve zijn, en wier bevelschriften egter den ramp van duizenden hunner onderdanen veroorzaken.'<sup>54</sup>

Ook dit doet aan de Rousseauaanse interpretatie van Van Woensel denken, de hedendaagse vorsten vonden zichzelf beschaafd, maar ze veroorzaakten in De Clercqs ogen in werkelijkheid rampen. Peter de Grote daarentegen werd voorgesteld als nobele wilde met zijn ruwe bolster, blanke pit karakter. De Clercq gaf zelfs een Lofdicht op Peter, met als strekking dat deze ondanks zijn barbaarse oorsprong groot geworden was en hij schreef ook: 'Vermeedert de bewondering voor een man, die waarlijk met veel talenten begaafd was. In een beeld: ruwe trekken met zachtheid eronder.'<sup>55</sup>

De overige Nederlandse reizigers hadden een veel positiever Alexanderbeeld dan De Clercq. Van Aerssen bijvoorbeeld hemelde Alexander enkele jaren daarvoor op en plaatste de vorst in de traditionele rol van goede monarch, die geen idee had hoe slecht zijn rijk werd be-

---

50 *Ibidem*, 189, 195.

51 *Ibidem*, 155.

52 *Ibidem*, 182.

53 *Ibidem*, 174, 178, 180, 186, 201.

54 *Ibidem*, 176, 178. Dit beeld van Peter en Catharina werd in zijn verslag van 1822 nog eens bevestigd.

55 *Ibidem*, 179-181.

stierd. Over een bezoek van de tsaar aan het hospitaal in Polatsk waar hij als gewonde officier lag, schreef hij: 'Ik was vol vertrouwen op de grootheid van ziel van deze waardigen en edelmoedigen monarch' en: 'Om zijn Majesteit bekend te maken hoe de zieken werden behandeld.'<sup>56</sup> Ook Wagevier construeerde in 1820 dit Alexanderbeeld. Hij stak de loftrompet op: 'den edelen Alexander' en hij had het over: 'De weldadige hand des edelen Alexanders zal langzamerhand de wonden heelen,'over de: 'Voorzorg van de edelmoedige vorst' en over: 'De menslievende Alexander, edelmoedigheid jegens overwonnen vijanden. Dat zulk gedrag eens te zijner kennis mocht komen.'<sup>57</sup> Ook liet hij de rijke Stefan waar hij als krijgsgevangene vele maanden logeerde, uitspreken: 'alles wat ik heb staat ten dienst van onze geliefde keizer Alexander, die mijn weldoener is. Heeft hij geld nodig, heeft hij volk nodig, Ik waag mijn leven voor het vaderland.'<sup>58</sup>

De Haagse gravin Marie Cornélie ontmoette de tsaar in levende lijve enkele dagen na haar aankomst in paleis Gatsjina.<sup>59</sup> Marie lijkt een onbevangen waarneemster, die maar beperkt in stereotype beelden dacht. Als vrouw zal zij weinig systematische scholing hebben gehad, wellicht had zij daarom net als de laagopgeleide mannen een geringere Verlichtingsidentiteit. Er ontbrak daarom een Verlichte zelfdefinitie om tegen de 'Ander' af te zetten en er was daarom ook weinig oriëntalisme. Bij haar is het beeld over de Autocraat ambiguer. De reputatie van Alexander: 'de grote man', was haar bekend, maar ze viel bij hun eerste ontmoeting bepaald niet in zwijm van bewondering:

'De grote man leek me niet zo mooi en zo groot als ik had gedacht. (...) zijn uniformjas zag er niet erg verzorgd uit. (...) De tsaar is erg doof,(...) Hij drukt zich overigens heel gemakkelijk uit en heeft een aangename stem. (...) Hij heeft de gewoonte zich om zich te parfumeren, zodat zijn sporen overal te volgen zijn.'<sup>60</sup>

Haar oordeel werd veel positiever toen zij zag hoe hij in november met de overstroming in Sint-Petersburg omging: 'De tsaar had gelijk alle maatregelen genomen tegen de overstroming' en ook vond ze hem er in Petersburg beter uitzien.<sup>61</sup> Hij maakte elke dag zijn ronde zonder begeleiding en toonde zich diep onder de indruk toen de arbeiders hun dode familieleden von-

---

56 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 68.

57 Wagevier, *Aanteekeningen*, II, 157, 30, 59, 120.

58 *Ibidem*, 145.

59 Eén van de grote tsaristische paleizen aan de westkant van de stad.

60 Coppens, *Marie Cornélie*, 136.

61 *Ibidem*, 136, 144.



den. Ook kwam ze de tsaar op straat een keer tegen zonder hem te herkennen, want hij reed in een eenvoudige mantel op een slee met maar één paard ervoor, op zijn dagelijkse ronde door Sint-Petersburg. Hij trok namelijk graag incognito door de stad.<sup>62</sup> Van Wassenaer was daarentegen op sommige momenten opvallend kritisch jegens de oude tsarina, Maria Fjodorovna: 'een overbodig theater.'<sup>63</sup> Ze verviel bepaald niet in aanbidding en hekelde de hielenlikkerij en corruptie aan het Hof, zo klaagde ze dat een arts alles door de tsarina's ogen zag en de medicijnen voorschreef die de tsarina voorschreef. Ook had ze kritiek op de wijze waarop het eten van de vorstin-moeder was georganiseerd, vasthoudend aan gevestigde gebruiken zonder iemand te ontslaan, ook al werd ze zwaar bedrogen door de koks.<sup>64</sup> De protestante Van Wassenaer hekelde dus ook de corruptie aan het Hof, maar ze leek dit op de moeder van de tsaar af te wentelen in plaats van op de Autocraat zelf. Opnieuw een voorbeeld van het beeld van de goede tsaar die de misstanden in zijn rijk niet kende.

Ophemeling is tenslotte bij Van der Harten in 1830 waar te nemen ten aanzien van tsaar Nicolaas I, sinds 1825 de opvolger van Alexander. Van der Harten ontmoette de tsaar niet persoonlijk, maar zag hem wel van een afstand. Ook bij hem een aanbidde houding en het beeld van de goede keizer die onrecht bestreed, maar hij moest het wel eerst weten: 'als die het ter ore komt zal hij het ten stipste laten onderzoeken.'<sup>65</sup> Van der Harten beschreef Nicolaas en diens vrouw aldus: 'De keizer is een groot sterk en knap man, (...) beiden zien er zeer goedig uit en door hunne minzaamheid en populariteit die zij toonen; als men het niet wist, zoude men hun niet voor de beheerscher van Rusland aanzien.'<sup>66</sup> Al met al sluiten de beelden over de goede tsaar aan bij de Russofilie die in ieder geval in Nederland ook in 1830, volgens Naarden, nog steeds de overhand had.

### 3.1.2 Politieke Representatie

In de vorige paragraaf kwam aan de orde hoe de reizigers naar de tsaren hebben gekeken. In het verlengde hiervan zal worden gezien vanuit welk gezichtspunt ze de Hofrepresentatie zagen. Kortom hoe werd het Ruslandbeeld geconstrueerd aan de hand van de visie op Representatie?

---

62 *Ibidem*, 145, 166, 172, 183-184, 250. Aan het aantal paarden voor een voertuig werd de status afgemeten.

63 *Ibidem*, 169.

64 *Ibidem*, 138, 148.

65 Reisverslag Johannes van der Harten (1830) 24.

66 *Ibidem*, 35.

Representatie was tijdens het *ancien régime* van cruciaal belang voor een hof naar Franse snit. Representatie was een manier waarop de Europese elite zijn civilisatie toonde. Het karakter van de Hofcultuur tijdens het *ancien régime* kan dan ook wordt gekenschetst als een *representational culture*, zoals Jürgen Habermas heeft geformuleerd, een cultuur in de eerste plaats politiek van karakter, waarbij door middel van cultuur macht werd uitgedragen. De machthebber drukte zijn macht en status op publieke wijze uit, maakte deze zichtbaar, op een concrete, niet-abstractie manier door middel van insignes, kleding, gebaren en retoriek. Peter had deze uitheemse Hofcultuur in Rusland geïntroduceerd. In West-Europa begon dit systeem door verschillende oorzaken, zoals het terugdringen van het analfabetisme, de opkomst van de lees- en stadscultuur met zijn koffiehuisen en kranten, evenals de opkomst van het kapitalisme overigens in de loop van de achttiende eeuw te breken.<sup>67</sup>

In acht van de veertien verslagen – Van Woensel, Bangeman en Meerman, De Clercq, Van Wassenaer en Van der Harten (1830) – wordt aandacht aan representatie gegeven, meestal in ruime mate. Alleen de vier militairen ontbreken hier logischerwijs en Van der Harten in 1815 ook. In de verslagen overheerst de toon van bewondering voor de luisterrijkheid van het Russische Hof. Bij Van Woensel kregen alle Ruslandpublicaties in toenemende mate weliswaar een kritische ondertoon richting slavenarbeid, corruptie, patronage en de parasitaire bovenlaag, maar toch was hij opmerkelijk lyrisch tegenover het Russische Hof. In 1781 begon het al: 'Over de Kroon. Er is geen ander land, waarin men de pracht in dit stuk zo veel bemindt, geen land waarin zo vele diamanten van alle zyden blinken.'<sup>68</sup> Net als Bangeman en Meerman beschreef hij uitgebreid de in Sint-Petersburg gebruikelijke illuminatie:

'Wie fraaie illuminaties en vuurwerk wil zien, moet naar het Hof van Rusland gaan. (...) Het geheel van dit festyn, te zamen genomen, heeft iets zeer betoverends, aan welks gezicht men zich niet verzadigen kan. Allerlei verfrisschingen, spyzen en dranken worden aan een ieder door hofbedienden, die order hebben elk een optepassen, toegereikt, in welk alles niets, dat na spaarzaamheid zweemt, doordraait.'<sup>69</sup>

Van Woensel legde een verbinding tussen Frankrijk en Rusland. Hij zag het Hof als Frans, Europees dus. Van Woensel schreef ook over het oude Aziatische element van niet-representatie, van ontoegankelijkheid: 'De Czaren leefden voortyds, gelyk thans de grote heer; zy vertoonden

---

67 T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002).

68 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 62.

69 *Ibidem*, 140.

zich zeer zeldzaam aan 't volk; 't was een byzondere genade toegang tot hen te hebben, het geen men noemde hunne klare ogen te zien.<sup>70</sup>

Bangeman op zijn beurt hechte voldoende waarde aan Hofceremonieel om de hele tweede helft van zijn reisverslag uit 1793 te besteden aan de viering van de vrede tussen Rusland en de 'Ottomanische Porta.'<sup>71</sup> Er werden: 'eeuwige gunsten' verleend aan hen die zich hadden onderscheiden en vervolgens schreef Bangeman, die hier als diplomaat ongetwijfeld op een goede toeschouwersplek zat:

'Deeze plegtigheid verrigt Zijnde verscheen de Keizerin op de Balcon van het Palijs om Zig aan het gemeen te vertoonen. Zeker duizend menschen waaren onder de wapenen, niet verre van, en zoo na mogelijk bij het Hof geplaatst, dewelke een poostijds gestadig uit hunnen gewone vreesden. (...) Tevens onder het gemeen verspreidende kleine jettons die ten geleegenheid en met het Zinnebeeld van de vrede geslagen zijn.'<sup>72</sup>

Ook beschreef hij het huwelijk van grootvorst Alexander, met bijeenkomsten voor de elite: 'smorgen groot tour, en 's avonds Bal en soupe voor de vier eerste Classen, van den Adel en het Corps Diplomatique' en hij deed vervolgens pagina's lang verslag van de dagenlang durende festiviteiten rond dit huwelijk.<sup>73</sup> De hele tweede helft van zijn reisverslag wordt feitelijk in beslag genomen door beschrijvingen van ceremonies in de Hofstad.

Zoals in hoofdstuk 2 al aan de orde kwam, maakte Van Woensel tijdens zijn tweede reis Catharina's intocht op de nieuw veroverde Krim mee en waarbij één van Wolffs reizigers, De Ségur, Catharina vergezelde. Van Woensel schreef veel kritischer over deze reis dan De Ségur en lady Craven, een andere getuige, volgens Wolff deden, hij prikte door de representatie heen, noemde het een kermis en hekelde de hoge kosten:

'De grootste merkwaardigheid, die ik in Tauriën kon waarneemen, was H.K. Majesteit CATHARINA de Ilde, benevens Z.K. Majesteit JOSEPHUS den Ilden: toen zij, gevolgt van een langen stoet van gezanten en groote heerschappen, dit nieuw wingewest kwam bezoeken. Nimmer beleefde dit schier-eiland zulk een kermis.'<sup>74</sup>

---

70 *Ibidem*, 59.

71 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 11.

72 *Ibidem*, 12.

73 *Ibidem*, 12-18. Bedoeld wordt hier het huwelijk van de latere keizer Alexander I. op 28 september 1793.

74 Van Woensel, *Aanteekeningen*, II, 278-279.

En:

'Het oogmerk van deeze lange bezwaarlijke\* reis was zich te doen kronen als koningin van Taurien. \*Ook kostbaare. Er is een verschil tusschen de geleerden, of deeze reis 11 dan 17 millioenen Roebels gekost heeft. Zij alleen mogen 'er zich over verwonderen, die niets gezien hebben van al dien omslag, van die kisten met kostbaarheeden, welke H.K. M-overal uitdeelde, enz. enz.'<sup>75</sup>

De schone schijn werd scherp gehekeld en bij Van Woensel werden de later spreekwoordelijk geworden 'Potemkin-dorpen' beschreven tijdens Catharina's intocht: 'In Bachsizerai liet men winkeliers van elders komen, om een vertooning te maaken van handel, van vertier en welvaarendheid. Men bouwde in haast voorgevels van huizen, achter welke niets stak.'<sup>76</sup>

In 1804 tenslotte klonk het opnieuw over het Hof van Catharina: 'allerprachtigste van heel Europa.' Van Woensel beschreef festijnen zoals het gemaskerde bal, waarvoor wel zesduizend mensen werden uitgenodigd. De Keizerin kuste de vrouwen dan op het voorhoofd of op de wang. 'Zelfs de boerinnen', voegde hij er aan toe, want als enigszins Rousseauaanse denkende reiziger had hij snel oog voor de edele boerenstand.<sup>77</sup> De illuminatie op zichzelf vond hij nu niets meer voorstellen. Toch beschreef hij de openbare maaltijd van de Keizerin, tijdens veertig feestdagen aan het Hof:

'Op de grootsten dier dagen at de Keizerin in het openbaar. Van de gaanderijen hebben de aan schouwers vrijheid dit toe te zien.'<sup>78</sup>

Dit is precies wat Blanning bedoelde, de aanraakbare vorst, te midden van haar volk. Van Woensel voerde de lezer rechtstreeks mee naar de Petersburgse balsfeer: 'Daar ik nu met mijn Lezer te Festijn ben' en hij beschreef speeltafels, rijkdom en pracht, lichten, rijke meubelen, goud, kristal en geslepen glas, maar, zo vond hij echter: 'Kostbaaren opschik en diamanten maakten een mensch de oogen blind.'<sup>79</sup> Van Woensel kon zich dus ook na 25 jaar nog niet onttrekken aan de glans van het Hofceremonieel, maar toch zijn dit maar enkele passages in het ruim 450 pagina's tellende boek. Zij vallen kwantitatief in het niet boven de veel meer voorkomende kritische

---

75 *Ibidem*, 281.

76 *Ibidem*, 279-280.

77 *Idem*, *Rusland beschouwd*, 301, 304-305.

78 *Ibidem*, 305.

79 *Ibidem*, 305.

noten die worden gekraakt over het parasitaire karakter van de Russische elite, gebaseerd op slavenarbeid.

Ook Meerman heeft zich niet onbetuigd gelaten als het gaat om lyrische passages over representatie. Hij liet niet na om, gedurende zijn twee winters in Sint-Petersburg, bals en feesten, ceremonies en openbare maaltijden af te lopen. Op Nieuwjaarsdag liet hij zich niet de kans ontgaan aanwezig te zijn bij een openbare maaltijd van tsaar Paul. Hij toog naar de Marmeren Zaal van het Winterpaleis waar hij de keizer zelf kon zien met een diamanten kroon op zijn hoofd en: 'Op de Troon-stellage was een tafel gedekt voor de agt personen der Keizerlijke Familie.'<sup>80</sup> Het was allemaal zo dicht bij, de vorst, die bijna aanraakbaar was. Meerman en Bangeman hebben beiden een Nieuwjaarsmis bezocht, met veel ceremonie en een opgedirkt Hof. Meerman zag met eigen ogen hoe zowel de keizer als de keizerin de vrouwen omhelsden. De bezoekers maakten diepe buigingen, sommigen zo diep dat ze het kleed van de keizer raakten. Vrouwen probeerden zich soms ook aan de omhelzing van de keizer te ontworstelen.<sup>81</sup>

De Clercq, die in 1816 niet rechtstreeks met het Hof te maken had, mocht wel als een soort toerist Pawlowsk, het paleis waar de keizerin-moeder woonde, bezoeken: 'hier zagen wij de vertrekken, waar de Keizerin-moeder woont, leest, arbeid, geniet, etc.'<sup>82</sup> Maria Fjodorovna, was blijkbaar een dagje niet aanwezig en schijnbaar mochten bezoekers van het type De Clercq dan binnentreden. Dit was ook een onderdeel van de representatie, want opnieuw gold, de vorst dicht bij de onderdanen.

Marie van Wassenaer schetste een indringend beeld van het leven aan het Hof. Ondanks haar kritiek op de vorstin-moeder, Maria Fjodorovna, vond ze haar ook: 'een zeer waardige vrouw.' De tsarina was bij hun ontmoeting 65 jaar en: 'goed geconserveerd' en Marie schreef:

'Ze draagt (...) een korset, dat zo strak zit dat ze alleen hele kleine pasjes kan nemen. Bukken lukt niet en ze kan zelfs haar armen niet ver genoeg naar voren steken om haar lange handschoenen aan te trekken.'<sup>83</sup>

Marie vond het hofleven net als de dineravonden buitenshuis maar saai. 's Avonds handwerkten de dames, de heren speelden biljart. Ook dan was er echter een vorm van representatie, zo werd er in een zaal eerst wierook geschept en dan riep een hoveling: 'Er wordt wierook ge-

---

80 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden III*, 308-309.

81 *Ibidem*, III, 183, 298; Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 18.

82 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 203.

83 Coppens, *Marie Cornélie*, 120.

brand, de tsarina komt eraan.<sup>184</sup> De hofdames moesten voortdurend volgens protocol gekleed en zich afhankelijk van de gelegenheid steeds anders kleden, ook als er niets bijzonders te doen was. Ook de verjaardag van de oude tsarina vergde heel wat toilet maken, zelfs bij een besloten bal. Er waren zeer veel regels over representatie. Groot toilet, ronde jurk, jurk met sleep, niet de rug naar de tsarina keren enzovoort.<sup>85</sup>

Ook Anna Pawlowna en prins Willem speelden hun rol in deze voorstelling. Zo ontving de prinses op 6 december, de verjaardag van de prins, het Petersburgse publiek, dat wil zeggen, society, burgers en militairen. De prins omhelsde het hoofd van iedere groep, de prinses kreeg van iedereen een handkus, wat haar op die dag ten minste tweeduizend handkussen opleverde. In elke pauze waste ze haar handen met eau de cologne af. Ter ere van de prins van Oranje werd in Sint-Petersburg een grote parade gehouden, waarbij 40.000 manschappen van de elitekorpussen stonden opgesteld. Andere vormen van representatie, waar de tsaar te midden van zijn volk kon verkeren, waren de maskerades aan het Hof en de godsdienstige plechtigheden, zoals Eerste Kerstdag op 6 januari. Van Wassenaer hield zich bij dergelijke maskerades een beetje afzijdig en bestudeerde vanaf de zijkant van de zaal de in het paleis binnengestroomde volksmassa's, wel zo'n 21.000 man. Op alle kamers waren buffetten. Marie beschreef de sprookjesachtige sfeer: 'Een van de mooiste taferelen die ik in Rusland heb gezien.'<sup>86</sup> Tijdens Eerste Kerstdag klonk het Te Deum voor de overwinning van 1812. Op een dergelijke zondag, maar eigenlijk elke zondag, wemelde het op het paleisplein van de mensen die hoopten een zweem van de tsarina voor het raam te zien.<sup>87</sup>

Ook Van der Harten besteedde in 1830 op zijn beurt aandacht aan de keizerlijke verschijning, zoals gezegd inmiddels tsaar Nicolaas I. Zo beschreef hij een bijeenkomst op het Marsveld, met een groot revue van Keizer Nicolaas over zijn garde en inspectie van de regimenten. Er waren wel 30.000 toeschouwers. Ook Van der Harten was er, net als Marie, heel lovend over:

'De revue is ontzagwekkend en niet te beschrijven. Wonderlijk wat een enkel mens die nakend staande niet meerder is als alle stervelingen, niet kan uitrigten.'<sup>88</sup>

---

84 *Ibidem*, 125.

85 *Ibidem*, 126-127, 133, 194.

86 *Ibidem*, 154-155, 161, 178-179, 239-240.

87 *Ibidem*, 161, 176.

88 Reisverslag Johannes van der Harten (1830) 31-32.

Het viel hem verder op dat de keizerin een prominente rol vervulde en hij was diep onder de indruk maar dertig schreden van keizerin, keizer en 'rijksgrotten' af te staan.<sup>89</sup> Al met al waren de reizigers opvallend positief over het representatieve karakter van het Hof. Ze waren geïmponeerd door de grootse festijnen, de ontmoetingen met de tsaar en de enorme mensenmassa's. De enige uitzondering hierop is Van Woensel in 1795 en voor een klein deel in 1804. Alleen de eigenzinnige vrijheidsdenker Van Woensel koppelde de Representatie expliciet aan de termen Europees of Frans en alleen hij was in staat te doorzien dat het een manier was om macht uit te drukken of te verbloemen. Voor het overige lijken alle reizigers die met het Hof in aanraking kwamen voornamelijk geïmponeerd te zijn geweest door dit Hofceremonieel, dat zijn geheel eigen wijze een bijdrage leverde aan de instandhouding van de Verlichtingsmythe.

### 3.2 Een filosofische constructie: geciviliseerd versus barbaars

In de vorige paragrafen kwam aan de orde met welke bril de reizigers de Autocratie inclusief representatie hebben gezien. In deze paragraaf wordt de vraag behandeld in hoeverre de bezoekers de binaire tegenstelling tussen beschaafd en barbaars benoemden. Met andere woorden, hoe werd het Ruslandbeeld geconstrueerd aan de hand van de vraag in hoeverre de reizigers de Russische samenleving barbaarse of geciviliseerde kenmerken toekenden? Het gaat bij de tegenstelling beschaving en barbarij om de filosofische betekenis. Deze was van groot belang voor de Verlichtingsdenkers, net zoals de tegenstelling tussen Europa en Azië het idee van 'Oost-Europa' in zijn geografische betekenis gestalte had gegeven. Het betekende overigens niet, ondanks al het oriëntalisme van de Verlichting, dat men het Aziatische continent volledig gelijkstelde met barbaars.<sup>90</sup>

Tijdens het *ancien régime* ging het niet om nationaliteit, maar om de vraag of iemand van adel was of niet. Culturele normen, *civilité*, *politesse*, *courtoisie* kwamen voort uit de adel. Hieruit kwam zo rond 1770 de civilisatie voort. Adel en rijke burgerij waren door een immense golf gescheiden van de massa, in het Westen net zo goed als in het Oosten en alleen de eerste groep werd geciviliseerd geacht. In de achttiende eeuw was civilisatie een attribuut van de hogere klasse, terwijl barbarisme een kenmerk was van het gewone volk. Ook dit gold voor zowel Oost als West. Saladin de Turk was meer geciviliseerd dan een Brandenburger boer en op dezelfde

---

<sup>89</sup> *Ibidem*, 32.

<sup>90</sup> Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 357.

manier was een goedgemanierde Moskovitische bojaar, die zijn baard afschoor en een gepoederde pruik opzette geciviliseerd, aldus Malia. De tweedeling van barbarisme en beschaving heeft Wolff dus ontleend aan standentegenstellingen, waarbij de attributen van de adel de betekenis zouden hebben gekregen van Westers of Europees en de attributen van het volk zouden Oosters of Aziatisch gaan betekenen. Malia noemde vijf kenmerken van Europese geciviliseerde manieren: Frans spreken, de baard afscheren, een gepoederde pruik, beschaafde omgangsvormen en Europese kleren.<sup>91</sup> Barbaars was dan uiteraard het tegenovergestelde, namelijk alleen de eigen taal spreken, een baard dragen, geen pruik en poeders, grove taal en vuilheid en het plaatselijke kostuum. Wolff geeft de volgende kenmerken van barbaars: melancholie, Aziatisch ogende joden met lange zwarte jurken en dito baarden, ziekte, vuilheid, het gebruik van de bijl, slechte wegen, haarstijl en kostuums, raciale distinctie van gezichtskenmerken en huidskleur.

### 3.2.1 Het beschaafde Rusland

Van Woensel zag al in 1781 uiterlijke tekenen van beschaving, zoals in kleding en bepoederde gezichten, en legde een verbintenis tussen Russen en Fransen. Hij trachtte door de beschaafde suikerlaag van gemanierdheid heen te kijken en complimenteerde de Russen met hun goedhartigheid:

'Zy hebben, gelyk de Franschen, een groot deel van aangeborene wellevénheid; in de dagelyksche verkeeringe zyn zy vol van onderlinge eerbiedigheid, en complimenten, en, 'tgeen duizendmaal beter dan gemanierdheid is, van goedhartigheid en menschenliefde, waarvan hunne uiterlyke daden gene dubbelzinnige bewyzen opleveren. (...) daarom ziet men de Russische vrouwen, zonder onderscheid van rang, zich alle blanketzel en vermilioen op 't aangezicht leggen, (...) Alle luiden van tminste aanzien, den nedrigeren boerenstand alleen uitgezondert, zyn nu op de Europeaansche Wyze gekleed;<sup>92</sup>

Hij vervolgde: 'Enige schryvers spreken van de Muskovieters, als een volk, dat zeer slecht leeft. Dit is valsch', waarna hij een opsomming van goed eten en drinken gaf.<sup>93</sup> In het bovenstaande fragment komt de gedachte van de nobele wilde van Jean-Jacques Rousseau tot uitdrukking, de

---

91 Malia, *Russia under western eyes*, 36,-38.

92 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 18.

93 *Ibidem*, 19.



gewone Rus werd hier namelijk voorgesteld als een nobel en beschaafd wezen, met gezonde eetgewoonten, echte wellevendheid en goedhartigheid in plaats van aangeleerde Franse maniertjes. Met andere woorden een beschaafd wezen, die gewone Rus. Rousseau, waar ik later nog op terugkom, idealiseerde de natuurlijke staat van de mens, bedorven als hij was door moderniteit. Van Woensel idealiseerde regelmatig de gewone, nog niet door het Franse Verlichting aangetaste Rus. Het was een vorm van kritiek op het nuttigheidsdenken, op de *homo economicus* en het rationalisme. Ook het oriëntalisme van Said komt hier echter om de hoek kijken, een stereotype blik op de gewone Rus, die kennelijk zijn Aziatische en barbaarse aard moest afleggen om de superieur geachte Franse beschaving aan te nemen. Ook op andere plaatsen is de Rousseau-volger in Van Woensel te herkennen:

'De weinige zoldy, die de gemene man trekt, stelt hem in de noodzakelykheid, om zyn vernuft te scherpen, en zich zelve in alles genoegzaam te zyn. Zy zyn hunne eige bakkers, brouwers, slaggers, klee- schoen parui- ken-sloten- wagen- zadelmakers, smids, timmerlui, metzelaars, koperslaggers, muzikanten, schilders, met één woord alles wat men maar bedenken kan. 'Er is geen volk op aarde, dat zich zo weet te behelpen!'<sup>94</sup>

Van Woensel was niet de enige met een enigszins oriëntalistische kijk, ook Meerman klonk goedkeurend over de Europeanisering: 'Voor het uiterlijke intusschen hebben de aanzienlijke Russen van beide Kunnen, inzonderheid evenwel de Vrouwen, den eleganten toon der Europeesche welleevendheid, (...), althans zoo veel het uiterlijke betreft, weeten aan te neemen.'<sup>95</sup>

Wagevier had net als Van Woensel een Rousseaanse zienswijze. Hij trachtte de Russen te zien als mens en individu en hekelde de vele stereotypen over Rusland. Hij achtte het zijn taak deze te bestrijden: 'Wie zoude gedacht hebben; zoo veel gevoel te vinden onder eene natie, welke men zich algemeen als ruw 'voorstelt', en ook, tegensprekend: 'die NAPOLEON, in zijnen overmoed," eene woeste "horde" noemde.'<sup>96</sup> Wagevier zag het dan ook als zijn taak het Westerse barbarenbeeld over Rusland te bestrijden. Daarnaast gaf een eigen definitie van beschaving, bij hem was reizen datgene wat de mens veredelde, als dat tenminste gebeurde met een opmerkelijke geest. Vooroordelen, nationale trots en haat zouden dan verdwijnen. Voor hem gold: *suum cuique* (ieder het zijne).<sup>97</sup> Ook Boisminart schreef hier en daar op een Rousseaanse

---

94 *Ibidem*, 164.

95 *Meerman, Eenige berichten omtrent het Noorden III*, 81.

96 *Wagevier, Aanteekeningen*, 115.

97 *Ibidem*, 106-107.

wijze, met bewondering voor de primitieve landbouw van de Russische boer:

'mijne bewondering gewekt heeft; ik bedoel namelijk de uitnemende vaardigheid, waarmede de Russische boer, in deze streken, zijne meeste en noodigste behoeften, gelijk wagens, sleden, paardentuig, huizen, schuren, stallen, ja tot zelfs zijne kleeding en schoeisel, zelf maakt. Men schrijft dezen lieden onder anderen eene bewonderingswaardige vlugheid toe in het behandelen van de bijl, waarmede zij inzonderheid behendig weten om te gaan, en die dan ook een van hunne meest geliefkoosde handwerktuigen is.'<sup>98</sup>

Beiden dachten weinig oriëntalistisch en zoals al vaker gezegd kan dat met hun geringe opleiding en daarom een minder sterk Verlicht profiel te maken hebben gehad.

Over het gebruik van de bijl, een teken van barbaarsheid bij Wolff, werd hier eerder met bewondering geschreven.

Van Woensel trok in 1804 de vergelijking tussen Russen en Fransen van twintig jaar daarvoor door en deze viel opnieuw in het nadeel van het grote cultuurvolk uit, want hij achtte de Russen beschaafder dan de Fransen. Zo vergeleek hij de Russische winkeliers op het *Gastinodwoir* van Sint Petersburg met die van het *Palais Royal* te Parijs. De eersten vond hij heel vriendelijk, – 'den bevalligsten toon' – gastvrij, staande voor hun winkels. De Fransen daarentegen waren stuurs, bokkig en lomp.<sup>99</sup> En: 'De *Russische* natie bezit veel meer beleefdheid, minzaamheid, gediensdigheid, oprechtheid dan die nacie, die, zoo zij zelve zegt, de eerste is in de meesten deezer voortreffelijke hoedanigheeden,' en een andere keer: 'zelfs door de Russische boerin zijde-stoffen gedraagen'<sup>100</sup> Ook hier is het Rousseaanse herkenbaar.

Ook Meerman en Krieger zagen geciviliseerde aspecten in de Russische samenleving, niet in de laatste plaats bij grensovergangen. Meerman: 'Onder de Mans vond ik er een hoope, die gewoon waren zich van den baard te ontdoen.'<sup>101</sup> En toen hij vanuit Finland Rusland binnenkwam, ten Oosten van de grens met Wiburg: 'de gezichten echter zijn er minder wild dan aan de andere zijde.'<sup>102</sup> Klaarblijkelijk vond hij de Russische kant beschaafder dan de Finse. Krieger zag hetzelfde: 'Deze revier sepereerde het oude russische polen met het oude rusland; man sag ook dadelijk; door de dragt alsmede de properheid in hunne huijzen; dat wij in een andere landstreek waren' en ook: 'Maar de properheid in de huijzen is veel meer, tegen de menschen in

---

98 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 198.

99 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 94. Een Gastinodwoir bestond in veel steden in Rusland en was net als het Palais royal in die tijd een groot koopcentrum met losse winkels.

100 *Ibidem*, 93, 418.

101 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden III*, 142.

102 *Ibidem*, 23.

poolen.<sup>103</sup> In het fragment van Meerman en in de beide fragmenten van Krieger gaat het om grensoverschrijdingen naar Rusland waarvan Wolff regelmatig bij zijn reizigers de overgang waarnam naar het meer barbaarse. Deze twee Nederlanders zagen echter juist meer beschaafdheid bij binnenkomst van Rusland. Verder naar het oosten identificeerde Krieger de Tartaren ook niet als barbaren: 'logeerde in een Dorp dat rond om in de asiatische gebergte de in woonders waren van de oude tartaren, dog geene barbaren tegen ons.'<sup>104</sup> De Clercq zag de Rus als beter ontwikkelingsmateriaal dan Letten of Esten, als deze de schone schijn maar zou kunnen afwerpen:

'Men onderscheidt terstond den echten nationaalen Rus aan eene grotere levendigheid en handigheid, die hem van de Letten en Eschten onderscheidt, en men ziet terstond wat men van dit volk nog zou kunnen maken indien men wilde, en indien men ware zedelijke beschaving meer dan uiterlijke schijn zocht te bevorderen.'<sup>105</sup>

Het beeld van de ontwikkelbare Rus heeft hij ook in 1822 bevestigd. Scherp formuleerde De Clercq in zijn tweede geschrift het hybride karakter van Rusland: 'Nergens is het onderscheid tusschen het beschaafde en het onbeschaafde deel des volks treffender dan in Rusland.'<sup>106</sup> Al met al zijn er heel wat fragmenten bij Van Woensel op meerdere reizen en bij Meerman, Wagevier, Krieger, Boisminart en De Clercq te vinden die het beschaafde in de Rus of zelfs de Tartaar identificeren en dan niet alleen in diens europeanisering.

De vier militairen verhaalden over de vele malen waarop ze als krijgsgevangene of militair door de elite van Rusland werden onthaald met copieuze maaltijden. Vaak maar niet altijd spraken deze Russen goed Frans of Duits en dat maakte ze in de reizigersogen beschaafd. Dit beschaafde werd in de hogere standen gelokaliseerd. Dit type Russen behoorde tot hun eigen wereld, niet tot de 'Ander'. Zo werd Van Aerssen vaak te eten uitgenodigd en hij voelde zich thuis op de adellijke hofsteden op het Poolse platteland, zelfs als de conversatie via de kinderen liep: 'De baron noch zijn echtgenote spraken Fransch, (...) met hunne kinderen spreken, die Fransch en Duitsch geleerd hadden.'<sup>107</sup> Of aan tafel bij een posthuis bij een groep mensen, Frans- en Duitstalige Russen maar ook een Duitser: 'het genot om voor het eerst sedert onze gevangen-

---

103 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814), 1649, 1651.

104 *Ibidem*, 1678.

105 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 166.

106 Pierson, *Willem de Clercq*, 75.

107 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 43.

schap eens weder in een beschaafd gezelschap te zijn.<sup>108</sup> En: 'Mijnheer de com-missaris nam ons mede naar zijn huis en onthaalde ons daar op brandewijn en wittebrood. Ik ontmoette daar een krijgsgevangen Fransch officier, (...) Ik zag daaruit met genoegen, dat de krijgsgevangen officieren bij de deftige inwoners ontvangen werden.'<sup>109</sup> Krieger op zijn beurt schreef:

'Russische officieren, waar onder zig een bevond die in Duitschland geweest waar, mit deze Kaam ik in Conversatie wijl hij eenige worde Duitsch sprak; (...), en gingen dus naar de geselschap er bevonden zig een aantal van russische Barons, en Dames, maar geen van alle die fransch of Duitsch sprak: edog, zo onbekant ik ook was, of hoe min ik de russische spraak mit hun konde spreken, hebbe ik mit veel plaisir tot s'morgens 3 uur mit hun doorgebrag onder leedige van meenigde glaazen pons,<sup>110</sup>

Elders vervolgde hij, in het stadje Kenisma aangekomen: 'de commandant van de plaats, en deszelfs vrouwe sprakken beijden fransch wij mit ons zes persone wierde verzoegt om bij hem te dejeunneeren en bewezen ons zeer veel vriendschap.'<sup>111</sup> Vervolgens in weer een andere stad, in Pensa: '

Den Edelman, of baron van het Dorp, verzoegt onse Condicteur, dat hij twee officieren zoude medebrengen, om bij dezelve te Dineeren. Zij konnen mij in mijn kwartier afhaalen,(...) hij sprak gebrooken fransch. Dog hij gaf eene maaltijd die voor een prins had kunnen voldoen,<sup>112</sup>

Wagevier verhaalde dat hij bij de Duitse weduwe van een Russische generaal op haar landgoed werd uitgenodigd voor een langer verblijf toen hij ziek was, met een aantal zonen en dochters die zich beijverden goed voor hem te zorgen. Ze spraken allemaal zeer goed Frans en Duits. Ook schreef hij over de goed Frans en Duits sprekende Russische officieren die meestal zeer vriendelijk tegen de krijgsgevangenen waren en over Russische burgers die de krijgsgevangenen onthaalden, uitnodigden en vertroetelden en: 'volmaakt Fransch en Hoogduitsch spreken.'<sup>113</sup> Tenslotte werd hij in zijn Siberische eindbestemming door een rijke Rus zomaar op straat in het Frans aangesproken en meegenomen naar het huis van diens vrienden. Ze spraken vervolgens Duits met elkaar en Wagevier kende beschaafde eigenschappen aan die taal toe: 'welke in Rus-

---

108 *Ibidem*, 81.

109 *Ibidem*, 86.

110 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814), 1666.

111 *Ibidem*, 1670.

112 *Ibidem*, 1676.

113 Wagevier, *Aanteekeningen*, II, 50- 51, 66-72.

land onder beschaafde standen vrij algemeen is, en wier kennis aldaar als een gedeelte van eene goede opvoeding wordt gehouden.<sup>114</sup> Deze rijke Rus was de in het vorige hoofdstuk al vermelde edelman Stefan. Wagevier werd in diens huis opgenomen en voelde zich zeer verbonden met dit gastvrije Russische gezin.<sup>115</sup> Tenslotte had de vierde militair, die niet verder dan 'Oost-Europa' kwam en nooit krijgsgevangen gemaakt werd, evengoed de ervaring uitgenodigd te worden door Russische dames op afgelegene kastelen.<sup>116</sup>

Voor de drie krijgsgevangenen brachten dus menig gezellig uurtje door met de Russische elite, keuvelend in het Frans of Duits met een hapje en een drankje. Dit lijkt voor de eenvoudige Krieger en Wagevier, die overigens beide talen spraken, in even sterke mate het geval geweest te zijn als voor de adellijke Van Aerssen. Dit bevestigt dat wie goed Frans (en Duits) sprak en anderszins enigszins beschaafd overkwam zoals Krieger en Wagevier, ook door de Russische elite als beschaafd werd beschouwd, ook al was men van eenvoudige komaf. Het Frans was een samenbindende beschavingstaal, waardoor ze in één *imagined community* leefden en met elkaar verbonden raakten. De militairen dichtten deze Russen dan ook geciviliseerde eigenschappen toe zoals properheid of vriendschappelijkheid. De Frans- en Duitssprekende bovenlaag van Rusland hoorde voor alle reizigers bij de beschaafde wereld.

Voor de in het Rijnland geboren Krieger gold nog een andere wij-groep die als beschaafd werd geïdentificeerd, namelijk de Wolga-Duitsers die hij op zijn weg naar het Russische Zuidoosten steeds vaker tegenkwam. Dit waren kolonisten die door Catharina onder gunstige voorwaarden naar Rusland waren gehaald. Krieger voelde zich hier zeer thuis: 'het was voor ons buiten gewoon aangenaam om buiten Europa Duitsch lieden te vinden.'<sup>117</sup> De Duitstaligen in zijn groep: 'waren blij in Asien Duitsch menschen te vinden; Wij wierde dan ook met de grootste vriendschap ontvangen, (...) de Duitsche goede menschen verzoegte aan hem, om ons daar te laten Logeeren, het welk dan ook gebeurde, die geene welke van ons Duitsch sprakken, waren het willekomste bij hun, het welk zelfs eene charloussie tuschen onse fransche reiscamaraten veroorzaakten; want iedereen van der boeren wilde eene Duitsche bij zig in het kwartier hebben.'<sup>118</sup> En:

'wij wierde dadelijk, zonder dat ons kwartieren aangewezen wierde door de Domeni verzoegt om mit hem

---

114 *Ibidem*, 126.

115 *Ibidem*, 126-156.

116 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 198-200.

117 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1677, 1678.

118 *Ibidem*, 1679.

mede te gaan, bij bragt ons in het Schoolhuijs waar reeds de Kamer voor ons op geruimt was,- Daar konden wij de madame Domeni die eene Zeer goede thee pons voor ons vervaardigt had, nu begon het vrolijke leven weder van vooren af aan, de Duitsche boeren verlieten hunne werk en kamen om ons te sien, en te bewillikommen; ook kaamen er twee musikanten mit violen en ik haalde mijne fluit, en nu begonnen wij te Dansen, en zo hebben wij bezig geweest tot s'avonds 11 uur, toen namen wij afscheid van onse goede Duit-sche Domini en zijne vrouw, zij vertrokken en wij gingen naar onze kwartieren.<sup>119</sup>

Zo ging het de hele route langs de Wolga verder. Hij nam de Duitsers zonder uitzondering waar door een rooskleurige bril en kende ze alleen beschaafde kenmerken toe, ze waren gelukkig, welvarend en een gastvrij handelsvolk: 'verscheidene Duitsche inwoonders, die daar zeer gelukkig leefde,' zelfs als ze katholiek waren: 'een Duitsche Domeni genaamt Schmitz geboren van Dresten deze goede paap' en: 'toen zij sagen dat wij allemaal bij den Domini bleeven eeten, wilde zij dog ook aan deze maaltijd mede contribueeren zo bragt de eene 4 a 6 hoenders, den anderen 30 a 40 eijers, den ander groen, of gerookt vleisch, den andere bier, de eene brandewijn.'<sup>120</sup>

Er waren soms vervelende verrassingen, waarbij de beschaafd geachte elite toch de 'Ander' bleek te zijn. Zo spraken Van Aerssen en zijn kameraad met een Russische vrouw die alles kwijt was door de oorlog. Omdat ze goed Frans sprak en dus als één van hen werd gezien, kon hij zich niet voorstellen dat ze boos was:

'In Grosnople kwamen ze een dame tegen die nagenoeg alles door de oorlog verloren was. Wij hoopten bij haar een goed onthaal te vinden, maar ze zei in goed fransch: Zoo mijne heeren, na alles wat gij op uwen weg in Rusland gevonden hebt, te hebben geplunderd, verwoest en verbrand, wilt gij, door den nood gedrongen, dat datzelfde land u te hulp komt! Keert naar uw vaderland terug, daar zal men u de kost geeven, hier heeft u genoeg gestolen.'<sup>121</sup>

Ze waren oprecht verbaasd over deze reactie, want de vrouw had blijkbaar een goede opvoeding genoten, dus hoe kon ze zo afwijzend reageren? En ze sprak nog wel zo goed Frans! Een ander voorbeeld is Wagevier, die met bevreemding toezag hoe zijn goedhartige en gastvrije gastheer Stefan zijn slaven bleek af te rossen voor slechts zeer kleine vergrijpen.<sup>122</sup> De Russische

---

119 *Ibidem*, 1681.

120 *Ibidem*, 1676, 1680.

121 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 81.

122 Wagevier, *Aanteekeningen*, II, 137.

bovenlaag op haar beurt beschouwde de Franse krijgsgevangenen soms ook als de 'Ander', zo deden allerlei stereotype denkbeelden de ronde over Napoleons militairen, bijvoorbeeld dat ze besmettelijke ziekten hadden. Wagevier, over de inkwartiering: 'in de gemeenste huizen onder dag gebracht, want de fatsoenlijke lieden wilden ons niet in huis hebben.'<sup>123</sup> Ook merkte Wagevier op dat de krijgsgevangenen door de plaatselijke bevolking als mensen- en kindereters werden beschouwd, blijkbaar op aangeven van de priesters. Wagevier was zich overigens bewust van de negatieve werking van stereotyperingen: 'nadeelige indrukken na te laten, welke somtijds eeuwen duren.'<sup>124</sup> Dit zijn voorbeelden van de elite die als de wij-groep werd gezien, maar die soms toch de 'Ander' binnen Europa bleek te zijn.

### 3.2.2 Het barbaarse Rusland

Tegenover de beschaafde omgangsvormen van Europa werden de ruwheid, de vuilheid, de ongemaniërdheid waaronder alcoholisme en gokken van Azië geplaatst. Barbarisme betekende geen Frans spreken, een baard dragen, lelijkheid zonder opschik, ruwe omgangsvormen waaronder veel alcoholgebruik, gokken, vuilheid, Aziatische kleren, slechte wegen en het gebruik van de bijl. Werden deze kenmerken ook door de reizigers aan de Russen toegekend? Ja, er werden aan de Russen vrij veel barbaarse eigenschappen toegekend, maar vaker aan de lage dan aan de hoge standen.

De lagere Russische standen werden in veel mindere mate tot de wij-groep gerekend dan de hogere standen en dat was wederzijds. Buiten de beschavingsenclaves werden de krijgsgevangenen door de gewone Russen vaak uitgescholden en slecht bejegend: 'wij wierde bij de borgers geinkwartiert, dewelke ons aansagen als de honden,' schreef Krieger over de ontvangst in hetzelfde Kenisma.<sup>125</sup> Of: 'fransoise tabak', Franse honden.<sup>126</sup> En bij Van Aerssen klonk het: 'schelma frantsoeski'.<sup>127</sup> Ook Wagevier getuigde van hetzelfde: 'Fransoski sabak', Franse hond.<sup>128</sup> De krijgsgevangenen werden in de regel door gewone Russen heel anders bejegend dan door de gastvrije elite: 'zij bekeken ons met de grootste nieuwsgierigheid, alsof wij vreemde dieren waren, en hielden hunne neuzen dicht, om den onaangename reuk niet te ontwaren, dien zij zich

---

123 *Ibidem*, 64.

124 *Ibidem*, 98-99.

125 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1670.

126 *Ibidem*, 1644.

127 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 55.

128 Wagevier, *Aanteekeningen*, 51.

ver-beeldden dat wij bij ons hadden.<sup>129</sup> Van de gewonere Russen getuigde Wagevier, reeds gevangen genomen, dat ze alles van hem afroofden en hem steeds uitgescholden. Ook was er het contrast, zelfs in één stadje ver in het oosten, in Nevel, tussen de ontvangst op een buitenplaats door een keurige gastvrije dame op stand en onaangenaamheden met 'eenige Russische boeren.'<sup>130</sup>

Als krijgsgevangene kreeg Wagevier een pels van schapenvacht: 'het beste dat wij ontvingen.'<sup>131</sup> De zaken werden hier omgedraaid, een schapenvacht werd immers bij uitstek gezien als symbool en uiting van barbaarsheid. De in eigen ogen geciviliseerde West-Europeaan moest zich dus noodgedwongen in de kledij van de barbaren hullen. Van Woensel vond in 1781 over het gebruik van de bijl, voor Wolff een uiting van barbaarsheid: 'Een Russisch timmerman voorziet zich van geen ander gereedschap dan een bijl; (...) daarmee zo behendig, om te gaan; maar 't is ook tevens onbegrypelyk, dat hij zich 't bekende timmermans gereedschap, (...) niet ten nutte maakt.' en hij gaf vervolgens nog veel meer voorbeelden, in allerlei takken van handarbeid, van in zijn ogen onzorgvuldig werken.<sup>132</sup> Meerman hekelde de traditie van het grootschalige drankgebruik en zo schreef hij, in anachronistische termen het barbaarse benadrukkend: 'Hoe zeer ook de geest der Muskovieters buigzaam en gehoorzaam jegens hunne meerderen zy, zo waren zy menigmaal woedende, als men hen wilde dwingen van hunne oude gebruiken aftewyken', of: 'Een knecht voor het grove werk controleert elke dag de kachels met zijn baard en zijn Russische kleding.'<sup>133</sup> Wild haar, domheid en grove trekken:

'Terstond gingen een dozijn boeren, de hairen gelijk die van Wilden neerhangende, met eene domme troonie, magere handen, de borst open, enkel in 't schaapenvel gekleed, aan 't werk.'<sup>134</sup>

Zelfs in het door hem bejubelde Sint-Petersburg zag hij wel eens baarden: 'De baard, bij den gemeenen man en dien van den middenstand te Petersburg.'<sup>135</sup> Van Woensel bleef Rousseaus kijken. Zo schreef hij in 1795:

---

129 *Ibidem*, 98.

130 *Ibidem*, 75-76.

131 *Ibidem*, 58.

132 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 174-175.

133 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 17, 53.

134 *Ibidem*, III, 13.

135 *Ibidem*, III, 74.



'Morsigheid komt overal voor, in Parijs is het net zo erg.'<sup>136</sup>

Hij relativeerde dus het barbaarse karakter van het vuil, in het besef dat het thuis net zo goed vuil was. Hij schreef in 1804 over gokken: 'Dit zwak is dat van de zoogenaamde fatzoenelijke klasse van menschen; zoo als de dronkenschap is en blijft dat van den gemeenen man en ook wel vrouw.'<sup>137</sup> Ook een gebrek aan kennis werd als onbeschaafd geïdentificeerd en Van Woensel zag dit bij de militairen, een groep waarover hij prat ging veel te weten: 'Ik heb dan veel omgang gehad met officieren deezer natie, subalterne, staf- en hogere officieren; (...) , dat ik nergens meer onverlichte menschen gevonden hebbe, dan in deezen stand' en, zo vervolgde hij, ze wisten niets over de krijgskunst en er waren nergens boeken, dat ze oorlogen wonnen was niet aan hun beschaving maar aan hun grote legers te danken.<sup>138</sup> Opnieuw wordt een vorm van barbaarsheid in een bepaalde stand gelokaliseerd.

Van de militairen benadrukte Van Aerssen vooral het vieze element in de barbarij: 'waar een vieze Pool een gans aan het plukken was.'<sup>139</sup> De gewone mensen, de bewoners uit de hutten vergeleek hij met wilden: 'De bewoners, die ik niet anders dan met wilden kan vergelijken, zijn zomer en winter op dezelfde wijze gekleed.' Over hun grove kleding, waarvan hij het schoei- sel vergelijkbaar achtte met dat van de Hottentotten, want ze droegen: 'een langen, ongekamden baard. Lui en onzindelijk, vergaan ze van het ongedierte. Even vuil zijn de vrouwen.(...) Nooit houden ze zich met iets bezig.' Over de plattelandsvrouwen: 'niets dan afschuwelijke tro- nies.' Hij vond de Hottentotten engelen vergeleken bij deze boeren.<sup>140</sup> Opvallend is dat Wolffs reiziger Salaberry ook een vergelijking met Hottentotten maakte. Wolff verklaarde dit door het imaginaire karakter van Oost-Europa. De meeste reizigers plaatsten dit gebied weliswaar tussen Europa en Azië, maar sommigen deden, door alle associaties, door het gevoel ver van huis te zijn, ook een beroep op Afrika.<sup>141</sup> Voor de adellijke, niet in Nederland opgegroeid zijnde Van Aerssen waren alle mensen van lage stand de 'Ander'. Zo zag hij zelfs de bediende van de Russische commandant, waar hij eten van kreeg – let wel, hij was bijna verhongerd, hulpeloos en gewond – als een minderwaardig iemand:

---

136 Van Woensel, *Aanteekeningen II*, 37.

137 Idem, *Rusland beschouwd*, 201.

138 *Ibidem*, 362.

139 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 51.

140 *Ibidem*, 37-38.

141 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 46.

'Maakten kennis met de kamerdienaar van de commandant, en kregen via hem restjes eten van die commandant. Welke vriendschapsbanden is men al niet verplicht aan te knopen, wanneer men in een toestand van ellende is!<sup>142</sup>

Krieger benadrukte het lelijke van baarden en het drankgebruik:

'De vrouwen, en meisjes zijn zeer wel gemaakt, en hebben schone russische gesichten de mans doorgaans, sien uit als de wilde, mit hunne lange baarden: de vrouwen en mans, Drinken brandewijn als de husaren.'<sup>143</sup>

Wagevier kende barbaarse kenmerken aan Rusland in het algemeen toe: 'moerassige streken', hier en daar een wolf en hij registreerde over de plattelandsbewoners dat ze: 'eene langen linnen kiel' droegen: 'welke hun te gelijk tot hemd dient.'<sup>144</sup> Dorpen waren soms zo armoedig, dat ze niet meer waren dan 'eene verzameling van bedelaars hutten' en de bewoners hadden een bij uitstek barbaars kenmerk, want ze waren: 'met eene bijl gewapend.'<sup>145</sup> Verder kwam hier en daar de Russische drankzucht om de hoek kijken, grote armoede, stokslagen en het gebruik van de knoet.<sup>146</sup> De Gouverneur in de stad Wätka die de krijgsgevangen thuis gastvrij onthaalde was geen Rus maar een Lijflander van geboorte, die als beschaafd werd beschouwd vanwege zijn gastvrijheid. Opvallend is dat dit nu net weer om een Duitser zal zijn gegaan die beschaafd werd gevonden, want de meeste leidinggevende Lijflanders waren eigenlijk Duitsers. 'Hier ziet men het verschil in een beschaafde opvoeding,' aldus Wagevier en vergeleek dat met de beroerde, Russische gouverneur van Wologda, die klaarblijkelijk geen beschaving had. Iets oostenlijker, in Kazan, meende hij:

'Het Russische gedeelte bestaat meest uit houten huizen; doch de Tartaren hebben steenen woningen, welke ook veel zindelijker zijn dan die der Grieken.'<sup>147</sup>

Het Russische werd hier dus in twee verschillende voorbeelden als barbaarser dan Duitsers of Tartaren beschouwd. Aan de andere kant had hij oog voor 'heerlijke gezigten' en een 'schone ligging' en – enigszins Rousseauaans – hij vond het bewonderenswaardig dat arme mensen zo

---

142 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 61.

143 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1652.

144 Wagevier, *Aanteekeningen*, II, 34.

145 *Ibidem*, 75, 81.

146 *Ibidem*, 96, 100-112.

147 *Ibidem*, 101-107.

weinig nodig hadden in: 'de ellendige hutten, door arme en morsige menschen bewoond.'<sup>148</sup> Ook Boisminant benoemde hier en daar wel barbaarse aspecten. Hij plakte letterlijk het adjectief barbaars voor Rusland: 'De onderwerping van eene groote barbaarsche natie' en hij had het over: 'minder beschaafde streken' als het om Rusland ging.<sup>149</sup> Opvallend bij hem, meer dan tien jaar na de oorlog, zijn het gebruik van de veel vriendelijker en neutraler termen voor de eigen rooftochten en de veel hardere kwalificaties voor dezelfde acties bij de Russen. Bij Russen en Kozakken ging het over: 'strooppartijen', maar bij de rooftochten van het Franse leger op het Russische platteland ging het over eten halen.<sup>150</sup> Voor de 'Ander' werden stevast termen als: 'Roofzuchtige kozakken' gereserveerd.<sup>151</sup> Boisminant keek daarom op oriëntalistische wijze naar de Russische soldaten en Kozakken. Bij de Russische krijgsgevangenen viel hem de boerenkleding, de lange baarden en een vreemde muts met een metalen kruis op en een enkele keer gebruikte hij de anachronistische term 'Moscovier'.<sup>152</sup>

De Clercq en Van Wassenaer hadden met elkaar gemeen dat ze beiden de schone schijn hekelden als het summum van barbarij. Andere barbaarse kenmerken zoals ruw gekleed, benadrukte de Amsterdammer echter ook:

'Welk een onderscheid tusschen den beschaafden Rigaër, die hier met zijne welgeklede gade in eene bevallige droschka met vurige rossen bespannen, (...) over de brug henen draaft, en de onbeschaafde Rus, die half naakt, in zijnen ruwen wagen nedergelegen, zijn magere trekpaarden voortzweept.'<sup>153</sup>

En: 'De baard blijft nog steeds een der geliefden sieraden van den echten Rus. Nog de bevelschriften van Peter, nog de stroom der tijden kon hem dien tooi ontnemen en welligt wilde ons de RUS onze gehele Europeesche beschaving terug schenken, indien dezelve met het verlies van dit pronkstuk gekocht moet worden.'<sup>154</sup> In 1822 achtte hij Rusland per saldo een barbaars land: 'De stap van barbaarschheid tot die waarachtige beschaving, vrucht van kennis en opvoeding, was te groot.'<sup>155</sup> Meer nog dan in 1816 benadrukte De Clercq dat Rusland uit twee samenlevingen bestond: de Beschaafde hogere stand en de barbaarse lagere stand:

---

148 *Ibidem*, 80, 98.

149 D'Auzon de Boisminant, *Herinneringen*, 8, 36.

150 *Ibidem*, 119.

151 *Ibidem*, 324.

152 *Ibidem*, 177, 228.

153 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 158.

154 *Ibidem*, 196.

155 Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 75.

'Niet minder groot is het onderscheid tusschen den Russischen officier, (...), die de grootste oplettendheid in al de gedeelten van zijn uniform ten toon spreidt, (...), en den gemeenen Rus, die in zijnen groenen *Kaftan* gewikkeld, met de bijl in de hand, de grootste bewijzen van werkzaamheid en behendigheid geeft, des nachts daar slaapt, waar hij kan, en zijne eenige verlustiging zoekt in zijn glas brandewijn.'<sup>156</sup>

Ook Van Wassenauer benadrukte het aspect vuil als barbaars. Dit is al aan de orde geweest in hoofdstuk 2. Ze spaarde de paleizen daarbij niet en hoorde daarom niet bij degenen die barbaarij voornamelijk bij het mindere volk zochten:

'Prinses Gagarin woonde in de vieste en onwelriekste gangen die ik ooit had gezien. Er kwam nooit daglicht. Onder in het paleis wachtverblijven, waar de lucht zo walgelig is dat je er niet voorbij kunt lopen zonder je neus dicht te knijpen.'<sup>157</sup>

Deze Haagse dame keek bij wijze van spreken overal in de paleizen onder kleedjes en trok haar neus op voor het vuil dat ze aantrof. Ze dacht bijvoorbeeld dat Russen hun kamers helemaal niet luchtten en er alleen met parfum strooiden, ook overigens om de vieze adem te maskeren door het eten van zeer veel snoepjes. Ook al vond ze de paleisgangen vaak vies en donker met koude trappen, tegelijk vond ze haar eigen kamers in het winterpaleis erg schoon. Ook andere barbaarse aspecten als baarden en slordigheid noemde ze een enkele keer: 'bebaarde moezijeks' en over Duitse kolonisten bij Tsarskoje schreef Marie dat de tuinen zo zorgvuldig onderhouden waren dat alleen daaraan al te zien was dat het niet om Russen ging.<sup>158</sup>

Naast vuil identificeerde ze net als De Clercq de barbaarsheid in de schone schijn, ook in Sint-Petersburg, in de oude betekenis van gebrek aan Hofmanieren. Men deed de Fransen na in een slechte imitatie. Slechts weinig Russen beheersten de Franse dansen goed en voor de Russische quadrille was het al voldoende dat men kon walsen en lopen. Verder vond deze hofdame de japonnen weinig smaakvol, de kapsels slecht verzorgd en ze zag ook een hoop valse parels. Op een bal probeerden verschillende dames zich sierlijk te bewegen, maar weinigen slaagden daarin, vond ze.<sup>159</sup> Ze zag Rusland als een façademaatschappij en daarom niet als echt gecivili-

---

156 *Ibidem*, 89.

157 Coppens, *Marie Cornélie*, 121.

158 *Ibidem*, 139-141, 148, 236.

159 *Ibidem*, 141, 167, 173.

seerd. Het doet denken aan het in Wolff's boek voorkomende commentaar van lady Craven op Sint-Petersburg: "*The fashion of the day is most ridiculous and improper for this climate; French gauzcs and flowers were not intended for Russian beauties.*"<sup>160</sup> Voorbeelden van de hoofdstedelijke schone schijn in een andere betekenis dan Hofmanieren waren het gebruik in het park in Tsarske Selo, waar volgens Marie zodra iemand was gepasseerd een arbeider kwam aanhollen om de sporen uit te wissen. De tsaar wilde namelijk in zijn tuin lopen als in zijn salon, dus stofvrij. Er werkten volgens Marie wel 800 tot 1000 arbeiders in de paleistuinen, maar zij dienden zoveel mogelijk uit het zicht van de voorbijgangers te blijven, zodat alles eruit bleef zien als een sprookje. Een ander voorbeeld was een waterval in Pavlov, waar een gehandi-capte naast was gepost als wachter. Hij mocht het water alleen laten stromen als er een rijtuig of een voorname wandelaar naderde.<sup>161</sup> Net als De Clercq plaatste ze verder het mooie tegen-over het treurige, het melancholieke, want ze vond de brede rechte straten van Sint-Petersburg mooi, maar ook treurig. Het melancholieke van Wolff. Ze vond de stad monotoon en verlaten, met een te kleine bevolking voor de omvang van de stad.<sup>162</sup>

De schone schijn uitte zich ook nog op een andere manier, namelijk in het Russische pronken met de afschaffing van de doodstraf. Dit leek heel beschaafd, maar het viel Marie Cornélie op dat een ondergeschikte die zijn kapitein had vermoord 4000 stokslagen als straf had gekregen en daarna verbanning naar Siberië. Dat laatste was natuurlijk nutteloos, oordeelde ze, want hij was allang een levenloze homp vlees.<sup>163</sup> In werkelijkheid was de doodstraf dus gewoon blijven bestaan, maar het werd verbloemd. Opnieuw bleek hier haar scherpe waarnemingsvermogen, die door de schone schijn heen kon prikken. Marie benoemde aspecten als vuil, slechte manieren en de Russische schijnwereld als barbaars.

### 3.3 Romantiek en platteland

Naast de Verlichting was er die andere grote beweging, de Romantiek, die op de achtergrond meespeelde in de zienswijze van mijn reizigers. De Romantiek kan worden gezien als een dialectische reactie op de Verlichting, met onder meer een sterke afkeer van de nieuwe snelle stads-

---

160 Geciteerd in Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 123.

161 Coppens, *Marie Cornélie*, 131-132.

162 *Ibidem*, 139-141, 148-150.

163 *Ibidem*, 190.

cultuur. De bekendste vertegenwoordiger is Jean-Jacques Rousseau.<sup>164</sup> Deze Franse filosoof idealiseerde de natuurlijke staat van de mens, die was bedorven door moderniteit. Het beeld van de tuin ging dienen als metafoor voor de verloren, paradijselijke jeugd.<sup>165</sup> De Romantiek, die in de late achttiende eeuw begon en tot midden negentiende eeuw aanhield, was aan de ene kant verstrengeld met de Verlichting, aan de andere kant was het een tegenbeweging, vol kritiek op het nuttigheidsdenken, de *homo economicus* en het rationalisme. De Romantiek, overigens een complex begrip, stond een morelere samenleving voor, vol idealisme en utopische dromen, met verheven emoties, morele sensibele, authentiek subjectivisme, de zoektocht naar het eigen ik en een afkeer van de vooruitgang. In de Romantiek werd melancholie, een verschijnsel uit het Oost-Europadiscours, verbonden met natuurervaringen.<sup>166</sup> De natuur fungeerde bij dit alles als verheven ideaal, als contrapunt tegen de bezoedelende stad.<sup>167</sup> In deze paragraaf wordt de vraag behandeld in hoeverre de Romantiek een rol speelde bij de constructie van het Ruslandbeeld door de reizigers.

Het platteland was overal, in Rusland en in Europa, veel onbebouwd dan tegenwoordig en nog steeds ongetemd, ledig en woest. In Rusland gold dat nog veel sterker dan in het Westen, maar westwaarts begon daar verandering in te komen. Voor wie in Rusland eenmaal buiten de stad kwam, moet zich een landschap hebben ontrold als een bijna leeg universum, met slechts een enkel spaarzaam gehucht, een karakteristiek dorp of stadje, met de uivormige koepels als een luchtspiegeling in de verte. 'Je moet het gezien hebben om het te kunnen voorstellen', zo schreef Meerman letterlijk hetzelfde als Antje van Hogendorp over het park op Beekhuizen.<sup>168</sup> Buiten de schaarse steden en dorpjes was er vooral natuur, onberoerd door de mens, met uitgestrekte, soms bloemrijke velden, onbekende gewassen, moerassen en bossen. Zelfs de nuchtere en rationele Haagse regent vond het landschap in Rusland ongewoon en verwonderde zich: 'Een tekening kan de werkelijkheid niet vatten.'<sup>169</sup>

Het fenomeen tuin kan in verband worden gebracht met de natuur. De Franse geometrische tuin kwam op in de zeventiende eeuw in navolging van Versailles. Het zou het symbool worden van de overwinning van de mens op de natuur. Andere tuinen, zoals de Hollandse, wa-

---

164 Oerlemans, 'Voor en tegen de vooruitgang', 165-174.

165 Marita Mathijssen, 'De drang naar buiten', in Tromp, Heimerick; Dessing, René W.Chr., *Kasteel Groeneveld. Buitenplaats voor stad en land* (Amsterdam 2012) 103-147, 233-234.

166 Oerlemans, 'Voor en tegen de vooruitgang', 181-185.

167 J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul ed., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996) 5-6.

168 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 208; Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden IV* 23.

169 Idem, *Eenige berichten omtrent het Noorden IV*, 13, 31.

ren al vanaf de zeventiende eeuw gebaseerd op deze Franse tuin. In de Engelse landschaps-tuin daarentegen, werden vanaf 1770 natuurlijkheid en spontaniteit geconstrueerd, waarbij men juist trachtte de wil van de natuur tot uitdrukking te brengen. Deze 'Engelse tuin', deze Romantische tuin, met heuveltjes, klimop en zelfs geconstrueerde ruïnes stond tegenover de geometrische, strak geschorene tuin van de Verlichting.<sup>170</sup> Volgens Baggerman en Dekker kan het verlangen naar ongerepte natuur dat in deze tijd opkwam ook worden geïnterpreteerd als een reactie op de ontginning van woeste grond en de rationalisering van de landbouw.<sup>171</sup> De natuur werd inspiratiebron en woeste, ongetemde natuur werd nu gewaardeerd.

Al met al kwamen de grote Europese bewegingen van Verlichting en Romantiek in deze tuinen tot uitdrukking. De tuinen bevatten de tegenstelling tot het platteland, want het bevatte niets van Russische of Aziatische oorsprong en de ontginning van woeste grond of de rationalisering van de landbouw speelden in Rusland in die tijd geen enkele rol. Juist deze Petersburgse facetten, want Sint-Petersburg was vol magnifieke tuinen en buitenplaatsen, waren door en door uitheems, Europees. De buitenplaatsen worden gekoppeld aan de al in de zeventiende eeuw in Europa opgekomen Arcadië-literatuur, verbonden met nostalgie, met de paradijselijke jeugd en met Rousseau.<sup>172</sup> Van Woensel en Meerman hadden beiden veel oog voor deze Europese tuinen en buitenplaatsen en ze bezochten er veel in en rond Sint-Petersburg. Luister eens naar Van Woensel, die het meerdere malen over de Hollandse smaak had:

'Mij dunkt, dat die tuin, welke hier de *Italiaansche* genaamd word, schoon dezelve: geheel in de *Hollandschen* smaak is aangelegd.<sup>173</sup>

Meerman was aan de ene kant liefhebber van de Engelse landschapstuin: 'De Engelse wijze van aanleggen is er zeer gelukkig in gevolgd.'<sup>174</sup> Meerman wordt in de literatuur echter beschreven als een vat vol tegenstrijdigheden en dat komt ook in zijn tuinvisie naar voren: een 'Vierkante tuin, regelmatig aangelegd en in de vorige trant', vond hij ook mooi.<sup>175</sup> Men kan deze tegen-

---

170 Altena en Van Lente, *Vrijheid en Rede*, 114-115.

171 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 204-205.

172 *Ibidem*, 243.

173 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 7, 23; Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 145, 155.

174 *Idem*, III, 398; *Idem*, IV 30.

175 Klein, 'Johan Meerman (1753-1815)', 399-413; *Idem*, IV, 141.

strijdigheid zien als een cultuurverschijnsel van zijn tijd.<sup>176</sup> Ook de buitenplaatsen werden druk bezocht en gewaardeerd, door Meerman, Van Woensel, Van der Harten in 1815, De Clercq en Van Wassenaer.<sup>177</sup> 'Groten en overheerlijken buitenplaats', zo schreef Van der Harten.<sup>178</sup> En De Clercq: 'Dit landhuis is in eenen schonen Oosterschen smaak.'<sup>179</sup>

Over het Strogonof park dat De Clercq bezocht, waarbij deze veronderstelde dat alleen de betere standen waardering voor buitenparken hadden terwijl het barbaarse, het drankmisbruik, hier opnieuw bij de lagere standen werden gelocaliseerd:

'Het schoonste is het park van den graaf Strogonof dat voor het publiek geopend is. Wie zoude dit in de nabijheid van eene zoo grote stad bij ons durven wagen en egter vindt men hier volstrekt gene gemeene lieden, want de gewone Rus scheidt geen vermaak in diergelijke genoegens en dat gedeelte van de tijd waarin hem geen slaafsche arbeid drukt, wordt behoorlijk tusschen slapen en zuipen verdeeld.'<sup>180</sup>

Ook Marie van Wassenaer tenslotte had veel oog voor de schoonheid van landhuizen en tuinen. Ze beschreef vooral uitgebreid de tuinen rond de paleizen Peterhof, Pavlovks en Tsarske Selo. Ze merkte zelfs de *folly* in het park op.<sup>181</sup> Een *folly* was een esthetisch object, een tuingebouw, bijvoorbeeld een ruïne, dat in de achttiende eeuw opkwam als onderdeel van de Engelse landschapstuin. De *folly* was een uiting van de aristocratische elite om een politieke, esthetische of symbolische boodschap uit te dragen en vond zijn oorsprong in de Grand Tour.<sup>182</sup>

Andere aspecten van de Romantiek waren lyriek, het bezingen van natuurschoon, het schone. Bij de reizigers voor 1815 domineerde echter het nuchtere en rationele. Dit is in het vorige hoofdstuk al aan de orde geweest met de nadruk op de rationalisten Van Woensel, Meerman en Bangeman en het gold bijvoorbeeld ook voor de twee officieren die rond 1812-1814 schreven. Toch was er ook toen reeds sprake van een begin van lyrische toon voor natuurschoon en 'heerlijke gezigten'. Dit was al merkbaar bij Bangeman, die in 1793 op weg naar Sint-Petersburg schreef:

---

176 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 205. Eerder dan typerend voor het individu Meerman. In de late achttiende eeuw gingen waardering voor het gecultiveerde naast bewondering voor de natuurlijke tuin immers bij velen hand in hand.

177 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 309; Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, III, 171.

178 Reisverslag Johannes van der Harten (1815).

179 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 195.

180 *Ibidem*, 182.

181 Coppens, *Marie Cornélie*, 81, 231-233, 253.

182 M.F.D. Eekhout, *Excentriek, Elitair en Erfgoed? Een verkenning van het belang van de Engelse folly aan de hand van belangrijke begrippen in het erfgoeddebat (Utrecht 2008)* 49. masterscriptie.



'Bralogostoka (een Zeer mooie Poolsche Stad) de huizen zijn meest alleszins bepleistert, het geen iets wonderlijks in Polen is, het Slot aldaar is zeer Schoon en groot ook word het in een goede orde gehouden, men ziet er ook eenige goede schildensteken.'<sup>183</sup>

Ook zag hij er behang: 'geheel beschildert met historie van Alexander de Grootte.'<sup>184</sup> Hij vervolgde zijn reis naar het Oosten en kwam in Riga, volgens hem de eerste Russische stad en waarvan hij de schoonheid en properheid loofde.<sup>185</sup> Het schone, het ordelijke, properheid, Alexander, allemaal geciviliseerde kenmerken naast deze uitingen van vroege Romantiek. Toch zagen Bangeman en Krieger bijvoorbeeld de natuur als voornamelijk nuttig om te kunnen bebouwen en gebruiken door de mens: 'zeer vrugtbare weiden.'<sup>186</sup> Zij toonden zich hier Verlichtings-mensen die een beheersingsideaal nastreefden. Krieger had meer oog voor schoonheid dan Van Aerssen en hij koppelde die schoonheid meestal aan bouwland, aan het nut voor de mens: 'door het schoonste bebouwde land, dat wij in rusland gesien hadden.'<sup>187</sup> Net als Bangeman zag ook Krieger schoonheid bij de Russische plattelandsteden. Zo achtte Krieger het oostelijk gelegen Kostroma:

'bijzonders welgebouwd; mit veele steenen huijzen, en groote schoone kerken, men heeft er veele reike Barons, en inwoonders die eene buiten-gewoone Staatie in het uiterlijke voerde, mit reiteuigen van 4 en 6 paarden daarvoor; en het schoonste ras van Arabische paarden die ik in geen land zo gesiens hebbe.'<sup>188</sup>

En: 'Saratov legt aan de revier De Wologa, het is eene groote Stad, waar veele schoone paleisen en gebouwen staan, men heeft er groote commersie op het water.'<sup>189</sup> Het is een nuchtere schoonheid, de romantische lyriek is hierin nog niet kenbaar. Het Oost-Europadiscours wordt door Bangeman en Krieger niet bevestigd.

De vijf reizigers vanaf 1815, zes reizen in totaal, moeten daarentegen in meer of mindere mate in een Romantischer licht worden gezien. Weliswaar zagen ook Krieger, Bangeman en

---

183 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 2.

184 *Ibidem*, 2.

185 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793) 8.

186 *Ibidem*, 5.

187 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814), 1660, 1662, 1666-1667.

188 *Ibidem*, 1668.

189 *Ibidem*, 1686.

Meerman het in de plattelandssteden en in de natuur, maar echt lyrisch van toon waren zij vooral vanaf 1815. De natuur werd uitbundig bejubeld. Het schone werd uitbundig bezongen. Oost-Europa werd ronduit als mooi gekwalificeerd. Zo vond De Clercq in 1816 zelfs houten huizen bevallig. Hij sprak ook van: 'Schoone haven, prachtige colommen. Fraaie kerk' en over Mitau: 'De Voorstad is bevallig.'<sup>190</sup> Over Riga: 'niet onbevallig.'<sup>191</sup> De Amsterdammer hield erg van schone vergezichten, van uitkeken. Zo schreef hij: 'Bij Dorpat werd de weg schilderachtiger. Net te bouw van het bevallige stadje.'<sup>192</sup> Naast de: 'Zeer schilderachtig aan een klein meertje gelegen' en: 'De weg was schoon' en: 'Aangename gezichten' en ook de: 'Aangenaamste verscheidenheid.'<sup>193</sup> Hij schreef: 'De schone landstreek en zwaarmoedige dennebossen.'<sup>194</sup> De schoonheid van het landschap gecombineerd met het melancholieke van Wolff. Marie Cornélie op haar beurt gebruikte in 1824 voor een deel wel dezelfde termen als De Clercq, zoals 'schilderachtig', maar ging daar veel spaarzamer mee om. Ze gebruikte kwalificaties als: 'schitterend landschap', 'fraai', 'Beeldschoon', of: 'schilderachtig' en ze schreef: 'De hemel was helemaal helder en de sterren schitterden' en: 'De sparren zijn prachtig.'<sup>195</sup>

De grootste lyricus was evenwel Boisminart. De adjectieven 'schoon' en andere waarderende kwalificaties komen bij Boisminart zeer veel voor: 'schoone natuur', 'bekoorlijke ligging', 'verrukkelijk uitzigt', 'een schone vlakte'.<sup>196</sup> Hij gebruikte een zestal waarderende adjectieven, veelal over natuurwaarnemingen of stadjes en gebouwen, die steeds terugkeerden, te weten, schoon en schilderachtig, aangenaam en bevallig, fraai en prachtig: 'Schone bosschen' en: 'Zeer fraaie dennebossen', en ook: 'Landhuizen, buitenplaatsen, zeer schone gezichten' en daarbij: 'Schilderachtige weg.'<sup>197</sup> 'De maan scheen helder; het weder was schoon en verkwikkelijk, het overal bloeiend aardrijk verspreidde de aangenaamste geuren in het rond', verder gold:

'Wij kwamen dikwijls bijeen om het schoone gezigt over den omtrek te genieten.'<sup>198</sup>

Of: 'In een schoone vlakte, nabij het zeer aangenaam gelegen stadje Wilkomir' en: 'Wij trokken

---

190 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 151, 159.

191 *Ibidem*, 161.

192 *Ibidem*, 163, 165.

193 *Ibidem*, 155.

194 *Ibidem*, 153.

195 Coppens, *Marie Cornélie*, 55-56, 69, 77, 81.

196 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 37, 44, 309, 324.

197 *Ibidem*, 150-152, 161.

198 *Ibidem*, 37, 44.

de markt over, alwaar zich vele schoone van steen gebouwde huizen bevonden.<sup>199</sup> Wagevier had ook met enige regelmaat oog voor: 'Heerlijke gezigten' of 'een schone ligging', maar in veel beperktere mate dan Boisminant.<sup>200</sup> Ook Van der Harten was een Romanticus. Zoals al in hoofdstuk 2 al aan de orde kwam, schreef hij zowel in 1815 als in 1830 over Sint-Petersburg op een lyrische wijze: 'Allerheerlijkst, en heeft daar de schoonste wandelingen over de Neva' en: 'Aan weerszij ziet men de konst der bebouwing met de natuur wedijveren. Men kan zijn ogen niet verzadigen der verscheidene schoonheden' en ook: 'Nimmer kan men iets schoonder vinden dan de omstreken van Petersburg door de Pragtige Paleizen (...) en dat men overal in de tuinen wandelbosschen etc. kan ingaan.'<sup>201</sup> Bij Peterhof was hij diep onder de indruk van de waterval, zoals een romanticus betaamde, maar het Verlichte schouwtoneel der natuur was hem niet helemaal vreemd: 'magnifique en heerlijke kunst toneel door de natuur zo kragtig ondersteund.'<sup>202</sup> Vijftien jaar later was zijn oordeel niet veranderd, zoals over het bezoek aan een nieuw zomerpaleis van de keizer: 'De oogen schitteren van de rijkdom en weelde. De tuinen en broeierijen zijn meede zeer schoon, de keuken leek een tempel.'<sup>203</sup> Het begin van de Romantiek wordt doorgaans al rond 1790 geplaatst. Dat de reizigers pas vanaf 1815 op grotere schaal blijk gaven van een Romantisch gevoel kan worden verklaard uit het feit dat de vroege Romantiek in Nederland niet veel voet aan de grond kreeg. Opgemerkt is dat de Nederlandse Romantiek pas in de periode 1820-1885 viel.<sup>204</sup> Van der Harten en vooral De Clercq zouden hier dan op vooruitlopen, wat vooral voor De Clercq verklaarbaar is door zijn connecties met Romantici als Bilderdijk en Da Costa.

Er is geen sprake van de dichotomieën van Wolff want die plaatste het barbaarse niet tegenover het schone maar tegenover het beschaafde. De reizigers koppelden schoonheid soms beschaving, zoals bij de Franse tuinen, maar legden deze koppeling heel vaak ook niet. Heel vaak werden lyrische beschrijvingen van de schoonheid van Rusland, van het platteland, van Sint-Petersburg, van plattelandssteden gegeven, die Rusland als barbaars noch beschaafd identificeerden. Toch werd soms door de reizigers, zoals door De Clercq, het schone tegenover het barbaarse gezet. Dit kan wel worden opgevat als een vorm van ambiguïteit, maar anders dan in

---

199 *Ibidem*, 69, 97.

200 Wagevier, *Aanteekeningen*, 34, 75, 98.

201 Reisverslag Johannes van der Harten (1815) 10.

202 *Ibidem*, 14; Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 150.

203 Reisverslag Johannes van der Harten (1830) 23, 36.

204 Kloek en Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken*, 500.; Cees Koster, *De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885*. (Den Haag 2002) 7.

het Wolff discours. Hier lijkt eerder een theorie van Judith Adler van toepassing waarin zij veronderstelt dat de Romantische blik met haar lyriek en esthetica de basis heeft gelegd van het toerisme.<sup>205</sup> Deze Romantische blik die vanaf 1815 sterker werd maakte dat de reizigers zeer veel positieve eigenschappen aan Rusland toekenden die niet in de beschaving-barbaarsheid dichotomie van Wolff passen. Bij sommige reizigers lijkt dan ook al een spoor van toeristische belangstelling aanwezig, zoals bij Van der Harten en De Clercq, maar het voert te ver buiten het onderwerp om daar op in te gaan.

Een belangrijk kenmerk dat Wolff aan het Oost-Europadiscours toekende was contrast tussen illusie en teleurstelling. Hij noemde als voorbeeld de stad die vanuit de verte imponeerde met zijn vele kerktorens, maar die eenmaal binnen uit slechts houten hutten en smerige krotten bleek te bestaan. Teleurstelling en illusie als dichotome tegenstellingen.<sup>206</sup> Zowel Meerman als de militairen Van Aerssen, Krieger en Wagevier hebben dit verschijnsel beschreven, van de Russische stad die vanuit de verte veel mooier leek dan in werkelijkheid. Een variant hierop is de al in hoofdstuk 3 beschreven waarneming van Sint-Petersburg, waar Meerman, Van Woensel, De Clercq en Van Wassenauer de gebouwen zagen die vanuit de verte zeer schoon leken maar van dichtbij bijna uit elkaar leken te vallen. Wat het platteland betreft, Meerman schreef over de aanblik van Novgorod: 'de koepels derzelve, (...), maaken op een afstand veel vertooning.' Daarna kwam de teleurstelling: 'doch ver het grootste gedeelte der woongebouwen is van hout, en de Stad levert veele merkmaalen van verval op.'<sup>207</sup> Van Aerssen: 'Pleskow ziet er prachtig uit van verre met veel torens en kerken.' Eenmaal in de stad gearriveerd, vond hij het echter lelijk, er was geen straat regelmatig, de huizen stonden ver van elkaar, en er waren veel te veel houten huizen.<sup>208</sup> Krieger schreef over meerdere steden iets vergelijkbaars: 'en arriveerde in de Stad Biezisk, van verre een zeer aansienlijke stad door haar meenigte van kerkken, maar in de daad van geen beduiden is' en over Wesegonsk, bij Twer in het Westen: 'Deze Stad legt aan de revier de Wologa, dezelve is zeer groot, maar niet aansienlijk terwijl het allemaal houtene huizen, of hutten zijn.'<sup>209</sup> Over Wologda, meer naar het Oosten, waarbij de *open minded* Krieger overigens geen negatieve *frame* op de Turkse architectuur legde:

---

205 Adler, 'Origins of sightseeing', 23-24.

206 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 32-38.

207 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 421.

208 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 85.

209 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1659-1661.

'deze Stad is vanverre zeer aan Siennelijk door haare 52 kerken, en op ieder kerk een koepel mit vier a vijf Klijne ronde Toorens, zijnde Turksche bouwaart, maar de huijzen zijn meest al van hout, zelfs de straten zijn met dikke houtene planken of dunnen ramen gevoegte boomen, belegt.'<sup>210</sup>

Wagevier op zijn beurt schreef in 1820, terugdenkend aan Rusland: 'Taropits: onregelmatig gebouwd, maar van verre een goed aanzien, daar zij veel kerktorens heeft.' Hij gaat dan verder dat de straten met planken belegd zijn, zodat 'men er zeer gemakkelijk over rijdt en gaat.'<sup>211</sup> De illusie vanuit de verte, die uitloopt in een teleurstelling als een van de kenmerken van Oost-Europa wordt hier dus in vier reisbeschrijvingen bevestigd. In een vijfde reisverslag, van Boisminart, waarin ook de mooie kerktorens van uit de verte werden beschreven, werden echter geen negatieve consequenties voor de stad zelf verbonden. Het bleef bij: 'Zag de mooie torens van Polotsk, uit de verte. Uitnemend schoone kerk van het jezuitenklooster.'<sup>212</sup>

### 3.4 Over de orthodoxe kerk en andere religieuze zaken

In deze paragraaf wordt de vraag behandeld met welke bril de reizigers naar godsdienst keken. Binnen het Oost-Europadiscours is sprake van het identificeren van de 'Ander' binnen het eigenlijke Europa. Daarbij vervulde religie bij uitstek een rol. Niet voor niets liet Montesquieu in zijn *Lettres persanes* een Perzische reiziger ook het aspect van de Franse godsdienst onder de loep nemen.<sup>213</sup> Ook Maria Todorova kende grote betekenis toe aan het aspect godsdienst bij de uitvinding van het Balkanisme. Godsdienst fungeerde daarbij als de 'Ander', maar niet de totaal Andere, want ook de orthodoxie viel binnen het christendom. Hier gelden misschien de woorden van de historicus P. de Buck, namelijk dat op het moment dat de Russen bij het christendom gingen horen, Europese christenen scherper hun barbaarsheid gingen zien. Juist dat een medechristen zich als andere, als vreemde gedroeg, was onaanvaardbaar.<sup>214</sup> De vraag is dus in hoeverre de reizigers de godsdiensten die ze in het Russische Rijk aantroffen benoemden als de

---

210 *Ibidem*, 1664.

211 Wagevier, *Aanteekeningen*, 81; Coppens, *Marie Cornélie*, 71.

212 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 94,95.

213 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 97.

214 P. de Buck, 'Hoe harder hand, hoe beter deeg. Nicolaas Witsens 'grandtour' naar Moskou, 1664-1665', *Leidschrift* 22 september 2013, 12-13.

vreemde 'Ander'? Met andere woorden hoe werd het Ruslandbeeld geconstrueerd aan de hand van de vraag hoe de reizigers tegen de Russische godsdienst aankeken.

Edwina Hagen zag antipapisme vanaf circa 1770 als constitutionerende factor bij de totstandkoming van het culturele Nederlandse natiebesef dat een protestantse inslag had. Protestanten zouden zich in de achttiende eeuw verheven hebben gevoeld boven katholieken, die als dom werden bestempeld.<sup>215</sup> De Neerlandicus Henk van Nierop heeft zich op dezelfde wijze uitgelaten over deze protestantse houding tegenover de Russisch-Orthodoxe kerk in de zestiende en zeventiende eeuw.<sup>216</sup> Beiden gaan van de oriëntalistische zienswijze uit dat de protestanten hun zelfdefinitie, hun godsdienstig ideaal, projecteerden op de ander, in dit geval katholieken respectievelijk orthodoxen. Ook schrijft Hagen dat in veel reisverhalen uit de late achttiende en vroeg negentiende eeuw de katholieke kerk als vijand van de Verlichting werd voorgesteld.<sup>217</sup>

Maria Todorova heeft in haar studie over de uitvinding van het Balkanisme een Balkan-discours voorgesteld, waarin zij uitgaat van een 'Ander' in cultureel opzicht binnen een Europa dat toch ook tot het 'wij' hoort, zeker in geografisch opzicht. Een van die kenmerken van het discours is de interne tegenstellingen in dit gebied, ook qua godsdienst. Meerdere religies samen op een betrekkelijk klein oppervlak, namelijk Katholieken, Oosters-Orthodoxen en Moslims en daardoor een moeilijk te vormen identiteit.<sup>218</sup> De scheiding tussen West- en Oost-Europa had voor een deel godsdienstige oorzaken, namelijk het schisma van 1054, het uiteenvallen van de christelijke wereld in een westelijk katholiek en een oostelijk orthodox deel en, nog langer geleden, de verschillende invloedssferen van Rome en Byzantium. Net als de Balkan was ook Oost-Europa godsdienstig verdeeld, het werd bewoond door katholieken, joden, orthodoxen en zelfs protestanten. Vlak ten westen van de 'Wolff-lijn' liep immers ook de grens van de Strelna, een brede corridor van Noord naar Zuid die was toebedeeld als gebied voor de joden. In de 'Oriënt' was de situatie homogener. De Orthodoxe kerk was dominant en joden mochten er bijna niet wonen. Wie verder van het kerngebied afging stuitte op Aziatische godsdiensten, zoals het boeddhisme van de Kalmukken. Wat valt er nu in dit licht over de reizigers naar Rusland op te merken, voor zover ze over godsdienst schreven, wat vooral het geval is bij Van Woensel, Meerman, Van Aerssen, Krieger, De Clercq en Van Wassenaer? In hoeverre benoemden de reizigers de godsdiensten die ze in het Russische Rijk aantroffen als de vreemde 'Ander' en troffen ze

---

215 Hagen, *'Een meer of min doodlyken haat'*, 10, 62.

216 Van Nierop, *'Als in een Spiegel: de veranderende beeldvorming van Rusland'*, 192-205.

217 Hagen, *'Een meer of min doodlyken haat'*, 63, 152.

218 Todorova, *Imagining the Balkans*, 19.

interne tegenstellingen aan?

### 3.4.1 De verbinding tussen Oosters-Orthodox en Rooms-Katholiek

Drie reizigers, Van Woensel in 1781, Meerman en De Clercq, legden een relatie tussen orthodox en katholiek. Van Woensel, de voormalige Remonstrant, bezag niet-protestantse elementen als heiligenverering en vasten door de bril van de vreemde ander en verbond hierin het katholieke met het orthodoxe. 'In hun kerken staan geen beelden, maar schilderijen en hun heiligen zien er teringachtig uit', vond hij en: 'De Muskovieters hebben vele heiligen; de zogenaamde maagd Maria is by hen in een sterke hoogachtinge', aldus Van Woensel.<sup>219</sup>

'Zy hebben vele vastens, die het volk met meer naauwgezetheid houdt, dan de meeste katholyken. (...) vasten zy weinigtens een derde van 't jaar. Dit is vry zonderling.'<sup>220</sup>

Hij schreef over godsdienst vanuit het perspectief van Peter de Grote, vanuit de zienswijze dat de kerk bedwongen moest worden. In verband met de antikerkelijke Van Woensel is het relevant wat Malia heeft geschreven: seculariserend Europa kon gemakkelijk accommoderen op een Rusland wiens orthodoxe identiteit door Peter en Catharina ondergeschikt was gemaakt aan een universele Verlichting. Rusland kon daarom – volgens deze visie – binnen een generatie Europees worden.<sup>221</sup>

De toch al anti-Fransgezinde Van Woensel vond het bovendien prachtig dat Peter zich niet had laten inpalmen door de Franse katholieke kerk, in een hernieuwde poging de Orthodoxe kerk onder gezag van de Rooms-Katholieke te brengen. De tsaar had in dat geval het gezag van de Paus moeten erkennen. Van Woensel gruwde ervan: 'Toen PETER DE GROOT, in 1717, te Parys was, dagt de Sorbonne ene schone gelegenheid gevonden te hebben, om dit voorstel te hernieuwen. Doch de staatkunde van dezen vorst was te scherpziende, hy kende de geestelykheid te wel, om daaraan gehoor te geven.'<sup>222</sup>

'Peter had ondervonden hoe moeilijk het was om de heerszucht van dat heilige lichaam in toom te houden:

---

219 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 22.

220 *Ibidem*, 23.

221 Malia, *Russia under western eyes*, 59-60.

222 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 26.

hy hadt, (...) de noodzakelykheid ondervonden, om de waardigheid van patriarch af te schaffen,(...). Hoe konde men zich veijnsen, dat een vorst van dergelyke gesteldheid zich met de Roomsche kerke zoude verenigen, het geen zonder het erkennen van't pauselyk gezag niet kon aangaan?'<sup>223</sup>

Ook Meerman en De Clercq trokken de vergelijking tussen: 'Grieks' en 'Rooms' en Meerman vond de Griekse kerken slechts op ondergeschikte punten anders dan de Roomsche.<sup>224</sup> Hij trok de vergelijking door inzake de aanwezigheid en verering van beelden en relikwieën, zaken die hij allemaal hoogst irrationeel en bijgelovig vond. Het kussen van de kerkmuren door een oude vrouw vond hij bespottelijk. Met verbazing aanschouwde hij het gebruik van het kussen van graftomben en relikwieën. En over een doodshoofd dat hij ergens aantrof: 'Men bewaart iets van Adam in hout nagevolgd van het origineel in Jeruzalem. De dwaling is hier letterlijk gevolgd.'<sup>225</sup> De Clercq op zijn beurt repte van: 'Russische afgoden', als hij het over heiligenbeelden had.<sup>226</sup>

Veel van wat Meerman aantrof in de Orthodoxe en Roomse kerken benoemde hij met de barbaarse stereotypen donker, lelijk en klein. Alles werd als het ware gekleineerd. Het lelijke in de kerk was bij Meerman nooit ver weg en anders was het wel klein of donker. Kerkelijke beelden en schilderijen, maar ook geestelijken waren lelijk. Lopend door de kerk oordeelde hij: 'Het schilderwerk is zelden aangenaam en nog minder kunstig.'<sup>227</sup> En: 'Niet van de aangenaamste bouwkunde' of: 'Het oog vindt geen voldoening', en: 'Het aantal lelijk geschilderde beelden ontluisteren de kerk' of: 'Heilige beelden waren even lelijk beschilderd als die der Roomsen gebeeldhouwd zijn', en in de Isaakskerk tenslotte: 'Veel prullen onder de schilderijen.'<sup>228</sup> Over het donkere, waarbij Meerman er haast in slaagde een bijna sinistere sfeer te scheppen: 'Het geheel kreeg soms iets duisters,' waarbij: 'De devooten kusten de relikwieën' tegen de achtergrond van: 'De Bezweete muuren van de kerk.'<sup>229</sup>

In de verbinding die De Clercq construeerde, waren de barbaarse elementen als lelijk en donker niet nodig. Anders dan Meerman durfde hij het uiterlijk schone in de kerk te bewonde-

---

223 *Ibidem*, 27.

224 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 165; De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 175. De meeste reizigers gebruikten de term 'Griekse kerk' voor de Orthodoxe kerk, die van Byzantijnse oorsprong was.

225 *Idem*, IV, 60, 163.

226 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 173.

227 Meerman *Eenige berichten omtrent het Noorden* IV, 163.

228 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* IV, 59, 172.

229 *Ibidem*, IV, 62.



ren.<sup>230</sup> Als Romanticus had hij daar ook meer oog voor. Het bijgelovige was bij hem het centrale begrip waarmee hij katholiek en orthodox onderling verbond. De begrippenparen: 'Grieks' en 'Rooms', zowel bij Meerman als De Clercq in gebruik, betekenden hetzelfde als: 'orthodox' tegenover 'katholiek'. Beiden ervoeren hiertussen geen kloof, maar zagen juist twee kanten van dezelfde medaille van bijgelovigheid, waar zij hun eigen geloof, het Nederlandse calvinisme, tegenover plaatsten als het ware, rationele geloof. In de woorden van De Clercq:

'Onder die middelen, welke den Russen gebruikt hebben om den roem van hunne beschaving door het overige gedeelte van Europa uit te trompetten hebben ook vele steeds de Grieksche godsdienst verheven en haar dikwijls, in tegenstelling van de Roomsche, bijna als eene soort van Hervorming voorgesteld. Men heeft hier egter niet lang te zijn om zich te overtuigen, dat deze kerk niet minder dan de Westersche door den scepter des bijgeloofs beheerscht wordt.'<sup>231</sup>

Katholieken werden volgens Hagen voorgesteld als dom. Wolff achtte bij monde van de Verlichte reiziger Louis Jaucourt dat het vrome katholicisme in Polen een bewijs van achterlijkheid was, aangezien het ging om overdreven devotie tot het decreten van Rome, waarbij blinde gehoorzaamheid van de Polen werd toegeschreven aan bijgelovige angst.<sup>232</sup> Domheid, ongewenste gehoorzaamheid aan de Paus, het werd door Meerman en Van Woensel in 1781 onderschreven. Met betrekking tot domheid bleken ze hetzelfde beeld bij de orthodoxen te hebben. Zo hekelde Van Woensel in 1781 het gebrek aan kennis, ook bij de geestelijke stand. Het leidde maar tot onverdraagzaamheid, waar hij als Verlichte denker niets van moest hebben: 'Naarmate vóórheden de onkunde groter was, hadden zy ook een heviger afkeer van andere gezindheden.'<sup>233</sup> Hij vond de geestelijkheid dom:

'Noch de Russische geestelykheid, noch de monniken blinken uit in geleerdheid; zy strekt zich doorgaans niet verder uit, dan in te kunnen lezen, en enige kerk formulieren van buiten te weten. De gestrengheid hunner levenswyze kon wel meer de vrucht hunner onkunde, dan hunner godsvrucht zyn.'<sup>234</sup>

---

230 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 174-175, 205.

231 *Ibidem*, 175.

232 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 188.

233 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 23.

234 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, IV,31.

De arts constateerde dat er geen systematische godgeleerdheid in Rusland was en dat was mischien maar goed ook, vond hij, want dit zorgde maar voor hoogmoed:

'De Godgeleerdheid, welke in geheel Europa zich bykans alleen bezig houdt, met duistere, onzekere, ongerymde, onnuttige, onware Hellingen, (...) bestaat, om zo te spreken, in Rusland niet; ten minsten draagt zy hier dat systematisch aanzien niet, waarmede, (...) zy elders zich zo hoogmoedig maakt. De wetenschap der Russische geestelykheid bestaat grotendeels in de kennisse van formulieren en étiquetis.<sup>1235</sup>

De Verlichte humanist Van Woensel was voorstander van culturele verheffing van de orthodoxen, net als wat bij de katholieken volgens Hagen zou moeten gebeuren. De orthodoxe gelovige diende beschaafd te worden. Peter en zijn opvolgers hadden in de ogen van Van Woensel een flinke klus aan dit beschavingsoffensief: 'hoe moeiljelyk het is luiden, die van alles geheel onkundig zyn, de eerste beginzelen van smaak én leeslust by te brengen.'<sup>1236</sup> De geestelykheid moest het volk verheffen, maar daartoe moest ze eerst zelf Verlicht worden. Dat was bepaald nog niet het geval:

'in plaatze van door een eeuwig geteem over duistere, onbegrypelyke, ongerymde, onwaardige voorwerpen hare toehoorders te verveelen, zo deze, zeg' ik, door klare, eenvoudige, levendige en de aandacht gaande houdende tafereelen, getrokken uit het ryk der zeden en der natuur, (...) in de menschen de begeerte na kennisse ontvonkte. Maar hier toe is vooreerst nodig dat de geestelykheid zelve verlicht zy.'<sup>1237</sup>

Al met al lijkt het beeld van Hagen door de twee reizigers die daarover schreven bevestigd, katholieken werden door Van Woensel in 1781 en door Meerman gezien als vijanden van de Verlichting en zij trokken dit door naar de Russisch Orthodoxe kerk.

### 3.4.2 De schone schijn en de beeldvorming rond 1804/1805

De schone schijn in de Russische kerk was voor enkele protestantse reizigers een ware steen des aanstoets. Zowel de latere Van Woensel (1804) als Meerman (1805) zagen dit als een zwarte trek van de Orthodoxe kerk. Van Woensel: 'Het priesterschap krijgt in de hoofdstad veel uitwen-

---

235 Van Woensel, *De Tegenwoordige staat*, 105-106.

236 *Ibidem*, 77, 104.

237 *Ibidem*, 104.

dige eerbied. Als de bisschop binnenkomt staat het gezelschap op en kust hem de hand.' Volgens hem was dat omdat zij begrepen dat het om een nietsbetekenende beleefdheid ging. Hij betwijfelde of deze: 'uitwendige betoningen' in alle gevallen wel de juiste uitdrukking waren van de gevoelens van het hart onder mensen van opvoeding.<sup>238</sup> Ook de rationele Meerman had weinig op met de nadruk op uitwendigheden, waarvan de overtreding voor veel Russen erger leek dan diefstal of moord. Een voorbeeld was een overtreding van de Vasten. De straffen daarvoor vond hij erg onverdraagzaam.<sup>239</sup> Hij zag ook velen die in Sint-Petersburg of in het buitenland een 'volkomen ongeloof hadden opgesnoven: 'Net als het gemeen bestaat hun hele godsdienst uit uiterlijke gebruiken en voor de rest veroorlooft men zich alles.'<sup>240</sup> Sint-Petersburg werd hier overigens opnieuw op één lijn gesteld met Europa, een plek waar men het orthodoxe geloof verloor. Ook De Clercq signaleerde soms het uiterlijk vertoon: 'Het kruisen is alleen vorm, men kan tegelijk met iets anders bezig zijn.'<sup>241</sup> In 1822 benadrukte De Clercq sterker dat godsdienst die slechts uitwendig is tot weinig beschaving kan leiden: 'waar de godsdienst veelal nog bestaat in het nakomen van uiterlijke plechtigheden, ook de overige beschaving daarmede in evenredigheid staat'.<sup>242</sup> Buiten deze drie repten de andere reizigers er echter in godsdienstig opzicht met geen woord over.

In 1804 werd de houding tegenover de Orthodoxe kerk bij Van Woensel diffuser dan enkele decennia eerder het geval was. Aan de ene kant had hij nog steeds zijn negatieve bril op, waarbij aan de orthodoxen nog steeds domme en weinig beschaafde kenmerken toegeschreven werden, maar wat in 1781 al voorzichtig zichtbaar was, zijn Rousseau-achtige zienswijze, kwam in 1804 veel sterker naar voren. De domheid die aan de Russen werd toegeschreven vond men stukken beter dan de hoogmoedige Verlichting van de Europeanen. Hij benadrukte aan de ene kant dat de priesters het volk, die als domme schapen achter zijn herders aanliep, onmondig hield: 'Men kent den eerbied van een dom gemeen voor het Priesterdom' en: 'De *Russen* zijn Afgodendienaars van hunne Priesters.'<sup>243</sup>

---

238 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 325.

239 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, IV,164.

240 *Ibidem*, IV, 54.

241 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 196.

242 Pierson, *De Clercq naar zijn dagboek*, 78.

243 Van Woensel, *Rusland beschouwd*, 273.

'Maar de meenigte die den grooten hoop overal uitmaakt; is zeker hier niet min dommelig en dom dan elders, en heeft grooten ijver, om door een bijna afgodendienstige, eerbiedigheid de Priesters te vereeren, schoon onder die herders er veelen schuilen, niet misdeeld van de bedorvenheid der kudde.'<sup>244</sup>

Op Rousseauaanse wijze vond hij aan de andere kant dat het weinig beschaafde Moskovie wijzer was dan de hoogmoedige Verlichte Europeanen: 'zoo hoogmoedig op hunne verlichting, door eene strijdige staatkunde, niet dan haat, twist en burgeroorlog veeltijds wordt waargenomen.' Hij zette dit af tegen: '*Muskovién*, dat voor zoo weinig beschaafd gehouden wordt', maar dat hij in veel opzichten toch wijzer achtte.<sup>245</sup>

Dat zijn houding tegenover de Orthodoxe kerk in 1804 milder was dan twintig jaar eerder, blijkt ook nog uit andere passages. De arts benadrukte de kerkelijke verdraagzaamheid en het respect dat de geestelijkheid genoot. Opeens klonk het: 'De Geestelijkheid, van den hoogsten tot den laagsten rang, staat in groote achting, en is bijzonder bevoorrecht. In gevallen van groote misdaden, kan men een Priester geene lijfstraffe aandoen, ten zij men hem te voren, (...), ontgeestelijkt heeft.'<sup>246</sup> En: 'Nimmer was 'er een collegie van Priesters zagter in de uitoefening van zijn gezag geduldiger in het aanhooren van tegenspraak.' En over de Raskolniki: 'Ook deeze haat is vervlogen in de verdraagzaamheid.'<sup>247</sup>

Voor de rationele Meerman waren het irrationele, het bijgelovige en het gebrek aan kennis grote struikelblokken en hij situeerde dit in de eerste plaats, maar niet alleen, in de lagere stand. Net als Van Woensel sloeg hij aan bij het vreemde, dat wat afweek van de kerk thuis: 'Geen gezang- of gebedenboeken aanwezig.' Hoe kon dit anders dan grote bijgelovigheid tot gevolg hebben, meende hij overeenkomstig met wat hij op een eerdere reis had geschreven over katholieken in Italië: "verachtelyke bygeloovigheden" en de "afgodery" veroorzaakt door het gebrek aan een openbare leerrede.<sup>248</sup> Zelfs bij de hogere standen zag hij overigens nog veel geloof in toveressen en waarzeggers. Hij plaatste dat in de tijd, in een vooruitgangsgeloof. Verder klaagde hij: 'Niemand wordt over de waarheden onderzocht eer hij tot het nachtmaal wordt toegelaten.'<sup>249</sup> Dit woog zwaar, want juist bij de toegang tot de Gereformeerde versie van het nachtmaal, het avondmaal, waren de regels thuis strikt. Hij toetste het vreemde aan zijn eigen

---

244 *Ibidem*, 325.

245 *Ibidem*, 101.

246 *Ibidem*, 82.

247 *Ibidem*, 188. Een ketterse stroming binnen de Orthodoxe kerk.

248 Geciteerd in E. Hagen, '*Een meer of min doodlyken haat*', 157.

249 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, III, 163.

Gereformeerde achtergrond en sprak zijn leedwezen uit over het feit dat in geen enkele kerkdienst die hij had bezocht ook maar iets van een preek te ontdekken viel. Veel ceremonies vond hij vreemd: 's Nachts begint men te zingen bij kaarslicht' en hij zag processies langskomen waarna hij, na een lange nacht concludeerde: 'Langduuriger en verveelender Ceremonie, dan die ik nu gedwongen wierd bij te wonen, kan men zich moeilijk verbeelden: (...). Eindelijk, na derdehalf uren van deze lastige Pantomime met gezang.'<sup>250</sup> Hij legde sterk de nadruk op het rationele, zonder veel oog voor andere aspecten van godsdienst. Het niveau van kennis van het gewone volk is erg laag, vervolgde hij, en er was zelfs geen catechisatie. Het godsdienstondericht werd dan ook sterk verwaarloosd en de: 'gemeene hoop' begreep er maar weinig van.<sup>251</sup>

Werkelijk over niets in Rusland heeft Meerman zich zo negatief uitgelaten als over de Orthodoxe kerk en in het centrum daarvan plaatste hij zijn kritiek op de geestelijkheid. Hij zag ze als dom, vuil, lelijk en van lage stand. Hier lijkt een parallel te trekken met het antipapisme in de vorm van het bespotten van de geestelijkheid, zoals volgens Edwina Hagen rond 1800 vaak voorkwam onder protestanten.<sup>252</sup> Meerman beschreef priesters zonder opleiding, beschaving of ontwikkeling. Volgens hem waren deze Griekse geestelijken vooral van lage stand, dat kon hij zo zien aan hun uiterlijk. Ze hadden namelijk: 'gemeene tronies' en lang sluk haar.<sup>253</sup> De Popes waren dom. De Popes waren goor.<sup>254</sup> De zwarte kleding van de nonnen was onaangenaam en de vrouwen waren oud en lelijk. De geestelijkheid bestond niet uit mensen van opvoeding, man noch vrouw. Veel geestelijken hadden baarden. Ze leden aan dodelijke onkunde, waren onbetrouwbaar en gaven zich over aan liederlijkheid en drank.<sup>255</sup> Kortom, Meerman zag deze geestelijkheid als het centrum van de orthodoxe barbarij. Het bovenstaande sluit aan bij wat Hagen heeft geschreven over reisbeschrijvingen naar katholieke landen. Deze reizigers zagen een onderklasse die gedoemd was tot armoede en onwetendheid, door kerkelijke onderdrukking en een onwetende priesterklasse gehandhaafd. Het gewone volk en de priesterstand dienden opgevoed te worden volgens Verlichte beginselen, vonden door Hagen onderzochte reizigers.<sup>256</sup> Dat was exact wat Van Woensel en Meerman in Rusland ook vonden. Hier werd de Orthodoxie inclusief haar geestelijke leiders voorgesteld als vijanden van de Verlichting.

---

250 Idem, IV, 61-62.

251 Idem, III, 160-164.

252 Hagen, *'Een meer of min doodlyken haat'*, 25.

253 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden* III, 159.

254 Meerman, III, 22, 171.

255 *Ibidem* III 22, 158-159; Idem, IV, 59, 71..

256 Hagen, *'Een meer of min doodlyken haat'*, 153.

### 3.4.3 Houding van de reizigers na 1815

De houding zoals bovengenoemd komt na 1815 niet meer op deze manier terug. De toon over de Orthodoxe kerk werd over het algemeen milder en Wagevier, De Clercq, Van Wassenaer en Van der Harten oordeelden welwillender en met meer verdraagzaamheid dan de twee geleerden hadden gedaan. Anderen lieten zich er niet over uit. Opvallend is wel dat ze, met uitzondering van De Clercq, vooral oog hadden voor de uiterlijke kant van godsdienst en minder voor de innerlijke. Wagevier keek zelfs, ook al was hij krijgsgevangene, bijna als toerist naar de kerken waar hij op weg naar Siberië langkwam: 'In Wologda 47 kerken, die grotendeels bezienswaardig zijn.'<sup>257</sup> Hij had wel oog voor het 'Andere', vooral voor heiligenbeelden, maar kende er geen negatieve eigenschappen aan toe zoals Van Woensel en Meerman deden. Welwillende belangstelling overheerste. Zo vond hij dat de Russen eerbied voor hun verfrommelde heiligen (beelden) hadden. Hij zag een oude man op een brug met de torso van een heilige zeulen en iedereen sloeg kruisjes en gaf geld. De Russen maakten om de haverklap een kruis, signaleerde hij, bij het binnengaan van een kerk of bij het voorbijgaan van een kerkhof. De verklaring was volgens hem de goede zichtbaarheid van heel veel heiligenbeelden in al die kerken.<sup>258</sup>

Waar De Clercq met Meerman en Van Woensel kan worden vergeleken in de zin dat allen katholiek met orthodox verbonden vooral in de zin van bijgelovigheid, waren er ook grote verschillen. Tegenover de schrille toon van Meerman en Van Woensel was De Clercq een wonder van verdraagzaamheid. Hij was veel meer dan de rationele Meerman in staat het metafysische, het niet-rationele van een godsdienst te herkennen, zonder iets af te doen aan zijn eigen geloof. Bij een orthodoxe dienst in de Kasan kerk bedacht hij bijvoorbeeld: 'De dienst had iets geheimzinnigs, iets verhevens, (...). Als eerdienst beviel zij mij, doch als eigentlijke godsdienst vroeg ik mij, hoe nu de harten dezer toehoorders verbeterd of veranderd kunnen worden?'<sup>259</sup> Typierend voor de gedachtengang van De Clercq is de dan volgende passage, waarin hij de tolerante opvatting bezigt dat ieder volk de godsdienst krijgt die past bij zijn beschaving en waarbij het verder vooral om rechtschapenheid gaat:

'De leerrede van den predikant zou weinig invloed op den Rus en de kruisingen van den Rus weinig op den godsdienst liegenden Nederlander gehad hebben. Laat *ons* dien godsdienst het meest vereeren, welke het

---

257 Wagevier, *Aanteekeningen*, 92.

258 *Ibidem*, 92.

259 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 205.

meest toebrenge om het getal van rechtschapene Christenen in deze wereld te vermeerderen.<sup>260</sup>

Godsdienst werd hier dus gelokaliseerd in het hart en in rechtschapenheid, overeenkomstig wat Van Rooden daarover heeft geschreven.

Bij de gelovige, Hervormde Van Wassenaer overheerste de welwillendheid, met meer oog voor buiten- dan binnenkant. Zij bezocht regelmatig orthodoxe diensten om haar werkgeefster te vergezellen en was daarom bij verschillende ritën van het Hof aanwezig, zoals de Tsarina die afscheid nam van de icoon van de heilige Maagd in de Kazankerk of de doop van een kindje uit het tsarenhuis. Ze had oog voor het schone van deze orthodoxe rite, maar ging niet in op de inhoud. Meermalen prees zij ook de schoonheid van de gezangen, of gaf ze aan een kerk schitterend te vinden. Ze had oog voor het plechtige en ontroerende. Opvallend is dat ze de orthodoxe kerk als verdraagzaam bestempelde: 'De Russisch orthodoxe gelovigen staan zeer verdraagzaam tegenover andere godsdiensten.'<sup>261</sup> Barbaarse, negatieve connotaties met de geestelijkheid had zij ook niet: 'De orthodoxe geestelijken zien er zeer eerbiedwaardig uit, door hun gewaad en door hun lange baard' en bovendien oordeelde ze nuchter dat hun vaak enorme haardos wel tegen de kou zou zijn, daar ze immers vaak blootshoofds moesten staan.<sup>262</sup> Niets barbaars dus. Het stond Marie overigens vrij naar allerlei protestantse diensten te gaan, waar ze regelmatig over schreef. De nadruk in haar beschrijving lag daarbij op: 'stichtelijkheid', zoals: 'waar we een prachtige preek hoorden.'<sup>263</sup> Kennelijk miste ze in de Orthodoxe kerk het rationale, namelijk de preek. Ook bezocht ze, net als Van der Harten vijf jaar later, het Paasfeest in de Kazankerk. Beiden waren hier positief over:

'Zodra de hoogheden de kerk hadden verlaten, begonnen de aanwezigen elkaar te omhelzen onder het zeggen van Jezus Christus is opgestaan,'

schreef Van Wassenaer.<sup>264</sup> Ook de katholieke Van der Harten was welwillend: 'Gezang Christus is opgestaan. Veele en lange ceremonie. Het is of men een Familie feest bijwoont, daar de vreug-

---

260 *Ibidem*, 206.

261 Coppens, *Marie Cornélie*, 129, 147, 164, 183, 191, 222, 254. Aan deze icoon, een onderdeel van de Orthodoxe beeldenverering, werden wonderen toegeschreven en deze was dan ook erg belangrijk voor de Romanovs.

262 *Ibidem*, 155, 165.

263 *Ibidem*, 192.

264 *Ibidem*, 193.

de van het weerzien onbeschrijfelijk is. Ieder schijnt een nieuw leven te hebben ontvangen.<sup>265</sup>

### 3.4.4 Religie in 'Oost-Europa'

Een van de elementen die vooral bij Todorova naar voren komt is het voorkomen van een grote verscheidenheid aan religies op de Balkan, vol interne tegenstellingen. Dit gebied kan in veel opzichten vergeleken worden met 'Oost-Europa', waar vooral Van Aerssen, anders dan de reizigers in Sint-Petersburg, veel Katholieken en joden op zijn weg trof. Zoals de reiziger Coxe, die bij Wolff zwermen joden in Litouwen aantrof. Volgens Wolff wachtten de joden in Oost-Europa op ontdekking, omdat in de achttiende en begin negentiende eeuw het bestaan van deze mensen in dit gebied niet algemeen bekend was. Coxe zou in de ogen van Wolff door zijn licht minachtende toon zijn eigen Verlichte geest demonstreren en tegelijk het onverlichte karakter van de joden aan zijn lezers tonen. Verder zou de aanwezigheid van grote groepen joden een teken van achtergeblevenheid zijn. Het in deze visie barbaarse Polen zou juist vanwege zijn barbaarsheid in religieus opzicht tolerant zijn en daarom kon het tot een paradijs voor de joden uitgroeien.<sup>266</sup>

Van Aerssen bekeek zowel joden als Katholieken vanuit een uiterst negatief gezichtspunt, zo mogelijk nog zwarter dan Meerman naar de orthodoxe priesters keek. Ze kregen echter andere stereotypen toebedeeld, niet alleen domheid, bijgelovigheid of een gebrek aan beschaving, maar daarnaast het etiket geldzuchtig. Het antipapisme was bij deze baron virulent, zo schreef hij over de Jezuïeten: 'Als het van mij afhing, werden ze allen bij de beenen opgehangen of levend verbrand. Nooit ziet men iets van tevredenheid op die 'ellendig geschoren koppen' of over de monniken in het klooster van Polatsk: 'Die gemene boeven', waarbij hij hun geldzucht en rijkdom benadrukte: 'God beware ieder voor de barmhartigheid van de monniken, want anders zou men spoedig niets anders zien dan opeenstapeling van schatten in kloosters'<sup>267</sup> Over een meisje dat van haar biechtvader uren op de grond moest liggen:

'ik had medelijden met het meisje en had die biechtvader wel willen afranselen.'<sup>268</sup>

---

265 Reisverslag Johannes van der Harten (1830) 23-24.

266 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 28-29, 188.

267 Van Aerssen, *Krijgsgevangene*, 60-66.

268 *Ibidem*, 77.



Over de joden ging het zo: 'Men kan zich niet voorstellen hoe de heren joden erop uit waren het geld te wisselen' en: 'Overall tafels met stapels kopergeld om te wisselen, ook in felle koude' en: 'Hadden de onbeschaamdheid veel winst te rekenen, ook al is dat in Rusland verboden.'<sup>269</sup> Ook zag Van Aerssen een Jood midden in een gebed stoppen om iets af te dingen. Hij identificeerde mensen vaak als Jood, ook als dat minder relevant was: 'Toen de jood ons de wijn bracht.'<sup>270</sup> Vaak gebruikte hij in het algemeen negatieve kwalificaties: 'de beledigingen die men van de joden te verdragen had' of: 'Die vervloekte joden' en: 'Wat hebben wij dat joodsche ras verwenst!' en specifiek over Polatsk: 'Weinig gebruik gemaakt van de prachtige ligging van de stad, dat zal wel gelegen hebben in het feit dat de joden er te allen tijde de meerderheid uitmaakten.'<sup>271</sup>

Meerman kwam op zijn doorreis door 'Oost-Europa' ook joden tegen, wat in Sint-Petersburg en Moskou veel onwaarschijnlijker was. Hij construeerde een Aziatisch beeld van de Poolse joden, die er volgens hem veel Aziatischer uitzagen dan de Duitse joden: 'Mén ontmoet hier reeds een hoope Poolsche Jooden, met hunne groote zwarte mantels, ronde nederhangende hoeden, zwarte baarden, en voorts met geheel andere troniën, dan die wij gewoon zijn bij de Hoogduitsche Jooden in ons midden op te merken.'<sup>272</sup> Het onderscheid tussen christen en Jood zat hem kennelijk hoog, want zelfs de paarden gingen niet goed met elkaar samen: 'De Man, (...) had een half dozijn Jooden-Paerden verzameld, die veel moeite vonden om met de Christen-Paerden, (...), één geheel te formeeren.'<sup>273</sup> Over de protestantse kerken werd Meermans oordeel naar het Westen toe positiever. Zo bespeurde hij met genoeg een Verlichte, godsdienstige geest in Riga. 'De kerken worden er door fatsoenlijke en door burgerlieden bezocht', constateerde hij en bovendien trof hij in deze gebieden gelukkig meer protestantse kerken aan, waarbij hij zich nogal standsbewust toonde, want de kerken die alleen door het gemeen werden bezocht vond hij van minder allooi.'<sup>274</sup>

De topos van de hebzucht kwam ook na 1815 steeds terug, soms vergezeld van vuilheid of een Aziatisch uiterlijk. De Clercq schreef:

'Polangen werd het meest door schurken bewoond, waarvan de meesten Joden zijn, die zich met smokkel

---

269 *Ibidem*, 75.

270 *Ibidem*, 53, 62.

271 *Ibidem*, 73-79.

272 Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden*, IV, 217.

273 *Ibidem*, IV, 238.

274 *Ibidem*, IV, 199.

bezighouden. De postmeester was een oude Jood, met een buitengewoon lange baard.<sup>275</sup>

Een ander voorbeeld is dat van Wagevier, die de joden heel morsig vond en waarover hij verder schreef: 'In Wilna was het grootste deel van de bevolking Joods, welke het schagcheren meestelijk verstonden.'<sup>276</sup> Ze bedrogen hem, hij vond ze hebzuchtig en toen hij ziek en hongerig in Witepsk de winter doorbracht, constateerde hij dat de rechteroever bevolkt was met joden, maar dat ze de krijgsgevangenen niets wilden geven en in plaats daarvan hun voordeel wilden doen met hun armoede door hen te bedriegen.<sup>277</sup> Boisminart op zijn beurt stelde de joden in de voorsteden van Polotsk voor als handige kooplieden, die erg op hun financiële voordeel uit waren.<sup>278</sup> De enige die erin slaagde een althans iets neutralere toon jegens joden te bezigen was Marie Cornélie. Haar opmerkzaamheid bleek ook hier, het viel haar bijvoorbeeld snel op als er ergens veel joden woonden en het verwonderde haar eens in een streek veel varkens te zien, die door joden bleken te worden gehouden om handel mee te drijven. Verder viel het haar kennelijk als enige reiziger op dat de handelaren van de *Gostini Dwor* te Sint-Petersburg grotendeels joden waren. Dat is opvallend want het was joden alleen bij uitzondering toegestaan in steden als Sint-Petersburg of Moskou te wonen. Blijkbaar hadden deze handelaren een vergunning gekregen, of keek deze dame toch stereotyper dan vermoed en zag ze alle handelaren automatisch voor Joods aan. Tenslotte koppelde ze de joden aan vuil: 'die er ongelooflijk vuil bijliepen', maar als enige reiziger wist ze echter zowaar iets positiefs over joden te melden: 'Verscheidene joden hadden prachtige gezichten.'<sup>279</sup> De joden kregen al met al barbaarse en Aziatische kenmerken toebedeeld.

### 3.5.5 Plattelandsreligie in de 'Oriënt'

In het voorjaar van 1813, inmiddels voorbij de 'Wolff-lijn' in de 'Oriënt', kwam Krieger in een dorp bij Ostaschof, in het gouvernement Twer, waar hij als enige reiziger, houten huisjes mooi vond. Hij koppelde dit namelijk aan een devote levenshouding:

---

275 De Clercq, *Per karos naar St.-Petersburg*, 150.

276 Wagevier, *Aanteekeningen*, 16, 24.

277 *Ibidem*, 25, 57.

278 D'Auzon de Boisminart, *Herinneringen*, 151.

279 Coppens, *Marie Cornélie*, 76-80, 147, 259. Veel reizigers schreven over de *Gostini Dwor*, het grote koopcentrum.

'Wij logeerden in een Schoon Dorp, waar de huizens allemaal van hout, en zelfs houtene Dakken, op waren, ook was er een of twee vensters in ieder hujs het welk wij nog in geen Dorp gesien hadden. De Menschen wassen daar zeer aandagtig, of, Godvreezend. S'avonds voordat zij op hunne plankken klommen om te gaan slaapen gingen zij voor hun altaar staan, en begonnen eerst mit 30 a 40 after een volgende Kruijsjes te maken, en daarnaar vielen zij 10 a 20 maal op de grond om de zelves te kussen.<sup>280</sup>

Opvallend genoeg is hier helemaal geen sprake van negatieve stereotypering en godvrezendheid wordt op Gereformeerde wijze gekoppeld aan het netjes houden van de omgeving.<sup>281</sup> Verder naar het Zuidoosten, bij het einddoel in Astracan bij de Kaspische zee, observeerde Krieger de Kalmukken, een Mongools nomadisch volk dat in de zeventiende en achttiende eeuw naar de gebieden ten westen van de Wolga en ten noorden van de Kaspische zee was gemigreerd.<sup>282</sup> Krieger schreef over hun godsdienst, een Tibetaanse vorm van boeddhisme, bijvoorbeeld het onderstaande, een waarneming zonder veel stereotypen:

'Ook hebben zij een soort van gloof, of godes Dienst. Zij hebben een leevendige godt die zij aanbedden, aan wien zij hunne offerhande brengen, deze god segt hun mondelings wat zij te doen, en te laten hebben, en deze god heeft zijn Discipelen, die zij noemen gellings, bij ider horde zijn er twee a drie, om hunne godsdienst te verrichten; wannneer een calmoeck ziek word dan komt deze prister, mit nog eenige oude mannen of de familie van de zieke; dan plaatsen zij een houte kom, of schootel, water in het midden van hun hut, en vervolgens beginnnen zij een gebed, hart op, zo als de gooden, en maar dat hun gebed geeindigt is, dan spoegt ieder een van hun in deze kom mit water; en dat moet de zieke uitdrinken als medicijnen; en wannneer er een calmouk sterft smijten zij hem op het veld, om door de wilde dieren, wolven, en roofvogels op gevreten te werden, zij glooven, hoe geschwinder dezelve door de Dieren gevreten zijnd, des te Spoediger zij in den hemel zijn: – Zo dra hunnen god sterft geeft hij zijn godheid aan een andere; of aan zijn kinderen over: en zo wordt deze weder aangebeden.<sup>283</sup>

Vaak ging deze gewone man Krieger met zijn kameraad Van der Netten vanuit het verbanningsoord Tsjernojaar op onderzoek om de vreemde volken, gebruiken en godsdiensten om hen heen

---

280 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1656.

281 Krieger was waarschijnlijk Nederduits Gereformeerd. Zijn pleegouders, Achenbach en Vermeulen en zijn echtgenote, Alida Achenbach, dochter van zijn pleegouders, waren in ieder geval Gereformeerd. Dit kan worden opgemaakt uit: Erfgoedcentrum Leiden en omstreken, Stadsbestuur (SA III), Leiden, toegangsnummer 516, inv.nr. 4811, aktenummer 118, 'Huwelijksakte Pedro Ferdinandus Krieger en Alyda Achenbach.' [www.Erfgoedleiden.nl](http://www.Erfgoedleiden.nl). (Geraadpleegd 19/01/15). Ook: Gelders Archief, Arnhem, toegangsnummer 0176, inv.nr. 509, 'Doop Alijda Achenbach.' [www.geldersarchief.nl](http://www.geldersarchief.nl). (Geraadpleegd 19/01/15).

282 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 67.

283 Reisverslag Ferdinand Vermeulen Krieger (1812-1814) 1689.

te bestuderen. Het voor hem vreemde beschreef hij welwillend, zonder negatief commentaar, maar evenmin vanuit de 'nobeles wilde'-gedachte. Over het plattelandsgeloof heeft Krieger geschreven op zijn tocht van Vitepsk naar het Zuidoosten. Zo logeerde de groep krijgsgevangenen met Pasen 1813 in een klein dorp in de buurt van de Druna. Naar eigen zeggen uit nieuwsgierigheid naar het einde van de Paasweek ging hij eens rondkijken. Hij beschreef een altaar met heiligen in een woonkamertje waar de dieren uit waren gejaagd, waarna een dronken man manden met haver, koren en boekweit onder het altaar zette. Daarna arriveerde de dorpspastoor, ook dronken. In de woorden van Krieger:

'Kwam dan hun pastoor en deszelfs vrouw, en der Kuster Diener, vooraan, dragende een groot houten beeld, als mede een menigte van boeren en Boerinnen, die volgde nu wierde de zes kaarsen aangestoken, en de pastoor zoude dan zijne Seremonie beginnen, maar dezelve was zo dronken, dat hij niet op zijne voeten konde staan, zijne vrouw nog minder dan de overige Boeren, en Boerinnen van het zelfde. De pastoor viel op een bank, als een merakel, dog zijne vrouw, (...) en de Keester Gaven hem de beste woorden, om zijns heilige woorden over de mantjes met vruchten uit te spreken eindelijk begon hij dan iets te biechten, en de Boeren en Boerinnen vielen op de gronde om dezelve te Kussen, maar verscheidene van hen waren niet in staat om weder op te staan',

Om daarna verder te gaan over het beeld: 'want hij sloeg zij daar mede voor de mond dat hun de tanden bloeden Vervolgens zetten zij de heilige Dronkaart, met zijne vrouw, en overige (...) geselschap aan tavel, en begonnen weder van voren af aan te zuipen, totdat zij onder de tavel rolde.'<sup>284</sup> Krieger beschreef hier, overigens zonder afkeurend commentaar, wel een stereotype, namelijk van de dorpspriester in de figuur van de heilige dronkaard. Barbaarse stereotyperingen zijn aanwezig zoals dronkenschap, bijgeloof, maar Krieger gaf geen afkeurend oordeel.

### 3.5 Conclusies

In dit hoofdstuk is de culturele representatie van het Ruslandbeeld aan de orde geweest met de vraag of dit het Oost-Europadiscours bevestigde en waarom. Met betrekking tot het aspect Autocratie bleek de waardering voor de tsaren als Verlichte Europese vorsten af te nemen met het verstrijken van de tijd. In 1781 werd weliswaar nog de nadruk gelegd op de Verlichte Europese

---

<sup>284</sup> *Ibidem*, 1647-1649.

aspecten, maar toch kwam al de ambiguïteit naar boven die past in het Oost-Europadiscours, waarbij aan de Autocratie tevens Aziatische aspecten werden toegedicht, met name rond de onrechtmatige troonsopvolgingen bij Peter en Catharina. In 1793 werd nog vol bewondering naar de Hofrepresentatie gekeken, in beide gevallen met een positief oordeel over Catharina, aan wie Verlicht Europese eigenschappen werden toegedicht. In 1795 echter werd Catharina via de omweg van Potemkin via temporele distantie al door de bril van het feodalisme bekeken, als niet meer passend in het Verlichte Europa van na 1789. Aanvullend werd in 1798 al kritiek geuit op de corruptie, het nepotisme en de domheid binnen het Russische leger. Potemkin werd geconstrueerd als een corrupte vazal, een incompetente baantjesjager die desalniettemin, dankzij de connecties met Catharina, veel macht was toebedeeld. Van Woensels oordeel hierover was in die tijd uitzonderlijk en hij was één van de eersten in Europa die Potemkin in een negatiever licht plaatsten dan tot dan toe gebruikelijk. Dit kan verklaard worden door zijn onafhankelijke manier van denken dat hem in zijn Remonstrantse milieu met de paplepel was ingegoten, juist hierdoor slaagde hij erin zijn tijd ver vooruit te zijn. Ook het type Verlichting, niet conservatief maar met vrijheid en gelijkheid als devies, kan een rol hebben gespeeld.

Na de eeuwwisseling bladderde het beeld van de tsaren voorzichtig verder af. Van Woensels boek uit 1804 is zeer afwijzend tegenover de Autocratie, slavernij, despotisme, de parasitaire bovenlaag en de Autoritaire Paul. Tegelijk droop de ambiguïteit ervan af, vooral jegens Catharina. Alexander werd juist weer gewaardeerd. Van Woensel had aan de ene kant de denkwijze van het *ancien régime* ver achter zich gelaten, aan de andere kant bleef hij Catharina bewonderen. Hij doorzag aan de ene kant dat de vorst via representatie en uiterlijk vertoon zijn grote macht trachtte te verhullen, aan de andere kant leek hij nog steeds ademloos van bewondering voor het Hofceremonieel. Aan de ene kant benoemde hij de Verlichte en Europese aspecten van de Autocraat in Catharina en Alexander en bracht deze zelfs in verband met de rechtsstaat, aan de andere kant benoemde hij het despotische en barbaarse in de persoon van Paul maar in mindere mate in Catharina. Kortom, het ambigue uit Wolffs Oost-Europadiscours is ook in 1804 duidelijk herkenbaar. Opnieuw werden aan de ene kant de Verlichte en Europese aspecten van de Autocraat in Catharina en Alexander benoemd en zelfs in verband gebracht met de rechtsstaat, aan de andere kant benoemde hij het despotische en barbaarse in de persoon van Paul, in de minder geciviliseerde trekjes van Catharina en in het gebruik van lijfstraffen. Dit komt overeen met de analyse van Malia dat de witte verlichtingsmythe na 1801 weer de overhand kreeg, met een deuk tijdens Pauls regime.

Deze veranderende beeldvorming sloeg verder om bij Meerman een jaar later. Deze draaide de gebruikelijke zienswijze van de Verlichte Catharina en de despotische Paul radicaal om en presenteerde Paul als rechtvaardige, aan wetten en regels gebonden vorst, de man van recht en billijkheid, in een nieuwe definitie van beschaving, terwijl Catharina werd voorgesteld als corrupt, incompetent en vervuld van despotische willekeur. Hier werd Catharina de barbaarse despoot. Net als de meeste andere reizigers toonde Meerman zich niettemin diep onder de indruk van de grootse festijnen, het aanschouwen van de tsaar en de verblindende Hofpraal. Van enige ambiguïteit is hier weinig sprake meer. Meermans oordeel kan wellicht deels in zijn Gereformeerde achtergrond worden gezocht, waarin recht en rechtmatigheid, een op godsdienst gestoelde autoriteit en een meer doelmatig en rationeel regime op meer waardering konden rekenen dan dat van de decadent gevonden Catharina.

Deze andere invulling aan het begrip beschaving in 1804/1805 werd in 1816 doorgezet. De Russische Autocratie werd gezien als onbeschaafd despotisme. Beschaving werd gelijkgesteld met recht en waarheid en het afschaffen van de slavernij. Deze nieuwe definiering nestelde zich naast de oude invulling van beschaving ontleend aan de Hofcultuur. Ook in 1822/1824/1825 is dezelfde ontwikkeling te zien. Van Wassenaers waardering voor de tsaar werd pas echt groot toen ze zag welke inspanningen hij zich getroostte voor de bevolking bij de watersnoodramp in Sint-Petersburg. Impliciet klonk de boodschap door dat de vorst zich daadwerkelijk diende in te zetten voor een rechtvaardige samenleving. Dat verklaart ook haar soms negatieve beeld over de oude en machtige tsarina. Op meer verhulde wijze klonk hier toch dezelfde kritiek door over de oude despotische corruptie als bij Van Woensel. Vanaf 1812 kwam overigens ook het beeld op van de rechtvaardige vorst die de misvattingen in zijn rijk niet kende. Alleen De Clercq toetste daarbij aan zijn maatstaven recht en billijkheid, maar bij de meeste anderen leek het beeld van de rechtvaardige vorst een oppervlakkig topos, waarbij de buitenkant een doorslaggevende rol speelde.

Hiermee samen hangt de vraag in hoeverre de bezoekers de verschillende binaire tegenstellingen benoemden. Allereerst geciviliseerd versus barbaars. Bij de een werd het begrip beschaafd uitgebreid tot 'eenvoudig, goedgehartig, 'niet-hoogmoedig'. Bij enkele anderen werd de schone schijn, de Russische façadmataatschappij als een locatie van het barbaarse gedefinieerd. Binnen die façadmataatschappij legde de een daarbij meer de nadruk op klassieke beschavingskenmerken zoals het goed beheersen van de Franse dansen, terwijl de ander beschaving meer in het recht lokaliseerde. Slavernij en het ontbreken van een rechtsstaat waren in deze visie

barbaars. Soms ook was het ontbreken van een waarachtige, niet op schijn gebaseerde godsdienst barbaars. Daarnaast werden voor een ander deel juist de klassieke beschavings- en barbaarsheidskenmerken volop toegekend. Meerman benoemde het barbaarse in al zijn stereotypen, Russen waren onbeschaafd, want vies, lelijk, drankzuchtig en dom en ook nog eens voorzien van baard en Russische kledij. Anderen zagen het barbaarse vooral in vuil, lelijkheid en drankzucht, sommigen in baarden. De een benadrukte vooral het vieze, de ander eerder drankzucht en gebrek aan opvoeding.

Bij de Romantiek werden lyriek en melancholie verbonden met natuurervaringen. Reizigers voor 1815 lijken vooral nuchter en rationeel naar het platteland te kijken. Ze zagen de natuur op een Verlichtingsmanier, als voornamelijk nuttig om te kunnen bebouwen, hoewel ze al enig oog begonnen te krijgen voor de schoonheid van het landschap. De reizigers vanaf 1815 waren romantischer. Zij schreven vol romantische lyriek, zowel over de Russische hoofdstad als over het platteland. Voor bijna allen die de hoofdstad bezochten gold, zowel voor als na 1815, dat ze zowel de Franse geometrische als de Engelse landschapstuinen bezochten en waardeerden. Het door Wolff geschetste patroon van illusie en teleurstelling kwam op het platteland bij de reizigers goed naar voren. De Russische stad die vanuit de verte imponeerde, maar die bij nadere aanschouwing slechts houten krotten bleek te bestaan was een uiting hiervan die in vijf reisverslagen terugkwam, maar het bredere besef van illusie versus teleurstelling bij de gebouwen van Sint-Petersburg leefde bij bijna alle bezoekers van die stad. Hierin is Wolff zeker bevestigd.

Bij de reizigers die over godsdienst schreven is net als bij de Autocratie een ontwikkeling in de waarneming te zien. In 1781, 1804, 1805 en in 1816, maar dan al beduidend minder, werd regelmatig het katholieke met het orthodoxe verbonden, waarbij niet-protestantse aspecten zoals heiligen- en beeldenverering, vasten, en irrationaliteit, de schijnwereld en bijgeloof werden benoemd en geprojecteerd op de vreemde 'Ander'. Deze reizigers vertoonden een vorm van antipapisme en leken dezelfde kenmerken aan de orthodoxen toe te kennen. De mate waarin varieerde echter. De Gereformeerde, rationele Meerman was hierin in 1805 veruit het stelligst en zijn beschrijvingen van de Orthodoxe kerk waren uiterst negatief, vijandig, vreemd, vol van vooroordelen. De beelden waren een gruwel, de preek was niet stichtelijk, het godsdienstondericht was verwaarloosd en de priesters waren halve zotten zonder kennis. Hij kende dus in sterke mate een repertoire van barbaarse stereotypen aan de orthodoxie en haar geestelijkheid

toe, in de vorm van lelijkheid, domheid, donkerheid, kleinheid, bijgelovigheid en gebrek aan kennis en dat alles in de eerste plaats gelokaliseerd in de lagere standen. Sommigen hekelden veel orthodoxe verschijnselen als een schijnwereld en ook dat was voor hen een uiting van barbarisme. In 1816 werd echte vroomheid echter al in het hart gelokaliseerd.

Ook antipapisme zonder verbinding met het orthodoxe kwam voor. Het gebruikte stereotype was dan anders, namelijk geldzucht. Ditzelfde stereotype werd door maar liefst vijf reizigers ook voor de joden gebruikt. Mogelijk werden katholieken en joden in 'Oost-Europa' soms impliciet met elkaar verbonden. Ten aanzien van godsdienst is er bij alle reizigers die erover schreven sprake van een oriëntalistische visie. Zowel het orthodoxe, het katholieke als het jodendom werden als minderwaardig gezien ten opzichte van de eigen superieure protestantse identiteit, waarbij vooral het gewone kerkvolk en de geestelijkheid werden gekarakteriseerd als dom. Orthodoxen, katholieken en joden werden gezien als vijanden van de rationele Verlichting. Soms is echter een glimp Rousseauaanse zienswijze zichtbaar, zoals in 1804 bij van Woensel, die meende dat de Rus door gebrek aan kennis en godgeleerdheid juist behoed werd voor de Europese Verlichte hoogmoed.

De reizigers van na 1815 beschreven de Orthodoxe kerk veel welwillender en toonden meer verdraagzaamheid dan de reizigers daarvoor, zonder veel stereotyperingen, waarbij De Clercq in 1816 een overgangsfiguur is en Krieger in 1812/1814 al vooruitloopt op het latere patroon. Men lijkt in het algemeen een zekere mildheid te hebben ten aanzien van godsdienst en naar religie te kijken als buitenstaander, niet met de sterke betrokkenheid van De Clercq en Meerman. Ze benoemden het orthodoxe nauwelijks als de 'Ander', hooguit bij heiligenbeelden. Wel werden joden nog steeds als geldzuchtig getypeerd. Van Wassenaer weet als enige zelfs iets positiefs over joden op te merken. Hun waarneming leek meer de buiten- dan de binnenkant van godsdienst te betreffen en deed soms bijna toeristisch aan, met het bezichtigen van kerken op basis van hun door de Romantiek gevoede esthetische schoonheid. Krieger verbond vroomheid aan het schone en het nette, aan beschaving dus.



## Hoofdstuk 4: Conclusies

De vraagstelling van deze scriptie luidde: welk beeld schetsten Nederlandse reizigers van Rusland tussen 1781 en 1830 en bevestigde dit het Oost Europa discours van Larry Wolff. Wolff plaatste de uitvinding van het begrip Oost Europa in de achttiende eeuw. Oost-Europa, het staat voor het diffuse, maar in elk geval het andere. Het andere dat echter niet totaal anders is, maar zich verhoudt tot, in relatie staat met het Westen. In zekere zin als spiegelbeeldig aan het Westen. Oost-Europa is dus een ander 'andere' dan bijvoorbeeld China. Of Afrika. Hun anders-zijn verhoudt zich namelijk niet met West-Europa. De kenmerken liggen dan ook vooral daar, waar die als het ware in tegenstelling staan met kenmerken van West-Europa. Het belangrijkste kenmerk van het Oost-Europadiscours is het ambigue, het tweeslachtige, met ook in geografische zin onbestemde, vage en veranderlijke grenzen. In dit gebied kwamen Europa en Azië samen in een mengeling van civilisatie en barbaarsheid. De reizigers ontdekten dat dit ook een deel was van Europa. Tegelijk was het heel anders. Oost-Europa fungeerde als brug, als bemiddelaar tussen Europa en Azië. Oost-Europa fungeerde ook als contrast, als het lelijke zusje waardoor het Verlichte West-Europa zich des te mooier kon voelen. De Noord-Zuid grens van het gebied liep over de lijn Sint-Petersburg – de Krim. Ten westen daarvan was men in 'Oost-Europa', ten oosten ervan in de 'Oriënt'. Dit 'Oost-Europa' zou steeds mee als een bepaalde eenheid zijn waargenomen, met verbeelde overgangen. Dit is in het kort het discours zoals Wolff heeft gepresenteerd, het geheel van samenvallende beelden en teksten dat ook bij gewone mensen de taal constitueert.

In deze scriptie zijn Nederlandse reizigers onderzocht die naar Rusland gingen, een exponent van Oost-Europa. De reizigers gingen met bepaalde beelden in hun hoofd op weg. De beelden waren dusdanig van karakter dat het begrijpelijker wordt waarom Wolff de uitvinding van Oost-Europa juist in dit tijdvak plaatste. Waar Rusland tot ruwweg 1700, de tijd van Moskovië, inderdaad tot het gans 'Andere', tot Azië behoorde, zorgde de door Peter en Catharina gevoerde draai er voor dat Rusland zich, als Europees geworden land, weer opnieuw tot Europa ging verhouden, met een voorgeschiedenis die teruggaat tot de val van Constantinopel en het schisma.

Sint-Petersburg was als het ware het symbool van die nieuwe verhouding. Die omwenteling is voor de mensen in die tijdsperiode van grote betekenis geweest. Het is verleidelijk de vergelijking te trekken met de val van de muur en met het IJzeren gordijn zoals Wolff heeft ge-

daan aan het begin en het einde van zijn boek, of met de transformatie van de gans andere Sovjet-Unie naar het onmiskenbaar Europeesere Rusland van de Perestrojka en daarna. Een kenmerk van het Oost-Europadiscours is dus dat Oost-Europa niet los kan worden gezien van Europa als zodanig. Maar het is wel Oost-Europa. En dus wel anders. Op precies dezelfde manier als Todorova heeft aangegeven voor de Balkan.

Tegen de ontdekking van het 'Andere' liep de meerderheid van mijn reizigers op. Deels gevoed door de beelden waarmee zij op pad waren gegaan. Het is inderdaad het anders zijn, in de zin van niet-Europees, dat velen met name is opgevallen. En tegelijk ingebed is er die achtergrond van herkenbaarheid en een grote mate van gemeenschappelijke (want Europese) identiteit. Gevormd als die was door de Europese oriëntatie door Peter en Catharina, maar ook de historische banden met dichterbij wonende Slavische volken als de Polen en verder natuurlijk het christendom. Dat christendom, de Orthodoxie, was ook anders, maar ook weer niet geheel anders, want het stond weer in relatie tot het Westerse (katholieke en protestantse) christendom. Daarom vielen dus ook vooral die anders dan het westen zijnde kenmerken op. Baardige priesters. Onbegrijpelijke kerkdiensten. Maffe monniken.

De Nederlandse reizigers bleken anders te gaan kijken vanaf de Omwenteling van 1795. Tot die tijd domineerde in de meeste opzichten het gevoel van herkenning van het Europese en het beschaafde, overigens met betrekking tot de Autocratie al steeds voorzien van enige ambiguïteit. Catharina en Sint-Petersburg werden echter toch vooral gezien als vertegenwoordigers van die nieuwe Verlichte wereld, die Rusland scheen te zijn geworden. Van Woensels laat-achttiende-eeuwse optimisme kan worden verklaard door de Verlichtingsmythe en het Russische denken, dat volgens Malia tot de komst van Paul in het Westen dominant was, maar ook door zijn vrije Humanistische geest, die een Verlicht regime toejuichte en herkende. De in die tijd uitzonderlijke kanttekeningen die hij toen toch al plaatste kunnen zoals al geconstateerd door zijn Remonstrantse achtergrond worden verklaard.

Na die tijd, vanaf 1795, gingen de reizigers veel sterker de nadruk leggen op het barbaarse karakter van hoofdstad en Autocratie, op de corruptie van een Potemkin. Vanaf die tijd wordt het ambigue dominant in de barbaars-beschaafd dichotomie. Alle reizigers met uitzondering van Van der Harten hinkten na 1795 op twee benen. Het barbaarse krijgt veel meer nadruk, maar op enkele uitzonderingen na bleef die ademloze bewondering voor het beschaafd geachte Hofceremonieel onverbloemd aanwezig. De Verlichte reizigers zagen het barbaarse overal naast het beschaafde bestaan, waarbij ze de kenmerken van zowel Wolff als Malia aan deze begrippen

toekenden. Vooral de op de Oudheid gerichte mannen, met al hun ontvankelijkheid voor classicistische schoonheid, konden toch niet heen om de stank en de façades, de illusie en de teleurstelling. Schone Renaissancekunst werd tegenover het barbaarse Aziatische geplaatst. Bij drie reizigers is daarnaast ook een Rousseaanse interpretatie van Rusland te zien, waarbij ook een andere betekenis aan het begrip beschaving werd gegeven, namelijk van eenvoudig, goedhartig en niet-hoogmoedig, of nobele wilden die met een bijl of andere eenvoudige hulpmiddelen bewonderenswaardig veel klaar speelden. In die betekenis werden Russen opeens beschaafder dan Verlichte Fransen. Of Russen die door gebrek aan kennis en godgeleerdheid juist behoed werden voor Europese Verlichte hoogmoed.

Een ander aspect, contrast werd breed herkend in de illusie van de glimmende torens veraf en bedrog van dichtbij, in de schone Petersburgse gebouwen die van dichtbij al half in het moeras bleken te verzinken. Toch is de ambiguïteit ook weer niet overal. Verder naar het oosten, voorbij de lijn Petersburg-de Krim, lijkt bij de reizigers nauwelijks besef van het barbaarse of het sensuele van de 'Oriënt' aanwezig. Hoe oostelijker, hoe minder eurocentrisch naar Aziatische volken gekeken werd, zo lijkt het. De arme hutbewoners werden juist dichterbij huis, in 'Oost-Europa', meer als de barbaarse 'Ander' gezien. Het betreft hier echter maar twee krijsgesvangenen, zodat hier geen vergaande conclusies aan kunnen worden verbonden. Misschien kwam dit wel door hun specifieke omstandigheden? Hun langdurige tocht naar het oosten, waarbij hun vaderland almaar verder weg moet hebben geleken? Of kwam het omdat het gewone mensen zonder veel opleiding waren?

De tweedeling Aziatisch versus Europees werd ook minder bevestigd. Deze is in deze periode voor de hoofdstad wel hier en daar te vinden, maar veel minder pregnant dan Wolff heeft voorgesteld. Voor Sint-Petersburg bleef bij mijn reizigers het besef van een Europese stad ook na 1795 toch overheersen. Niemand repte van Scythen of voelde zich teruggeplaatst in de tiende eeuw, zoals kennelijk Wolffs reizigers. Mijn reizigers ervaarden Petersburg nauwelijks als Aziatisch. Dat Wolffs bevindingen niet worden bevestigd kan ook te maken hebben met het feit dat deze zijn reizigers soms dichotomieën in de mond lijkt te leggen die in zijn eigen concept passen. Een voorbeeld is zijn interpretatie van De Ségurs tekst, die de Oostelijke kenmerken van Sint-Petersburg met veel meer empathie zou beschrijven dan de Noordelijke (sneeuw en ijs). Het reële Petersburg bij winter was echter nu eenmaal koud en donker, geen wonder dat een Fransman daar niet zo 'empathisch' over deed. Het is bijvoorbeeld ook niet duidelijk of De Ségur zelf de term *demi-sauvages* gebruikte, of dat het een uitvinding van Wolff was. Ook op de Krim,

volgens Wolff de meest Oriëntaalse gedaante van 'Oost-Europa', vond deze gedachte bij beide reizigers weinig weerklank. Voor beide assen, Sint-Petersburg en de Krim, beiden door Wolff voorgesteld als contrastrijk oriëntaals grensgebied, werd met name het oriëntaalse door de reizigers daarom minder herkend. Mogelijk waren veel reizigers te protestant en te rationeel om al te ontvankelijk voor het sensuele te zijn.

De beschaafd-barbaars tweedeling is dus tussen 1795 en 1824 wel terug te vinden, met uitzondering van Van der Harten in 1815. In 1830 geldt voor hem hetzelfde. Vanaf 1815 komt het esthetisch schone aspect naar voren als vorm van beschaving dat in sommige gevallen tegenover het lelijke en vuile van het barbaarse werd gezet, in Sint-Petersburg en onderweg. Vaak ook werd het schone lyrische alleen naar voren gebracht, zonder contrasten. Dat laatste is onder meer bij Van der Harten het geval. Het puur esthetische schoonheidsdenken van de Romantiek blijkt een grotere rol te spelen dan bij Wolff. Dat de enige katholiek in het gezelschap alleen de schone en Europese kant van Sint-Petersburg zag, kan worden verklaard uit enerzijds de sterkere invloed van de Romantiek juist in zijn tijd, anderzijds door zijn katholieke achtergrond, waar men mogelijk meer visueel, meer op beeldcultuur gericht was dan de protestanten van het Woord. Het uit de Romantiek afkomstige aspect melancholie tenslotte werd na 1815 in één reisverslag aan Sint-Petersburg gekoppeld en in twee gevallen tijdens de reis onderweg door 'Oost-Europa', namelijk bij De Clercq, Van Wassaer en Van der Harten in 1830. Volgens Wolff was het begrip melancholie erg belangrijk, maar dit kwam dus bij mijn reizigers maar in beperkte mate naar voren.

Ook het besef van veranderlijke en imaginaire grenzen dan wel het besef van een bepaalde eenheid van het gebied maakten deel uit van het Oost-Europadiscours. Zo werd bij de negen reizen in het imaginaire 'Oost-Europa' en de drie reizen in de 'Oriënt', de plekken waar men in tegenstelling tot Sint-Petersburg vooral als reiziger op weg was, in totaal zeven keer een opmerking gemaakt over politieke en imaginaire overgangen, in bijna alle gevallen expliciet.<sup>285</sup> Twee reizigers lieten de imaginaire en de politieke overgang van het despotische Russische rijk naar het vrije Pruisen, die als scherp werd ervaren, samenvallen. Ook de denkbeeldige passage van 'Oost-Europa' naar Sint-Petersburg werd door twee reizigers als een scherpe overgang ervaren. Bij een andere reiziger was de passage impliciet aanwezig, door 'Oost-Europa' als verzuiverd, barbaarser en Aziatischer dan Pruisen te bestempelen. In de 'Oriënt' maakten alle drie

---

285 De drie reizen van Van Woensel en de eerste van Van der Harten ontbreken hier. De eerste schreef niet over het reizen zelf en de tweede ging in 1815 over zee. Dat is hier goedgevoel buiten beschouwing gelaten.

de reizigers onderscheid tussen geografische en imaginaire grenzen, over Moskou zelf en over de grens tussen Europa en Azië, waarvan men zich sterk bewust was. In totaal is in meer dan de helft van de reisverslagen een opmerking over grensovergangen gemaakt, Meerman, in beide zones, De Clercq, Van Wassenaer, Krieger, Wagevier en Van Woensel één keer, in zeven van de twaalf keer dus.<sup>286</sup> Een zeker besef van overgang naar een heel ander gebied was dus bij meer dan de helft van de reizigers aanwezig. Opvallend is dat waarnemingen over heen- en terugreis soms anders beoordeeld werden, wat bevestigt dat het om een onbestemd gebied ging waar vooral het reizigersperspectief doorslaggevend was voor het indelen in civiel-Europees of barbaars-Aziatisch. Ook al vonden sommige reizigers hierbij precies het tegenovergestelde dan de reizigers van Wolff, het bevestigt wel het ambigue. Het perspectief bepaalde de interpretatie.

Waren de reizigers zich bewust dat de eenheid van dit 'Oost-Europa'? Dat lijkt niet het geval. Van Woensel, Meerman, De Clercq en Wagevier toonden zich weliswaar expliciet en Van Wassenaer impliciet enigszins bewust van dit eenheidsgevoel. De intellectuelen deden dit door zo af en toe het begrip Slavonisch te gebruiken, anderen door imaginaire grenzen te onderscheiden van geografische en één reiziger plaatste het oosten tegenover het westen, ook in imaginair opzicht. Bij de veertien onderzochte reizen bestond dus in vier tot vijf gevallen een zeker besef van eenheid van het gebied. Misschien slechts een begin van een besef. Volken werden tegelijkertijd immers, zoals Confino en Adamovsky hebben aangegeven en net als bij Wolffs reizigers, juist steeds bij hun specifieke naam genoemd. Het wemelde in de reisverhalen van de Polen en de Esten en daar stond maar een enkele maal de term 'Slavonisch' tegenover. De term 'Oost-Europa' komt zelfs geen enkele maal voor. Ook de veronderstelde verschuiving van Noord naar Oost is nergens merkbaar, de reizigers bleven Rusland steevast aanduiden met de term 'Noorden' en de noord/zuid dichotomie kwam ook voor. Noorden, oosten, het werd allemaal vrolijk door elkaar gebruikt, zoals Adamovsky heeft aangegeven. Ook werd het oosten niet tegenover het westen geplaatst, zoals gezegd wel met één uitzondering. Die kwam van de erudiete De Clercq, waarbij dit opvallend veel sterker aanwezig was in 1822, in dezelfde tijd dus als de verschijning van De Ségurs werk, dan in 1816. Kennelijk begon bij de elite in de jaren 1820 een zeker besef van oost tegenover west te ontstaan. Dat alleen de drie geleerden de term 'Slavonisch' sporadisch in de mond namen betekent dat alleen geleerden kennelijk in staat waren enig taalkundig verband tussen de Slavische volken te leggen. Het was geen ge-

---

286 Twaalf vanwege negen door 'Oost-Europa' en drie door de 'Oriënt'.

meengood. Terecht stelde Adamovsky dat een discours constituerend is voor de taal en breed in de cultuur moet doordringen. Dat alleen achttiende-eeuwse filosofen en enkele elitereizigers op een bepaalde manier dachten is met andere woorden niet voldoende om een discours te constateren.

Al met al lijkt van een echt Oost-Europadiscours bij mijn reizigers nog geen sprake. Het ambigue over barbaars en beschaafd en het contrastdenken waren wel voluit aanwezig, maar pas vanaf 1795 en menigeeen bleef Russen ook na die tijd toch als beschaafder zien dan Fransen. Het besef van de ander binnen het eigenen was zeker aanwezig, vooral ten aanzien van godsdienst. Ook overgangen werden ervaren. Of de reizigers een besef van eenheid van het gebied hebben gehad lijkt echter twijfelachtig. Ook bleef het besef van het Europese dominant, zeker ten aanzien van Sint-Petersburg. Het lijkt er dus op dat nog maar een kiem van een Oost-Europadiscours was gelegd, alleen op sommige aspecten en pas op de drempel van de negentiende eeuw. Wellicht kan worden gesteld dat Wolffs uitvinding van 'Oost-Europa' eigenlijk eerder de periode 1770-1824 betreft dan de achttiende eeuw, omdat immers van zijn twaalf belangrijkste reisverslagen de helft pas in of na 1789 is verschenen. Wolff heeft weinig woorden vuil gemaakt aan de lange tijd die soms zat tussen de daadwerkelijke reis en de feitelijke publicatie en het verschil tussen gedrukte en ongedrukte bronnen. De Ségurs memoires, één van zijn belangrijkste bronnen, verschenen pas in 1824 en kunnen dan ook alleen als bewijs voor de negentiende eeuw dienen, niet voor de achttiende. Ook die van Casanova verschenen pas 25 jaar na de reis. In beide gevallen een enorm tijdsverloop en dat in een dergelijk turbulent tijdsgewricht. De interpretatieverschillen, vertekeningen, verdwenen herinnering, contemporaine vermengingen die dan onvermijdelijk worden, nam Wolff kennelijk voor lief. Een autobiografisch *narratieve* zegt echter vooral iets over het denken over de eigen tijd, als constructie van het verleden vanuit het heden. Dit gedrukte reisverslag moet bovendien op de verbeelde ruimte bij de lezers van 1824 hebben ingespeeld, in Frankrijk al een tijd van toenemende Russofobie. Dat bij mijn reizigers de sporen van het Oost-Europadiscours iets later werden aangetroffen dan bij Wolff, is kortom minder met diens boek in strijd dan ogenschijnlijk lijkt.

Een heel ander punt is dat de Nederlandse reizigers beschaving en barbarij zonder moeite elders dan in de oost-west dichotomie lokaliseerden. In de eerste plaats was dat in de standen. Bij de vier militairen is dit het sterkste naar voren gekomen, maar ook overigens bij Meerman,

Bangeman, De Clercq en Van der Harten die soms met een haast achteloze vanzelfsprekendheid uit gingen van standsverschil. Het ambigue, het contrast en het diffuse alsmede beschaafd versus barbaars werden regelmatig gelokaliseerd in een standentegenstelling, waarbij aan de ene kant de oude beschavingskenmerken als goede omgangsvormen en Fransspreken aan de hogere standen werden toegekend, aan de andere kant de oude barbaarsheidskenmerken vuilheid, lelijkheid en domheid aan het lage volk werden toebedeeld.

Deze lokalisering in de standen is verklaarbaar omdat de oorspronkelijke betekenis van de dichotomie ontleend is aan distinctie tussen de verschillende standen. Civilisatie was immers van oorsprong in hogere Franse standen gelokaliseerd. In de periode 1780-1830 was in ons land maar ook elders in West-Europa ondanks de ineenstorting van het *ancien régime* nog steeds in veel opzichten sprake van een standen- en klassensamenleving. Er waren grote verschillen in rijkdom. Niet alleen de adel maar ook de gewonere reizigers leken zich van dit verschil bewust. Ze bleven de oude begrippen op de oude manier gebruiken. Ze herkenden juist de hogere, Franssprekende Russische echelons als een beschaafd deel van zichzelf, zoals Malia heeft voorgesteld als verklaring voor de Verlichtingsmythe. Ze herkende de hogere standen als Europees. Dat Wolff hier zo weinig aandacht aan heeft geschonken sluit aan bij de kritiek van Adamovsky, die meende dat de oriëntalisten veel te weinig oog hebben gehad voor klassentegenstellingen en voor economische factoren, omdat ze verblind werden door hun kritiek op de Verlichting. Uit mijn bronnen kan worden bevestigd dat dit aspect in veel gevallen naar voren komt. Te gemakkelijk lijkt Wolff daarom de barbaars-beschaafde tweedeling te ontdoen van zijn oorspronkelijke inbedding.

Daarbij komt het volgende. Wolffs demi-oriëntalisme is gebaseerd op het construeren van een eigen identiteit door jezelf beter te achten dan de ander. Hier is echter niet speciaal een 'Oost-Europa' als de ander nodig, immers, ook door middel van een standentegenstelling is een dergelijke constructie mogelijk. Allerlei kenmerken van de oost-west dichotomie konden ook elders worden waargenomen. Ook West-Europa was in die tijd vuil. De wegen waren er in de winter zelfs nog onbegaanbaarder dan in Rusland. En in de ogen van de rechtgeaarde Hollander begon het barbaarse al op de 'boerse' Veluwe of, vanuit de stad gezien, op het nabije platteland. Het is dus niet zo vreemd dat mijn reizigers vasthielden aan de oorspronkelijke plaats van de dichotomie. Dit komt overeen met wat Confino heeft gesteld, veel waarnemingen waren niet uniek voor West-Europeanen in Oost-Europa. Engelsen vonden Schotten op dezelfde manier barbaars.

Een tweede onderwerp waar de Nederlanders een andere plaats voor civilisatie en barbarij kozen, is recht versus onrecht. Ook dit besef begon vanaf het Omwentelingsjaar 1795 in de bronnen door te komen, toen in dat jaar sterk de nadruk werd gelegd op de corrupte relatie van de tsarina met Potemkin. Hier werd al een meer rechtvaardige en rationele invulling van het tsarendom verlangd. In 1804 en vooral 1805 werd dit doorgezet. Catharina en Peter werden weliswaar opnieuw als grotendeels Verlichte vorsten gezien, maar slavernij, corruptie en willekeur werden meer als barbaars geconstrueerd. Van Woensel benadrukte al het belang van de wet en Meerman ging een stap verder en creëerde via een nieuwe definitie van de begrippen barbarij en beschaving het nogal ongebruikelijke beeld van tsaar Paul van rechtvaardige, aan wetten en regels gebonden vorst. Juist de aan wetten gebonden samenleving werd de ware beschaving. Catharina werd in deze voorstelling net als in 1795 de corrupte, dat wil zeggen barbaarse despoot. Ook De Clercq beoordeelde, om dezelfde reden, de Russische Autocratie als onbeschaafd despotisme. Net als Meerman identificeerde hij beschaving met recht en waarheid en net als Van Woensel met het afschaffen van de slavernij. Ook Van Wassenaer zat min of meer op deze lijn. Het beeld van de tsaar dat vanaf 1812 in de reisverslagen naar voren kwam, als de rechtvaardige en gezegende vorst die de misvattingen in zijn rijk niet kende, wijst ook in deze richting. De goede tsaar moest dus rechtvaardig zijn en een beschaafde samenleving diende de slavernij af te schaffen. Met deze noties werd een heel andere betekenis aan het begrip beschaving gegeven dan in de Franse Hofcultuur. Ook deze betekenisverschuiving komt bij Wolff niet voor.

Een derde locatie die in vier van de veertien Nederlandse reisverslagen voor de dichotomie werd gegeven was schijnbeschaving als vorm van barbarisme. Schijnbeschaving moet hier worden onderscheiden van de illusies uit het Oost-Europadiscours, waar Wolff in de eerste plaats de verbeelding mee bedoelde, zelfbedrog en zinsbegoocheling. Zoals de weerspiegelende kerktorens in de verte of de illusie van beschaving tijdens Catharina's reis naar de Krim. Deze vorm van illusie versus bedrog, van contrast, kwam in vijf reisverslagen voor. Het ging om Meerman, Van Aerssen, Krieger en Wagevier bij het zicht op de plattelandssteden vanuit de verte en de teleurstelling dichtbij en bij Van Woensel in 1795 bij zijn negatieve kwalificaties van de door Wolffs reizigers als sprookjesachtig beschreven intocht van Catharina op de Krim en het doorprikken van haar Hof representatie. De vier die de hoofdstad als Potemkin-dorp hebben gekwalificeerd, als illusie van veraf, teleurstelling van dichtbij, Van Woensel (1804), Meerman, De Clercq en Van Wassenaer, bevestigden dit beeld.



Een aantal Nederlandse protestantse reizigers bedoelde echter met schone schijn nog iets anders. Ze bedoelden de illusie zelf, niet in de betekenis van zelfbedrog, maar in de betekenis van kunstmatig, van nabootsing van West-Europa en van gebrek aan innerlijkheid en oorspronkelijkheid. Dit werd nu als barbaars bestempeld. Op een andere manier dus dan Wolff heeft voorgesteld. De Clercq, die vond dat Sint-Petersburg slechts een imitatie-beschaving van Europa was, liep hierin voorop. De kunstmatige beschaving werd als barbaars gezien omdat ze geen innerlijke overtuiging had en niet geworteld was in het recht en rechtvaardigheid. Het gaat dus om iets anders dan contrast tussen illusie en bedrog. Barbarij werd in veel sterkere mate dan bij Wolff gekoppeld aan schone schijn als zodanig. Een aantal van mijn reizigers lijkt hiermee meer aan te sluiten bij Rousseau, die immers de Russische samenleving als inauthentiek heeft gekwalificeerd.

Het rechte en de echte, dat is dus de invulling die de Nederlandse reizigers in mijn bronnen aan het begrip beschaving gaven. Dit kan mogelijk worden verklaard uit hun protestantse achtergrond. Protestanten, die immers meer dan katholieken teruggrepen op het Oude Testament en de wet en de tien geboden, hadden mogelijk om die reden een scherper oog voor façades en voor de rechtvaardigheid van de wet dan Wolffs Franse en Britse reizigers. Verondersteld mag dan ook worden dat Wolff te veel op basis van voornamelijk Frans-Engelse bronnen conclusies over het Ruslandbeeld trok die zouden gelden voor heel Europa of voor heel het 'Westen'. Bij de enige katholiek, Van der Harten, zijn de noties van wet en façade afwezig. Het sluit echter ook aan bij Confino, in wiens ogen de ware bedoeling van de *philosophes* was om te laten zien dat goede zeden, dat wil zeggen beschaving, overal het product was van goede wetten. Beschaving als product van goede wetten, dat is waar de protestantse Nederlandse reizigers bij uitstek oog voor hadden, juist na 1795 en zij leken hiermee meer erflaters van Voltaire en Montesquieu dan kennelijk Wolffs reizigers. Het kan echter ook zijn dat Wolff deze aspecten in zijn bronnen over het hoofd heeft gezien.

Tenslotte is aan de orde gesteld in hoeverre de reizigers de godsdiensten die ze in het Russische Rijk aantroffen benoemden als de vreemde 'Ander'. Over de vijftig jaar van het onderzoek is hierin duidelijk een ontwikkeling te zien. Tot 1815 werd katholiek met orthodox verbonden, in het toekennen op de 'Ander' van een complex van stereotypingen zoals heiligen- en beeldenverering, vasten, irrationaliteit en bijgeloof. Juist de niet-protestantse aspecten werden benadrukt als barbaars. Meerman spande in negatieve stereotypering van de orthodoxe kerk

veruit de kroon. Joden kregen de aparte stereotypering van hebzuchtig. In 'Oost-Europa', waar veel joden en katholieken samenwoonden, werd dit stereotype ook aan de katholieken toegekend. Met uitzondering van Krieger en Van der Harten is in deze tijd sprake van een oriëntalistische visie. Zowel het orthodoxe, het katholieke als het jodendom werden als minderwaardig gezien ten opzichte van de eigen superieure protestantse identiteit, waarbij vooral de lage standen en de geestelijkheid werden gekarakteriseerd als dom. Orthodoxen, katholieken en joden werden gezien als vijanden van de Verlichting. Van dit oriëntalisme was bij deze reizigers overigens ook sprake bij niet-godsdienstige aspecten zoals de Autocratie, Sint-Petersburg, barbaarsheid, om dezelfde reden.

Vanaf 1815 werd de koppeling orthodox met katholiek minder gelegd. De reizigers beschreven de Orthodoxe kerk welwillender, met meer verdraagzaamheid en minder stereotyperingen. De reizigers lijken meer ontspannen met godsdienst om te gaan en meer vanuit een op uiterlijkheden gericht Romantisch schoonheidsideaal naar de kerken en ceremoniën te kijken. Het oriëntalistisme lijkt afgenomen. Dit kan ook te maken hebben met het feit dat deze reizigersgroep niet uit hoogopgeleiden bestond. Hun Ruslandbeeld werd minder vanuit een aangeleerd Verlichtingsdiscours bepaald want ze hadden het minder nodig de 'Ander' als minderwaardig weg te zetten. De Clercq was hierbij overigens in 1816 een overgangsfiguur, iemand die gevoel en verstand trachtte te verenigen. Hij was anders dan de anderen uit deze groep, aan de ene kant lokaliseerde hij echte vroomheid al in het hart en legde hij meer dan eerdere Ruslandreizigers de nadruk op innerlijkheid, aan de andere kant sloot hij nog enigszins aan bij de barbaarse stereotypering van de orthodoxe kerk in een verbinding met de katholieke, deed hij misprijzend over de joden en dacht hij oriëntalistisch.

De verschillende waarnemingen kunnen dus deels worden verklaard uit persoonlijke verschillen tussen de reizigers en deels uit maatschappelijke omstandigheden. Bleek de politieke Omwenteling van 1795 eerder in allerlei opzichten van cruciale betekenis, voor religie bleken de jaren rond 1815 bepalender. Het was het einde van enkele decennia gevuld met turbulentie, zowel in staatkundig als in godsdienstig opzicht, het einde van de periode 1780-1815. Vol onzekerheid over het natiebegrip, met staatkundige wisselvalligheden, Fransen die kwamen en gingen en het einde van de bevoorrechte positie van de Gereformeerde kerk, hadden de reizigers een oriëntalistische visie nodig om de identiteit van eigen natie en godsdienst te bevestigen. Dit sluit aan bij de theorie van Hagen over protestants antipapisme in de late achttiende eeuw als constitutionerende factor bij de totstandkoming van het culturele natiebeseef. Ook temporele

distantie speelde een rol, want relikwieën en beelden stonden in deze onzekere tijd voor het eigen katholieke verleden, waar een Nederlandse protestant zich gemakkelijk verheven kon voelen. Door het orthodoxe met het katholieke te verbinden, werd ook het orthodoxe meegenomen in dat eigen verleden. Dit sluit aan bij dezelfde houding in Russische reisverslagen die Van Nierop ten aanzien van de zestiende en zeventiende eeuw constateerde.

Vanaf 1815, toen natie en kerk in rustiger en zekerder water voeren, was de oriëntalistische visie minder nodig. De reizigers vanaf 1815 konden zich daarom een meer welwillende en tolerante houding permitteren. Bij Meerman of Van Aerssen is de omwenteling naar echte vroomheid in het hart nog niet zichtbaar, maar De Clercq, met dezelfde kerkelijke achtergrond als Meerman, kon zich net als de andere reizigers van na 1815, veel meer tolerantie permitteren vanuit het rustige besef dat ware godsdienst zich bevond in het hart en het recht en dat deze niet langer was gelokaliseerd in de zichtbare religieuze en politieke orde.

Persoonlijke factoren zijn ook een verklarende factor, zoals al is aangestipt. De leden van de (voormalige) publieke kerk, vooral Meerman, De Clercq en Van Aerssen, werden meer dan gemiddeld bepaald door zelfvertrouwen. Van Woensel maar ook De Clercq konden zich vanuit hun voormalige *dissenters* milieu meer ontwikkelen tot eigenzinnige, originele denkers en waarnemers, zij het beiden op een andere manier. Juist vanuit het protestantisme en met wortels in de op de Renaissance en het humanisme gerichte Nederlandse christelijke Verlichting komen bij alle drie maar niet steeds op dezelfde manier noties van de rechtstaat naar boven. Alle drie blijken hun referentiekader daarbij sterk aan de Oudheid te ontleen en vooral Van Woensel en De Clercq lijken beïnvloed door het bildungshumanisme. Reizigers vol zelfvertrouwen als Meerman en Van Aerssen bleken de scherpste stereotyperingen aangaande Katholieken, Orthodoxen en joden te gebruiken. De ene *ex-dissenter* Van Woensel toonde zich antipapist en dacht – in mindere mate dan Meerman – stereotype over de Orthodoxen. De andere voormalige *dissenter* De Clercq was evenals Krieger toleranter. Deze laatste keek zonder veel etiketten naar Kalmukken en schreef enigszins geamuseerd over de dronken plattelandspriesters. Anders dan Meerman en Van Woensel verbond hij vroomheid met het schone en met properheid, met beschaving dus. Een minder kerkelijke gebondenheid, zoals bij Van Woensel of Krieger het geval lijkt, kon ook voor 1815 al minder oriëntalistische beelden over andere geloven tot gevolg hebben, waarbij Van Woensel een Rousseauaans gedachtengang had. Het lijkt verder dat juist de reizigers met de minste ontwikkeling ook het verst van allerlei discoursen afstonden. Voor alle lager opgeleiden gold dat ze minder doordrenkt waren van het Verlichtingsdenken en daar-

om minder oriëntalistisch dachten. Wellicht gold voor de buiten de Republiek geboren Krieger dat hij, met een klaarblijkelijk zwakke Gereformeerde identiteit en geringe binding met de culturele natiestaat, minder barbaarse stereotyperingen nodig had om zijn eigen identiteit te bevestigen.

Een verklaring voor de manier waarom mijn reizigers naar Rusland keken kan naast het persoonlijke, godsdienstige en maatschappelijke nog op een vierde niveau worden gezocht, namelijk het nationale. Met Malia kan de vraag worden gesteld of de fluctuaties in Europese Ruslandbeelden misschien de reflecties waren van een aantal Westens. Engelsen, Fransen en Duitsers, ze hebben allemaal op een verschillende manier naar hetzelfde Rusland gekeken. Als het Ruslandbeeld in de oriëntalistische visie door eigen angsten en verwachtingen werd bepaald, dan ligt het binnen pluriform Europa voor de hand dat de waarneming in Nederlandse ogen in bepaalde opzichten anders verliep dan elders. Het turbulente Nederlandse tijdperk 1780-1815 maakte een eigenstandige ontwikkeling door, die weliswaar paste binnen de brede Europese context, maar wel met zijn eigen unieke culturele kenmerken. De terugkeer in 1815 naar de restauratie was hier gematigder dan in Frankrijk. Anders dan in Frankrijk lag het protestantisme in het hart van het Nederlandse natiebesef. Anders dan elders was hier echter ook altijd sprake van religieus pluralisme en werd godsdienst niet gebruikt als machtsmiddel. De Verlichting had hier anders dan in Frankrijk een christelijk karakter. Men kan verder bedenken of de leescultuur per land niet van invloed was. Engelstalige literatuur werd nauwelijks door de reizigers gelezen, wat ze anders maakte dan de Engelse reizigers van Wolff. Protestanten lazen wellicht meer Duits piëtistische werken dan in Frankrijk gebruikelijk was, wat ze anders maakte dan de Franse reizigers van Wolff. Ook het machtsbegrip van Foucault, zichtbaar bij Wolffs reizigers die droomden van verovering, maar bij de Nederlanders niet traceerbaar, was kennelijk iets wat in de context van een klein land als Nederland minder van toepassing was dan in grote imperiale landen als Engeland en Frankrijk.

Tegenover dit alles kan worden gesteld dat ons land was ingebed in en deel uitmaakte van de brede West-Europese cultuur. We verhielden ons binnen hetzelfde Europa tot Fransen. Maar niet tot Chinezen. We hadden deel aan internationale bewegingen als Verlichting en Romantiek. Het revolutionaire denken en de crisis van het *ancien régime* speelden hier, maar ook elders. De grote politieke ontwikkelingen speelden overal in Europa. De vierhonderd jaar oude nauwe banden met Rusland, het bezoek van Peter aan de Republiek en Amsterdam als voorbeeld voor het nieuwe Sint-Petersburg, ook in de buurlanden kan men zich op zulke feiten beroepen. Peter

reisde ook naar Frankrijk, Engeland, Polen en de Duitse gebieden en in Duitsland noemt men Sint-Petersburg een Duitse stad. Holland had geen nauwere banden met Rusland dan de bureu. En hadden de Oranjes in de vroege negentiende eeuw huwelijksbanden met de Romanovs, ook elders bestonden die. Kortom, het eigene van de Nederlandse samenleving kan slechts in bepaalde opzichten als mogelijke verklaring dienen voor de hier en daar van Wolff afwijkende bevindingen.

Elk historisch begrip is een constructie. Het anachronisme van de situering van het Oost-Europadiscours is te verklaren. Het was nuttig om dit historische verschijnsel te beschrijven. Het blijft echter een constructie. Daarom was het ook boeiend om te zien of en in hoeverre mijn reizigers er blijk van gaven ook nog zaken op te merken in Rusland die niet in het Oost-Europadiscours onder te brengen zijn. Die zijn er volop. Deze kenmerken hebben alles te maken met de waardering voor het eigene van Rusland. De ontdekking dat Rusland (en dus Oost-Europa) meer is dan, veel meer is dan een niet-zo-als-Europa land. En dus ook andere beschrijvingen verdiend dan: christelijk, maar anders dan in West-Europa. Beschaafd, maar daarachter de barbarij. Steden, maar een façade. Verlicht, maar ondertussen. Het diffuse en het ambigue dus. Is dit niet juist het zien van Rusland vanuit Rusland zelf, in plaats van vanaf een afstand? Dit komt naar voren in uiteenlopende kwalificaties als de onverwachte lof van Meerman voor keizer Paul. En de veel minder onverwachte waardering, zeker vanuit Nederlands perspectief, van Alexander. De vaststelling van de officieren die in het Franse leger dienden, dat het militaire vernuft in Rusland veel verder strekte dan het gebruikmaken van de enorme afstanden, de verschroeide aarde en de bittere winterkou. Niet onlogisch misschien – hoe anders kwamen de Kozakken tot in Parijs – maar toch een relatief onbekend gezichtspunt.

Daarmee kom ik aan wat misschien wel de meest belangrijke taak van de historicus is. Telkens opnieuw weer nieuwe gezichtspunten naar voren brengen. Nieuwe punten die een toevoeging inhouden op wat al bekend is. Op wat al bekend is – deels onlosmakelijk – in de vorm van op een bepaalde reeks van omstandigheden en gebeurtenissen geplakte begrippen. Omdat deze begrippen wel deels verklarend kunnen zijn. Maar het in elk geval nooit ten volle zijn. Het is deze taak die de arbeid van de historicus, met zijn of haar onderzoek van het verleden, bindt met de lezer die in het heden leeft. De lezer, die zich, bijvoorbeeld als politicus, beleidsbepaler, volger van het nieuws, verhoudt tot het Rusland van vandaag. Opnieuw, na de val van de muur, het Oost-Europa bij uitstek, nu sinds die val West-Europa opnieuw ver naar het oosten is opge-

schoven en gebieden die ooit als Oost-Europa werden gezien, desalniettemin inmiddels al tientallen jaren lang tot de West-Europese invloedssfeer worden gerekend.

Zoals Rusland tussen 1780 en 1830 meer was dan Oost-Europa, meer dus dan Niet-Europa, zo geldt dat ook voor het Rusland anno nu. Juist de relatieve geografische nabijheid en herkenbaarheid van het Rusland van de late achttiende en vroege negentiende eeuw maakten de gedachte om de uitvinding van 'Oost-Europa' in die tijd te vermoeden niet onbegrijpelijk, maar deed ook juist de ogen sluiten voor een open verhouding tot dat land. Wie alleen het kenmerk 'niet-zoals-hier' waarneemt, ziet niet of hooguit slechts ten dele, hoe een land dan wel is. Het lukte deze Nederlandse reizigers dan ook slechts ten dele om van hun vooringenomenheid los te komen. De waarde van hun waarnemingen hadden evenwel juist op die momenten een meerwaarde. Pas dan ontstaat immers iets als: 'wat zegt dit ons dan'. Pas dan ontstaat begrip voor de ware drijfveren van die herkenbare, maar toch zo andere Rus.

Het oriëntalistisch denken tenslotte, het uitvergroten van één kenmerk van de ander en dat als stereotype beeld gebruiken om de eigen superieure identiteit beter te kunnen construeren, is niet in alle opzichten gevaarloos. Een voorbeeld van een dergelijke geschiedschrijving is de Anglo-Franse beeldvorming over Napoleons Russische veldtocht, waarbij de eigen superioriteit centraal bleef staan tegenover het beeld van de onkundige, barbaarse Russen die slechts met behulp van de barre winter en veel geluk Napoleon uit hun land konden verjagen. Lieven heeft dit beeld met succes gedeconstrueerd. De vele beelden over het barbaarse Oost-Europa of het achtergebleven Rusland, of ze nu in de achttiende of in de negentiende eeuw zijn ontstaan, waren schadelijk omdat ze de drempel hebben verlaagd voor de bloedige oorlogen met Rusland. Door Napoleon. In de Krimoorlog. Later door Hitler. De beelden van de Russische barbaren of het minderwaardige Slavenvolk zaten in hun hoofden genesteld. Pas als van de vooringenomenheid losgekomen wordt, kan begrip ontstaan voor de drijfveren van die zo andere Rus. Tot dit besef draagt bij als steeds weer wordt teruggegrepen op de primaire bronnen uit de desbetreffende periode.

Met de door mij gebruikte reisverslagen is tot op heden zeer weinig gedaan. Zeker zijn ze niet gebruikt als indirecte bron, ten behoeve van beeldvorming. Ik hoop dan ook dat mijn onderzoek – gericht op minder gebruikelijke Nederlandse bronnen als reisverslagen van lieden van diverse pluimage – er aan heeft bijgedragen dat dit steeds weer voor ogen gehouden wordt. Zowel bij de lezing van historische werken over het verleden, als in de waarnemingen jegens het zo herkenbare, maar toch zo andere als het Rusland anno 2015. Juist in deze tijd, nu Rusland en

Europa zich weer opnieuw tot elkaar zijn gaan verhouden, is daar grote behoefte aan. En of de scheidslijn van het IJzeren gordijn tussen West en Oost nu in de Westerse hoofden zat sinds de achttiende eeuw, volgens Wolff, of sinds de negentiende eeuw, volgens Adamovsky, het effect bleef hetzelfde. Wie een gordijn van stereotyperingen tussen zichzelf en de ander plaatst, loopt kans dat IJzeren gordijn onvermijdelijk ook in het echt neer te laten. Als een *self fulfilling prophecy*.

## Bijlagen

### Bijlage I Lijst primaire bronnen

#### Lijst primaire bronnen uit archieven

##### Centraal Bureau Genealogie, Den Haag

NGGW Familiearchief Bangeman Huygens, toegangsnummer FA 00010/1, inventarisnummer 29, brief van J.W. (Jan Willem) Baron Hogguer, gezant te St.Petersburg aan le Major Pierre Jean Huijgens de Bangeman, 1/12 maart 1795 (1795).

NGGW Familiearchief Bangeman Huygens, toegangsnummer FA 00010/1, inventarisnummer 36, 'Aanmerkingen over Rusland' (1798).

NGGW, Familiearchief Bangeman Huygens, FA 00010/1, inventarisnummer 37, 'Reis van Bangeman van der Hulst naar Rusland enz. 1793' (1793).

##### Erfgoedcentrum Leiden en omstreken

Stadsbestuur (SA III), Leiden, toegangsnummer 516, inv.nr. 4811, aktenummer 118, 'Huwelijksakte Pedro Ferdinandus Krieger en Alyda Achenbach.' [www.Erfgoedleiden.nl](http://www.Erfgoedleiden.nl). (15/01/2015).

##### Gemeentearchief Goes

Collectie handschriften, inventarisnummer 119, 'Dagboek, zedert mijne gevangenschap in Rusland 28 november 1812' (1812-1814).

##### Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Aanvraagnummer KW 523 E 14, P. van Woensel, *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89*, deel I (Amsterdam 1791).

Aanvraagnummer, P. van Woensel, *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkeyen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaren 1784-89*, deel II (Amsterdam 1795). Aanvraagnummer 227 N 18, P. van Woensel, *Rusland beschouwd* (Haarlem 1804).



Aanvraagnummer KW 131 G 24, J. Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa*. Deel III (Den Haag 1805).

Aanvraagnummer KW 131 G 24, J. Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa*. Deel IV (Den Haag 1805).

Aanvraagnummer 387 D 14, C.J. Wagevier, *Aanteekeningen, gehouden gedurende mijnen marsch naar, gevangenschap in, en terugreize uit Rusland, in den jaren 1812, 1813 en 1814* (Amsterdam 1820).

Aanvraagnummer 509 F 34, W.P. d'Auzon de Boisminart, *Herinneringen uit den veldtocht van Rusland, in den jare 1812* (Amsterdam/Den Haag 1824).

## **Nationaal Archief, Den Haag**

Legatie Rusland, 1710-1810, nummer toegang 1.02.13. inventarisnummer 161. Collectie 142 Geisweit van der Netten, 1619-1942, nummer toegang 2.21.067, inventarisnummer 31.

Collectie 045 Vermeulen Krieger, 1817-1834, nummer toegang 2.21.006.45, inventarisnummers 1-5.

Collectie Van Aerssen, nummer toegang 1.10.01, inventarisnummer 530, 'Attest van de kerkeraad van de Gereformeerde Christelijke kerk van Kaap de Goede Hoop uitgereikt bij zijn vertrek naar Nederland. 17 februari 1806'.

## **Regionaal archief Eindhoven**

Collectie Van der Harten, oegangsnummer 10006, Inventarisnummer 2, 'Reis na St.Petersburg, van Z.Zee.' (1815).

Collectie Van der Harten, toegangsnummer 10006, Inventarisnummer 2, 'Korte aantekeningen van mijn reis van Z.Zee na St.Petersburg.' (1830).

## **Universiteit van Amsterdam, Amsterdam**

Aanvraagnummer OK 62-8946, P. van Woensel, *De Tegenwoordige staat van Rusland* (Amsterdam 1781).

## Primaire literatuur

Aerssen Beijeren van Voshol, Albrecht Nicolaas van, *Krijgsgevangene in Rusland : verslag van zijn belevenissen door Albrecht Nicolaas van Aerssen Beijeren van Voshol, die tijdens Napoleons tocht naar Rusland in 1812 door kozakken gevangen werd genomen. Voorwoord, inleiding en nawoord door zijn achterkleinzoon Marnix van Aerssen* (Rotterdam 2012).

Clercq, Willem de, Kluit, M. Elisabeth (inleiding en toelichting), *Per karos naar St.-Petersburg. Reisdagboek van de Amsterdamse graanhandelaar Willem de Clercq uit het jaar 1816.* (Lochem 1962).

Coppens, T., *Marie Cornélie. Dagboek van haar reis naar het hof van Sint-Petersburg 1824-1825* (Amsterdam 2003).

Georgi, J.G., *Description de toutes les nations de l'empire de Russie ... : où l'on expose leurs mœurs, religions, usages, habitations, habillemens et autres particularités remarquables* (St. Pétersbourg 1776).

Leeneman, G.S., van der Kroe en J. W. Yntema en Comp. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1806).

Leeneman van der Kroe, G.S. en J.W. Ijntema, 'Herinneringen uit den Veldtogt van Rusland, in den jare 1812; door W.P. d'Auzon de Boisminart, gepensioeneerd Majoor der Koninklijke Nederlandsche Armee. Met twee Platen en eene Kaart. Te Amsterdam en 's Gravenhage, bij de Gebroeders van Cleef. 1824.' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1824). 489-491.

Leeneman van der Kroe G.S. en J.W. Ijntema, 'Gedenkschriften van den Majoor W.P. d'Auzon de Boisminart'. IIde deel. Tijdvak 1806-1840. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1844) 363-364.

Storch,H., *Gemählde von St. Petersburgn* (Riga 1794).

Storch,H., *Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts 1797-1803* (Sint-Petersburg en Leibzig 1804-1808).

Water, J.W. te, *Levensberigt van den Heere Mr. Johan Meerman, Heer van Dalem en Vuuren: Voorgelezen In de Jaarlijksche Algemeene Vergaderinge van de Maatschappije der Nederlansche Letterkunde te Leyden in 't jaar 1816.*

## Bijlage II Lijst secundaire bronnen

- Aa, A.J. van der, 'Meerman, Johan', in: *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 12. Eerste stuk* (Haarlem 1869).
- Adamovsky, Ezequiel, 'Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810-1880.' *The Journal of Modern History*, 77, 3 (2005) 591-628.
- Adler, J., „Origins of sightseeing“, *Annals of tourism research* 16 (1989) 7-29.
- Altena L.J. en D. van Lente, *Vrijheid en rede: geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2003 [2011]).
- Anderson, M.S., 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *The International History Review*, 22, 1 (2000) 153-155.
- Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen', in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven* (Amsterdam 2004) 3-23.
- Baggerman A. en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck. (1780-1798)* (Amsterdam 2005).
- Bakker, René, *Reizen en de kunst van schrijven : Pieter van Woensel in het Ottomaanse Rijk, de Krim en Rusland 1784 -1789* (Leiden 2008). Proefschrift
- Bezemer, J.W. EN M. JANSEN, *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Gorbatsjov.* (Amsterdam 1994 [2010].
- Black, Jeremy, *The British Abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century* (Brimscombe Port 1992).
- Blanning, T.C.W., *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002).
- Blockmans, Wim en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2011).
- Bork, G.J. van, en P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs.* (Weesp 1985).
- Buck, P. de, 'Hoe harder hand, hoe beter deeg. Nicolaas Witsens 'grandtour' naar Moskou, 1664-1665', *Leidschrift* 22 september 2013.
- Buisman, Jan Wim, 'Rede en openbaring in de Verlichting.' In *Willem Frijhoff en Leo Wessels, Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien regime. 1450-1800* (Amsterdam 2006) 439-461.
- Buitendijk, W.J.C., 'Clercq, Willem de' in G.J. van Bork: , *Schrijvers en dichters. DBNL Biografieënproject I*, (2002).
- Burlage, J.H., 'Levensbericht van Willem Pieter d' Auzon de Boismarin'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1870* (Amsterdam 1870) 505-524.
- Burg, M. van der, 'Meerman, Johan', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*  
<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Meerman>
- Burke, Peter, 'Directions for the History of Travel', in Lars M. Andersson et al. (eds), *Rätten: en Festschrift till Bengt Ankarloo* (Lund 2000) 176-198.
- Burke, Peter, *Wat is cultuurgeschiedenis? (Utrecht 2007)* Oorspr. *What is cultural history?* (2004).
- Busken Huet, C.D., *Litterarische Fantasien en Kritieken (eerste deel)* (Haarlem 1863).
- Buzard, James, *The beaten track. European tourism, literature and the ways to 'culture', 1800-1918* (Oxford 1993).
- Coenen, A.J.L., *The image of Spain in Dutch travel writing (1860-1960)* (Amsterdam 2013) proefschrift.
- Confino, Michael, 'Russia before the 'Radiant Future'. *Essays in Modern History, Culture and Society* (New York 2011).
- Koster, Cees, *De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over veralen 1820-1885.* (Den Haag 2002).
- Darnton, Robert, *The Devil in the Holy Water or the Art of Slander from Louis XIV to Napoleon* (New York 2011).
- Dekker, Rudolf en Arianne Baggerman, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck, 1790-1798* (Amsterdam 2005).
- Dekker, Rudolf, 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 8-25.
- Dekker, Rudolf en Johannes, Gert-Jan, *Het egodocument: stiefkindje of oogappel? Vooy's 17.* ( Utrecht 1999) 22-29.
- Denayer, Fiona, *Rusland als anachronisme. Over de creatie van een beeld van Rusland in Belgische kranten, 1853-1856* (Gent 2013). Masterscriptie.
- Detrez, R, *Rusland, een geschiedenis* (Antwerpen/Amsterdam 2008). Eekhout, M.F.D., *Excentriek, Elitair en Erfgoed? Een verkenning van het belang van de Engelse folly aan de hand van belangrijke begrippen in het erfgoeddebat* (Utrecht 2008) Scriptie. Figes, O., *Natasja's dans; een culturele geschiedenis van Rusland.* (Utrecht 2003) [Natasja's dance: a cultural history of Russia (Londen 2002)]. Gleason, Abbott, 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *Slavic Review*, 59, 1 (2000) 212-214. Gleason, J.H.,

- The Genesis of Russophobia in Great-Britain: A study of the interaction between policy and opinion* (Cambridge 1950).
- Hagen, J.W., 'Twee Petersburgse reizen van Johannes van der Harten uit Zierikzee (1815, 1830).' *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* (1993) 75-92.
- Hagen, Edwina, 'Een meer of min doodlyken haat': *Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800* (Amsterdam Nijmegen 2008).
- Hall, Stewart, 'Who needs identity?', in Paul du Gay, Jessica Evans and Peter Redman (eds.) *Identity Reader* (Londen 2005) 15-30.
- Hamersveld, Marcel van, Het westerse denken over Rusland (Volkskrant, 1/10/1999).
- Hammen, O.J., 'Free Europe versus Russia, 1830-1854.' *American Slavic and East European Review*, 11 (1952), 1, 27-41.
- Heel, J. van, *Een wereld van verzamelaars en geleerden: Gerard en Johan Meerman, Willem van Westreenen en Pieter van Damme en hun archieven* (Hilversum 2012). Hosking, Geoffrey, *Russia: People and Empire, 1552-1917* (Harvard 1998).
- Jans, Rudolf, *Tolstoj in Nederland* (proefschrift. Nijmegen 1952).
- Jasnowski, Josef, 'Eastern Europe and western travelers during the period of the grand tour.' *The Polish Review*, Vol. 5, No. 3, Contributions of the polish historical society abroad to the XI-th international congress of historical sciences (Stockholm 1960) 31-36.
- Kant, I., *Wat Is verlichting?* Ed. B. Delfgaauw (Kampen 1988).
- Kern, J.H.C., *Denken over Rusland. Europese beschouwingen over de Grote Hervormingen, 1861-1861* (Leiden 2008) proefschrift.
- Kern, J.H.C., 'Met eigen ogen aanschouwd. Drie heren in het Rusland van Nicolaas I', *Leidschrift* 5/2 (1989) 47-71.
- Kern, J.H.C., 'Het weerzien van Rusland en Europa.' *Leidschrift, Rusland en Europa. Westerse invloeden op Rusland* 24-2, (2012) 7-13. Kingston-Mann, Esther, 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *The American Historical Review*, 105, 2 (2000) 643-644. Klein, P.W., 'Johan Meerman (1753-1815). Conservatief aan de kantlijn', in: M. Bruggeman e.a. (edd), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 399-413.
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001). Koster, Cees, *De Hollandsche vertaalmolen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1820-1885*. (Den Haag 2002) Langenhuysen, C.L. van, *Dietsche Warande. Nieuwe reeks. Deel I* (Amsterdam 1876)
- Laan, K. ter, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. (Den Haag / Djakarta 1952). Legvold, Robert, 'Eastern Europe and Former Soviet Republics', *Foreign Affairs*, 78, 2 (1999) 151.
- Lieven, D., *Rusland tegen Napoleon: de strijd om Europa, 1807-1814* [vert. uit het Engels: Russia against Napoleon (Londen 2009) [2011].
- Lieven, Dominic, *The Cambridge History of Russia. Deel II. Imperial Russia, 1689-1917*. (Cambridge 2006).
- McNally, R.T., 'The Origins of Russophobia in France: 1812-1830.' *American Slavic and East European Review*, 17 (1958), 2, 173-189.
- Maczak, Antoni, *De ontdekking van het Reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998). [vertaald uit het Pools: Zycie codzienne w podrózach po Europie w XVI i XVII wieku. (Warschau 1980)].
- Malia, M. *Russia under western eyes, from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Harvard, Cambridge en Londen 1999).
- Mathijssen, Marita, 'De drang naar buiten', in Tromp, Heimerick; Dessing, René W.Chr. , *Kasteel Groeneveld. Buitenplaats voor stad en land* (Amsterdam 2012) 103-147, 233-234.
- Mills, Sara. *Discourse* (London and New York 1997) 1-20, 77-104, 94-114.
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok , 'Pieter van Woensel', in *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3*. (Leiden 1914).
- Naarden, Bruno, *De spiegel der barbaren. Socialistisch Europa en Revolutionair Rusland (1848 - 1923)* (Groningen 1986). Proefschrift
- Naarden, Bruno. *Nederlanders en het Europese Ruslandbeeld voor 1917 Nederlandse ogen: een bundel opstellen I* Jozien Driessen, Marc Jansen en Roobol ed. (Amsterdam 1986) 9-32. Nethercott, Frances, 'The cultural Gradient. The Transmission of Ideas in Europe 1789-1991 by Catherine Evtuhkov, Stephen Kotkin.' *Studies in East European Thought*, 58, 1 (2006), 37-41.
- Nierop, Henk van, 'Als in een Spiegel: de veranderende beeldvorming van Rusland in de zeventiende eeuw'in: *Rusland-Nederland: op het kruispunt van meningen. Materialen van de internationale wetenschappelijke conferentie. Mededelingen van het Nederlands-Russisch Genootschap* (St. Petersburg 2008) 192-205.
- Oerlemans, J.W., 'Voor en tegen de vooruitgang. Sociale mobiliteit en culturele radicalisering, in Wessels en Bosch (red) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1815-1919* (Nijmegen 1992). Paul, M.C., 'Western

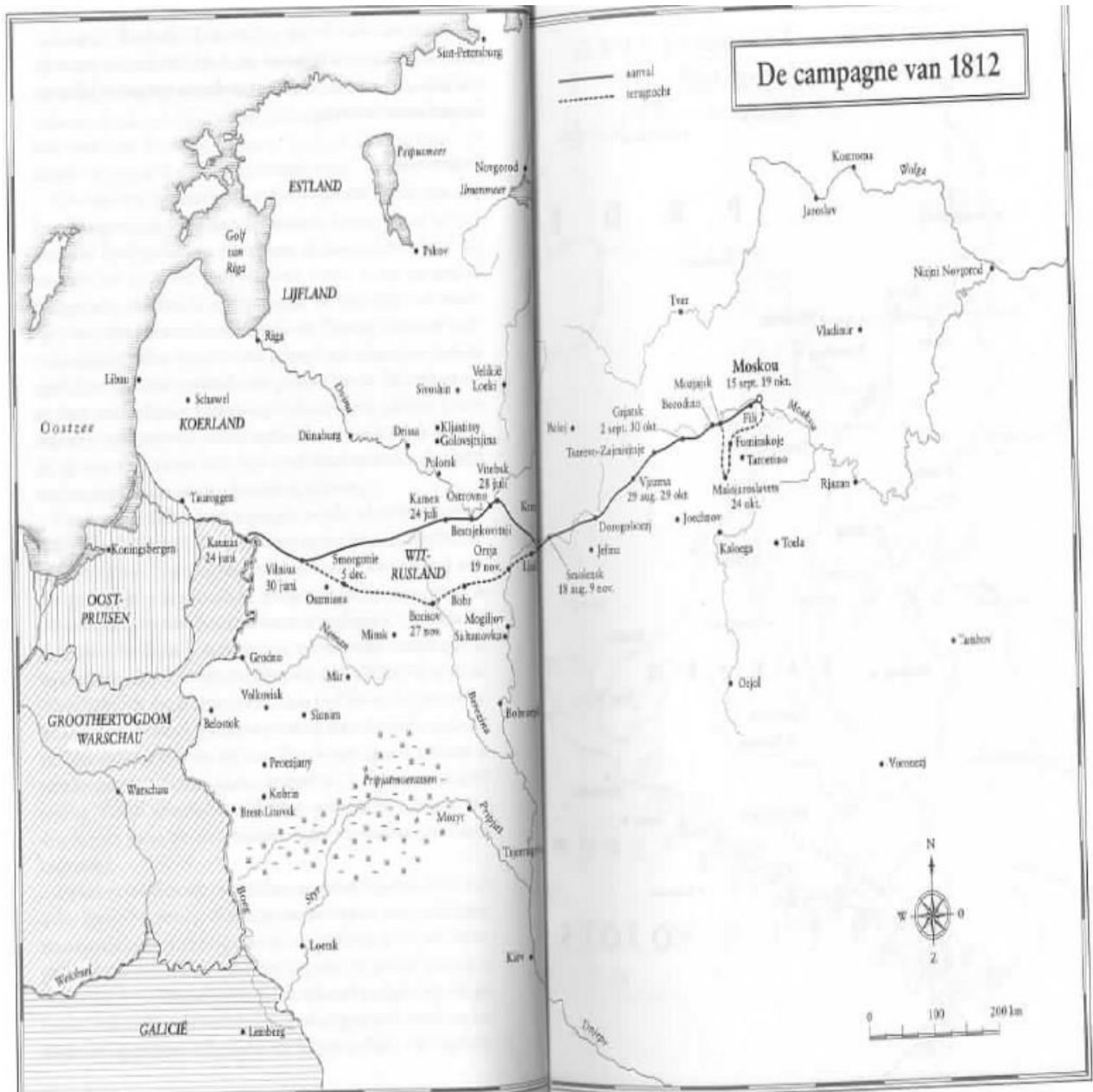
- negative perceptions of Russia: 'the cold war mentality' over five hundred years.' *International Social Science Review* (2001). Pierson, Allard (ed), *Willem de Clercq, Naar zijn dagboek I 1811-1824* (Haarlem 1869). Pintner, Walter M., 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *Russian Review*, 59, 1 (2000), 135-136.
- Pipes, Richard E. *Russia under the old Regime* (1974).
- Pol, Lotte van der, 'Het autobiografisch geheugen onder constructie. De herinneringen van Wilhelmina van Pruisen aan haar Berlijnse kinderjaren.' *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* I, 4 (2004) 106-125.
- Pollman, Judith, 'Dienst en Wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het ancien regime.' In *Willem Frijhoff en Leo Wessels, Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien regime. 1450-1800* (Amsterdam 2006) 213-236.
- Pratt, M.L., *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (Londen 1992).
- Ragsdale, Hugh, 'Review Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum', *The Slavonic and East European Review*, 79, 3 (2001), 556-559.
- Rees, W.A. van, *Vermeulen Krieger. Tafereelen uit het Indische kriegsleven* (Arnhem 1870). Starr, S. Frederick, 'The Great Other, Russia under Western Eyes by Martin Malia', *The Wilson Quarterly*, 23, 2 (1999) 123-126.
- Reve-Israël, J. van het, 'Een Hollandse arts in Rusland: Pieter van Woensel', in B. Naarden, J.W. Bezemer (eds.), *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 91-111.
- Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Said, Edward W., *Orientalism* (Londen, New York 1978) [2003].
- Saussaye, C. de la, 'Clercq, Willem de' in P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914) 236-240.
- Steringa, Pien, *Nederlanders op reis naar Amerika 1812-1860: Reisverhalen als bron voor negentiende-eeuwse mentaliteit* (Utrecht 1999). In druk verschenen doctoraalscriptie.
- Tavernier, Roger, *Russia and the Low Countries, An International Bibliography 1500-2000* (Groningen 2006).
- Thompson Carl, *Travel writing* (New York 2011).
- Todorova, Maria, *Imagining the Balkans* (Oxford 2009).
- Tollebeek, Jo, Frank Ankersmit en Wessel Krul (ed), *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996).
- Verhoeven, Gerrit, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009).
- Verhoeven, Gerrit, „Vaut le voyage! Nieuwe tendensen in het historisch onderzoek naar toerisme (1750-1950)“, *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 61-73.
- Waegemans, E., 'Pieter van Woensel: een Nederlands criticaster in Russische dienst', in *Rusland 1703-2003* (Groningen 2004) 364-392.
- Welten, Joost, 'Hollandse krijgsgevangenen in Rusland, 1812-1814' *Leidschrift. Rusland en Europa. Westerse invloeden op Rusland* 24-2 (2009) 45-68.
- Wissing, Pieter van, 'Woensel, Pieter van', in *Biografisch Woordenboek van Nederland* URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/woensel> [12/11/2013].
- Witsen Geysbeek, P.G., 'Meerman, Johan', in: *Biographisch en anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters. Deel 4.* (Amsterdam 1822). Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford 1994).
- Youngs, Tim, *The Chambridge introduction to travel writing* (Cambridge 2013).
- Zamoyski, Adam, *1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou.* (Amsterdam 2011). [Vertaald uit het Engels: 1812. Napoleon's Fatal March to Moscou (2004)].

## Bijlage III Totaal aantal reisverslagen naar Rusland, geschreven tussen 1780 en 1830

Jaar druk	Jaar van de reis	Naam
Totaal aantal: 30		
	1774-1777	Jan Hendrik Swildens (1745-1809)
1781	1772-1777	Pieter van Woensel (1747-1808)
1795	1784-1789	Pieter van Woensel (1747-1808)
	1790	Chappe d'Auteroche, Jean
1804	1796-1797	Pieter van Woensel (1747-1808)
1805	1798-1800	Johan Meerman, (1753-1815)
	1789 –1799	anoniem
	1793	Bangeman van der Hulst, Pieter Johan (1770-1837)
	1798	Bangeman van der Hulst, Pieter Johan (1770-1837)
	1803	Hoogendorp, Dirk van (1761-
	1808-1810	Zuylen van Nijvelt, van, Cornelis baron (1777-1833)
	1811-1814, 1815, 1858	Verhoef, Henricus Theodorus (1790-1865)
	1811-1814	Altena, Adrianus van, (1788-1861)
	1812-1814	Anoniem
1824	1812-1814	Auzon de Boisminart, Willem Pieter d' (1776-1870)
	1812-1814	Geisweit van der Netten, Cornelius Antonius (1771-1847)
	1812	Benthien, Georg Diederich (1767-1836)
	1812	Limburg Stirum, Otto Jan Herbert graaf Van, (1789-1851)
	1812-1813	Aerssen Beijeren, Albrecht Nicolaes van, (1786-1834)
	1812	Renno, Johann Christiaan (1764-1829)
	1812?	Norden, Jan (1788-)
	1812	Schaap, Maarten (1782-1870)
	1812	Doesburg, j.j.
	1812	Hogendorp, Carel Sirardus Willem graaf van,(1788-1856)
	1812-1814	Eerens, Dominique Jacques de, (1781-1840)
	1815	Harten, Johannes van der (1792-1877)
1822	1816	Willem de Clercq (1795-1844)
1820	1812-1814	Wagevier, C.J.
	1824-1825	Wassenaer Obdam, Maria Cornelia [Marie Cornélie] van (1799-1850)
	1830	Harten, Johannes van der (1792-1877)

# Bijlage IV De campagne van 1812

A



## Bijlage V Lijst met geografische namen

<b>Plaatsnamen in primaire bronnen (meestal in het Russische rijk)</b>	<b>Hedendaagse benaming</b>
Borisov	Borisov (Wit-Rusland)
Dorpat	Tartu (Estland)
Koningsbergen (Pruisen)	Kaliningrad (Kaliningrad, Rusland)
Kovno / Kowno	Kaunas (Litouwen)
Memel(Pruisen)	Klaipeda (Litouwen)
Mitau	Jelgava (Letland)
Narva	Narva (Estland)
Pleskov / Pleskau	Pskov (Rusland)
Polangen / Palangen	Palanga (Litouwen)
Polotsk	Polatsk (Wit-Rusland)
Tilsit (Pruisen)	Sovjetsk (Kaliningrad, Rusland)
Wilna / Wilno	Vilnius (Litouwen)
Witipsk / Vitebsk / Witebsk	Vitebsk (Wit-Rusland)
Wolmar	Valmiera (Letland)
Wologda	Vologda (Rusland)



## Bijlage VI Verantwoording illustraties

**Voorblad:** Moskou. (An Illustrated Record of Important Events in the Annals of Europe). 1814.

Maker Robert Bowyer

Bron: Government Art Collection, Engeland.

**Afbeelding 1** Ijsbergen in Sint-Petersburg, 1804. Door C.G.H. Geissler. Naar beneden glijden was een populair vermaak.

Bron: Stadtgeschichtliches Museum Leipzig. Inv.nr. Gei VIII/4. (via [www.europeana.eu](http://www.europeana.eu)).

**Afbeelding 2** Reiskoets, 1804. Door Horace Vornet.

Bron: Rijksmuseum Amsterdam. Inv.nr. A 14806. (via [www.europeana.eu](http://www.europeana.eu)).

**Afbeelding 3** De binnenstad van Smolensk in november 1812. Nalatenschap Familie von Martens / 1812-ca. 1939 I. Handschriften, Band 2: "Moskau und der Rückzug" / Sept.1812 – Feb.1813.

Bron: Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Inv.nr. J 56 Bü 5, Bild 1 (via [www.europeana.eu](http://www.europeana.eu)).

**Afbeelding 4** Terugtocht uit het Russische rijk, tussen Vilnius en Kaunas.

Bron: Rijksmuseum Amsterdam. Inv.nr. SK-A-1043.

**Afbeelding 5:** Het Kremlin, gezien vanaf de Moskwa. De vele kerktorens zijn goed zichtbaar.

Bron: Rijksmuseum Amsterdam. Inv.nr. RP-F-F01176.

**Afbeelding 6:** Moskou na de brand van september 1812. Wagevier kwam in de verbrande stad. Nalatenschap Familie von Martens / 1812-ca. 1939 I. Handschriften, Band 2: "Moskau und der Rückzug" / Sept.1812 – Feb.1813.

Bron: Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Inv.nr. J 56 Bü 5, Bild 1 (via [www.europeana.eu](http://www.europeana.eu)).

**Afbeelding 7:** De campagne van 1812.

Bron: Adam Zamoyski, 1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou. (Amsterdam 2011). [Vertaald uit het Engels: 1812. Napoleon's Fatal March to Moscow (2004)].

## Bijlage VII Tabel 1 – Persoonskenmerken reizigers

	Voor- en achternaam	Geboorte- en sterfjaar en -plaats	Jaar van schrijven	Jaar van de reis	Leeftijd	Beroep
1	Pieter van Woensel	Haarlem 1747 Den Haag 1808	1781	1771-1778	24-31 jr	arts/schrijver/regent
2	Pieter Johan Jhr. Bangeman van den Hulst	Den Bosch 1770 Sint-Oedenrode 1837	1793	1793	23 jr	Toen: secretaris
3	Pieter van Woensel	Haarlem 1747 Den Haag 1808	1795	1786-1789	39-42 jr	arts/schrijver/regent
4	Pieter Johan Jhr. Bangeman van den Hulst	Den Bosch 1770 Sint-Oedenrode 1837	1798	1798	28 jr	luitenant-kolonel/regent/ rechter
5	Pieter van Woensel	Haarlem 1747 Den Haag 1808	1804	1796-1797	49-50 jr	arts/schrijver/regent
6	Johan Meerman	Den Haag 1753-1815	1805	1798-1800	45-47 jr	Jurist/schrijver/regent
7	Petro Ferdinandus (Ferdinand) Vermeulen Krieger	Schleiden (Monschau) 1782 Etten Leur 1865	1812-1814	1812-1814	30-32 jr	Officier (Luitenant)
8	Albrecht Nicolaes Baron van Aerssen Beyerens van Voshol	Kaapstad 1786-Zwolle 1834	1812-1814	1812-1814	26-28 jr	Officier (kapitein)
9	Johannes van der Harten	Zierikzee 1792 Eindhoven 1877	1815	1815	23 jr	Handelaar, Later sigarenfabrikant
10	Willem de Clercq	Amsterdam 1795 1844	1816	1816	21 jr	Makelaar in graan
11	Carel Johannes Wagevier	Utrecht 1782 – Kampen 1826	1820	1812-1814	30 – 32 jr	Officier (kapitein)
12	Willem Pieter d'Auzon de Boisminart	Maastricht 1776-Utrecht 1870	1824	1812-1813	36-37 jr	Officier (eerste luitenant)
13	Marie Cornelia, gravin van Wassenaer Obdam	Amsterdam 1799 – Den Haag 1850	1824-1825	1824-1825	25-26 jr	Hofdame
14	Johannes van der Harten	Zierikzee 1792 Eindhoven 1877	1830	1830	38 jr	Handelaar, Later sigarenfabrikant

## Bijlage VIII Tabel 2: achtergronden van de reizigers.

Naam	Beroep	Maatschappelijke positie	Godsdienst	Opleiding	Type verslag	Soort reis	Geografisch
Van der Harten	Zakenman	Gewone afkomst, later vermogend	Katholiek	Onbekend	Geschreven verslag (2x)	Zakelijk	Zeeland
Van Woensel	Regent, Leger- en marinearts, schrijver	Elite	Voormalig vrijzinnig Remonstrants	Universitair, gebruik statistiek	Gedrukt verslag, veel referenties	Zakelijk	Holland
Meerman	Regent, schrijver	Rijke Regenten Elite	Gereformeerd	Universitair, gebruik statistiek	Gedrukt verslag, veel referenties	Grand Tour	Holland
Bangeman	Regent, officier (kolonel)	Rijke Elite, adel	Gereformeerd	Onbekend	Geschreven verslag	Zakelijk	Brabant
Van Aerssen	Officier (kapitein)	Rijke Elite, adel	Gereformeerd	Onbekend, sprak Frans en Duits	Geschreven verslag, Franstalig	Zakelijk	Zuid-Afrika divers
Krieger	Officier (luitenant)	Arm, gewone afkomst	Gereformeerd	Onbekend, sprak Frans en Duits	Geschreven verslag	Zakelijk	Rijnland, divers
De Clercq	Graanhandelaar	Welgesteld handelsmilieu	Doops-gezind, Hervormd, reveil	Intellectueel, sprak Frans en Duits	Geschreven verslag	Zakelijk	Holland
Wagevier	Officier (kapitein)	Waarschijnlijk gewone afkomst	Luthers, vrijmetselaar	Onbekend, sprak Frans	Gedrukt boek	Zakelijk	Overijssel
D'Auzon de Boisminart	Officier	Hugenoten, beroepsmilitair	Hervormd, vrijmetselaar	Onbekend	Gedrukt boek	Zakelijk	Limburg/Utrecht Holland
Van Wassenae r Obdam	Hofdame	Rijke Elite, adel	Hervormd	Onbekend, sprak Frans en Duits	Geschreven verslag	Zakelijk	Holland/Twente

## Bijlage IX Tabel 3 Kenmerken over reis en geschriften

Voor- en achternaam	Jaar van schrijven	Reisdoelen	Duur van de reis	Vervoermiddel	Kennis Russisch	Omvang geschrift	Voor welke doelgroep geschreven
Pieter van Woensel	1781	Sint-Petersburg, via Riga?	6 jr		Schrijft en spreekt Russisch	106 blz. in druk	Breed leespubliek
Pieter Johan Jhr. Bangeman van den Hulst	1793	Mitau, Riga, Wolmar, Dorpat, Narva, Sint-Petersburg	Circ 5 mnd. <sup>287</sup>	Karos	Onbekend	18 blz. handgeschreven reisverslag	Handschrift, voor kleine kring
Pieter van Woensel	1795	De Krim, Sint-Petersburg	3 jr.	Schip, over land, te paard	Schrijft en spreekt Russisch	318 blz. in druk	Breed leespubliek
Pieter Johan Jhr. Bangeman van den Hulst	1798	De Krim	onbekend	onbekend	onbekend	28 blz. kladversie 39 blz. netversie	Handschrift, voor kleine kring
Pieter van Woensel	1804	Sint-Petersburg	1,5 jr	onbekend	Schrijft en spreekt Russisch	467 blz. in druk	Breed leespubliek
Johan Meerman	1805	Riga, Sint-Petersburg, Moskou, Mitau, Novgorod	1,5 jr	Karos, Diligence, Kibitka	Leest alleen een beetje Russisch	875 blz. in druk	Breed leespubliek. Minder expliciet op lezer gericht dan Van Woensel
Petro Ferdinandus Vermeulen Krieger	1812 1814	Borisow, Witebsk Smolensk, Jarosjawl, Kostroma, Wologda, Tscherno-jaar	2 jr	Schip, paard, postkoets diligence, lopen	Probeert in gevangenschap Russisch te leren	42 blz (in transcriptie)	Handschrift voor in kleine kring
Albrecht Nicolaes Baron van Aerssen Beyerens van Voshol	1812 1814	Polatsk, Pskov	2 jr	Paard, kibitka, paard en wagen, wrs. lopen	Probeert in gevangenschap Russisch te leren	52 blz (in de latere druk)	Handschrift geschreven voor moeder en vriendin
Johannes van	1815	Sint-Petersburg	3,5	Boot	Geen kennis	22 blz (in	Handschrift voor

287 Reisverslag Pieter Johan Bangeman van der Hulst (1793). Het reisverslag begint bij het vertrek op 8 april 1793 uit Warschau. Bij de aankomst in Sint-Petersburg wordt geen datum genoemd. De beschrijving van Sint-Petersburg betreft de viering van de vrede met het Ottomaanse rijk, vanaf 2 september 1793 in Sint-Petersburg. Toen was men dus aangekomen.

Voor- en achternaam	Jaar van schrijven	Reisdoelen	Duur van de reis	Vervoermiddel	Kennis Russisch	Omvang geschrift	Voor welke doelgroep geschreven
der Harten			mnd		Russisch	transcriptie)	in kleine kring
Willem de Clercq	1816	Sint-Petersburg	7 mnd	Karos, postillon	Geen kennis Russisch	63 blz (in de latere druk)	Handschrift voor in kleine kring, voor zijn vrienden.
Carel Johannes Wagevier	1820	Tilsit, Riga, Smolensk, Borisov, Witipsk, Wologda, Kasan, Minskelinski Moskou	2 jr	Slee, Lopend, paard, paard en wagen, boot, koets, kubitke	Verstond enigszins Russisch	201 blz.	Leespubliek, vermaak voor de lezer
Willem Pieter d'Auzon de Boisminart	1824	Polatsk (Berezina), Kaunas, Vilnius.	1 1/2 jr	Te paard, slee lopend, diligence, postkoets	Onbekend	425 blz	Breed leespubliek inclusief lezeressen
Marie Cornelia, gravin van Wassenaer Obdam	1824-1825	Sint-Petersburg	1 jr	Karos, berline	Geen kennis Russisch	269 blz. in latere druk	Handschrift voor in kleine kring
Johannes van der Harten	1830	Sint-Petersburg	3 mnd en 9 dagen	Stoomschip diligence, snelpost, berliner, kubitke	Nee	37 blz. in transcriptie	Handschrift voor zijn kinderen